ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Ϛ'

1948

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Μετὰ ὀκτὼ ἐτῶν διακοπήν, ὀφειλομένην εἰς τὴν κατηραμένην ξενικὴν κατοχὴν τῆς χώρας μας καὶ εἰς τὰ ἐπακολουθήσαντα αὐτὴν θλιβερὰ ἐσωτερικὰ γεγονότα, τὸ *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* ἐπαναλαμβάνει τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ, εἶναι δ' εὐτυχές, διότι, ὡς ἀπαρχὴν τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου του, προσφέρει εἰς τὴν ἐπιστήμην τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς προσφάτως ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερωθείσης καὶ εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἐπανελθούσης μαρτυρικῆς Δωδεκανήσου.

Α. Κ. Ο.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Ἐκ τῶν γειτονικῶν πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μεγαλονήσων τοῦ Αἰγαίου — Λέσβου, Χίου, Σάμου, Ρόδου — αἱ ὁποῖαι, ὡς ἀλλαχοῦ μακρότερον ἀνέπτυξα [1], ἔχουσι μεγάλην σπουδαιότητα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ὀλιγώτερον ἢ μᾶλλον οὐδόλως μέχρι σήμερον ἐξετασθεῖσα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς παλαιοχριστιανικῶν λειψάνων, εἶναι ἡ Ρόδος. Πράγματι ἐν ᾧ ἡ Λέσβος παρέσχε μέχρι σήμερον ἓξ παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς [2], ἡ Χίος δύο [3] καὶ ἡ Σάμος πέντε [4], περὶ τῆς Ρόδου ἡ ἐπιστήμη γνωρίζει μόνον ἐξ ἁπλῆς μνείας [5] τὴν ὕπαρξιν παλαιοχριστιανικῆς τινὸς βασιλικῆς, ἱδρυθείσης ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ — τοῦ μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου — ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Τίποτε ἄλλο σχετικὸν πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου ταύτης νήσου δὲν ἐδημοσιεύθη μέχρί σήμερον [6].

Καὶ ὅμως ἡ Ρόδος εἰς τὴν ὁποίαν προσήγγισε [7] καὶ πιθανώτατα ἀπεβι-

[1] Ἴδε σχετικῶς ὅσα ἔγραψα ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Λέσβου μελέτης μου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 1 ἑξ.

[2] Βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ καὶ Ἀφεντέλλη (Α. Ὀρλάνδος, Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1928 σ. 322 καὶ Ἀρχαιολ. Δελτ. 12 [1929] σ. 1-82). Ἀργάλων (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἀρχ. Δελτ. 13 [1930-31] σ. 1-33) Χαλινάδου (Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' [1937] σ. 115-127). Ἀχλαδερῆς Πρωτοσ. Ἰακ. Κλεόμβροτος, Ποιμὴν ἔτ. Ζ' [1939] σ. 125-128). Περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχλαδερῆς, τῆς ὁποίας τὴν ἀνασκαφὴν συνεπλήρωσα ἐν ἔτει 1947, θέλω πραγματευθῆ λεπτομερῶς εἰς προσεχὲς τεῦχος τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζ. Μνημείων.

[3] Βασιλικαί: Ἁγ. Ἰσιδώρου παρὰ τὴν πόλιν τῆς Χίου (A. C. Orlandos, Monuments byz. de Chios II Athènes 1930 πίν. 1), Φανῶν (A. Orlandos ἔ.ἀ. πίν. 6).

[4] Βασιλικαί: Τηγανίου (Κάστρου Παναγίτσας καὶ Ἡραίου A. M. Schneider, Ath. Mitth. 54 [1929] 110-126), Μεσοκάμπου (W. Wrede, Ath. Mitth. 54 [1929] 67-69 XXXI), Κέδρου (Ἐμμ. Βαμβουδάκης, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ' [1932] σ. 431-32).

[5] Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 2 σημ. 1.

[6] Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἰταλικῆς κατοχῆς ἀπεκαλύφθη ἐν Κολυμβίᾳ (San Benedetto) παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἥτις ὅμως δὲν ἐδημοσιεύθη εἰσέτι, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω. Περὶ ταύτης οὐδόλως θὰ κάμω ἐνταῦθα λόγον, ἐπειδὴ εἰς ἄλλους ἀνήκει ἡ δημοσίευσίς της.

[7] Πράξ. Ἀποστ. κα', 2.

βάσθη ἐπ᾽ ὀλίγον αὐτὸς οὗτος ὁ Παῦλος[1], ἡ Ρόδος ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑφίστατο Χριστιανικὴ κοινότης ἤδη πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας[2] ἡ Ρόδος ἥτις διετέλεσε πρώτη πόλις τῆς ἐπαρχίας τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου[3] καὶ τόσον ἐνεργῶς μετέσχε τῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως τῶν πρώτων αἰώνων[4], πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 300[5], ἀσφαλῶς δὲ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} αἰῶνος μητρόπολις τῶν πέριξ νήσων μὲ δώδεκα[6] ὅλας ἐπισκοπὰς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν

[1] Οἱ κάτοικοι τῆς Λίνδου δεικνύουν σήμερον καὶ τὸν λιμενίσκον τοῦ Ἅη Ποστόλου ἔνθα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀπεβιβάσθη ὁ Ἀπόστ. Παῦλος. Πβλ. καὶ Μ π ι λ λ ι ό τ η - Κ ο τ ρ έ, Ἡ νῆσος Ρόδος 1881 σ. 246, Α. Β ρ ό ν τ η, Ρόδος, τὸ νησὶ τῶν Ρόδων, 1948 σ. 29.

[2] Τοῦτο μανθάνομεν ὄχι τόσον ἐκ τῶν ὀλίγων χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς νήσου (A c h e l i s, Zeitschr. für Neut. Wiss. I 1900 σ, 87) H. G r é g o i r e, Recueil des inscr. grecques chrét. d'Asie Mineure, Paris 1922 ἀρ. 124 καὶ 129) — διότι τούτων ἀμφισβητεῖται ἡ πρώιμος χρονολογία (πβλ. A. H a r n a c k, Mission und Ausbreitung des Christentums, Leipzig 1924 σ. 785) ὅσον ἐκ τοῦ ὑπὸ Σ υ μ ε ῶ ν ο ς τ ο ῦ Μ ε τ α φ ρ ά σ τ ο υ συνταχθέντος βίου τοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ μαρτυρήσαντος ἱερομάρτυρος Κλήμεντος τῆς Ἀγκύρας (M i g n e, P. G. τ. 114 στ. 849) ἐξ οὗ παραθέτω σχετικὸν ἀπόσπασμα: *ΜΑ'. Συχναὶ γοῦν ἐτρίβησαν αὐτοῖς κατὰ τὸν πλοῦν ἡμέραι καὶ εἰς τὴν Ρόδον κατασχόντες, οἱ μὲν ἄλλοι πάντες ἐπισιτίσασθαι βουληθέντες τοῦ πλοίου ἀπέβησαν, τοῖς δέ γε φυλακῆς χάριν τῶν ἁγίων (Κλήμεντος καὶ Ἀγαθαγγέλου) ὑπολειφθεῖσι προσέκειντο λιπαροῦντες αὐτοὶ καὶ δεόμενοι, ἐξεῖναί τε αὐτοῖς τῇ* ***τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίᾳ*** *παραβαλεῖν καὶ τῶν ἀχράντων μετασχεῖν μυστηρίων. Κυριακὴ μὲν οὖν τηνικαῦτα ἡμέρᾳ ἤγετο καὶ* ***πάντες ὅσοι κατὰ τὴν νῆσον Χριστιανοὶ*** *(ὀλίγοι δὲ οὗτοι)* ***πρὸς τὸν ναὸν συνέτρεχον.*** *Τούτων δέ τις ἀκριβῶς ὅπως εἶχε τὰ κατὰ τοὺς ἁγίους μαθών, μηνύει πάντα τῷ τῆς Ρόδου Προέδρῳ, Φωτεινὸς τῷ ἐπισκόπῳ ὄνομα. Κακεῖνος οὐδὲν ἔτι διαμελλήσας, παραλαβὼν αὐτίκα μάλα συχνοὺς τῶν παρόντων Χριστιανῶν εἰς τὸν αἰγιαλὸν ἀφικνεῖται, ᾧ γε ἡ τοὺς ἁγίους ἔχουσα ναῦς προσωρμίζετο καὶ πολὺς ἦν τῶν φυλάκων δεόμενος, ὥστε λυθῆναι τοὺς μάρτυρας τῶν δεσμῶν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας αὐτοῖς ἀνεθῆναι πάροδον.*

[3] Ἱ ε ρ ο κ λ έ ο υ ς, Συνέκδημος 395 (Βόννης) «*Ἐπαρχία Νήσων ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις κ': Ρόδος, Κῶς, Σάμος, Χίος, Μιτυλήνη, Μέθυμνα, Πέτελος, Τένεδος, Προσελήνη, Ἄνδρος, Τῆνος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Μῆλος, Ἴος, Θήρα, Ἀμοργός, Ἀστυπάλαια*».

[4] Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἀρκεταὶ αἱρέσεις τῶν πρώτων αἰώνων εὗρον γόνιμον ἔδαφος ἀναπτύξεως ἐν Ρόδῳ. Οὕτω π. χ. φαίνεται ὅτι ηὐδοκίμησεν ἐκεῖ ἡ Σευηριανὴ αἵρεσις, κατὰ τῆς ὁποίας ἀντετάχθη ὁ Ἐπίσκοπος Ρόδου Εὐφρόσυνος [ἢ Εὐφράνωρ] (P r a e d e s t i n a t u s I, 24 = M i g n e, P.L. 53 στ. 595), ὅστις καὶ ἀφώρισε τοὺς ὀπαδούς της, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ Πελαγιανή, περὶ τὸ 415 (H i e r o n y m u s εἰς Ἱερεμίαν IV πρόλ.) Δὲν στερεῖται ἐπίσης σημασίας ἡ πληροφορία τοῦ Σ ω κ ρ ά τ ο υ ς Ἐκκλ. Ἱστ. VII, 25 = Migne P. G. 66, 796) καθ' ἣν ὁ αἱρεσιάρχης Σαββάτιος ἀπέθανεν ἐξόριστος ἐν Ρόδῳ. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ παρὰ Μ ά ρ κ ῳ τ ῷ Δ ι α κ ό ν ῳ (Βίος Πορφυρίου 56, 14, ἔκδ. Grégoire - Kugener σελ. 46) εἴδησις, καθ' ἣν ὁ ναύκληρος τοῦ πλοίου τοῦ ὁδηγήσαντος ἐκ Ρόδου εἰς Κ/πολιν τὸν ἐπίσκοπον Γάζης Πορφύριον, ἦτο Ἀρειανός.

[5] H a r n a c k, ἔ. ἀ. σ. 6.

[6] Μέχρι τοῦ 400 μ. Χ. οἱ ἐπίσκοποι Ρόδου ἦσαν ἰσότιμοι πρὸς τοὺς τῶν ἄλλων νήσων, ἔκτοτε ὅμως ἀπέβησαν μητροπολῖται τῆς ἐπαρχίας τῶν Νήσων, ἥτις περιελάμβανε τὰς ἑξῆς δώδεκα ἐπισκοπάς: Ρόδου, Σάμου, Χίου, Κῶ, Νάξου, Θήρας, Πάρου, Λέρου, Ἄνδρου, Τήνου, Μήλου καὶ Πισύνης. Ἀργότερον ἤτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9^{ου} αἰ.

της, δὲν ἦτο δυνατὸν βέβαια νὰ μὴ εἶχε πολλὰ καὶ σπουδαῖα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, πολλοὺς καὶ εὐρυχώρους ναούς, ἐκτισμένους μὲ τὸ ἐν χρήσει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ τύχη ἐν τούτοις δὲν τῆς ἐπεφύλαξεν — ὡς ἔκαμε π. χ. διὰ τὴν Θεσσαλονίκην — νὰ διατηρήσῃ ὄρθια ἕως σήμερον τὰ μεγάλα καὶ πολυτελῆ ἐκεῖνα κτήρια· διότι ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν οἱ συνταράξαντες τὴν νῆσον σεισμοὶ[1] καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ καταστρεπτικὴ μανία τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομέων, οἵτινες ἐλυμαίνοντο τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ 7^{ου} μέχρι τοῦ 9^{ου} αἰ.,[2] οὐδενὸς αὐτῶν ἐφείσθησαν.

ἡ ἐπαρχία τῶν Νήσων περιελάμβανε 15 ἐπισκοπάς· διότι προσετέθησαν αἱ ἐπισκοπαί: Ἰκαρίας, Ἀστυπαλαίας, Τραχείας καὶ Νισύρου, ἀπεσπάσθη δ᾽ ἡ Ἄνδρος. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον ἡ μητρόπολις Ρόδου κατεῖχε τὴν 26^{ην} θέσιν, ἀπὸ δὲ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου τοῦ 451 τὴν 28^{ην}, ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τὴν 30^{ην} καὶ ἀπὸ τοῦ 733 καὶ ἑξῆς τὴν 33^{ην} (Κ. Π ο ρ φ υ ρ ο γ έ ν ν η τ ο ς, I, 793,$_{3}$ Βόν.). Πβλ. τὸν ἔναντι τῆς σ. 27 τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμ. Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1934, πίνακα). Ἐπίσκοποι δὲ καὶ μητροπολῖται Ρόδου γνωστοὶ κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἤτοι τὴν μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ περίοδον εἶναι διὰ μὲν τὴν πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας ὁ Φ ω τ ε ι ν ό ς, ἀρχιερατεύσας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (Σ υ μ ε ὼ ν ὁ Μ ε τ α φ ρ ά σ τ η ς Migne, P.G 114, 843), διὰ δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἑξῆς οἱ κάτωθι: 1) Ε ὐ φ ρ ό σ υ ν ο ς (ἢ Εὐφράνωρ) παρακαθήσας εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμ. Σύνοδον (325 μ. Χ.) (M a n s i, Conc. ampl. collectio II, 695, 700). 2) Ἑ λ λ ά ν ι κ ο ς παρευρεθεὶς εἰς τὴν Γ' ἐν Ἐφέσῳ οἰκουμεν. Σύνοδον τοῦ 431 (M a n s i, ἔ. ἀ. IV 1124, 1141, 1213, 1364, V, 612). 3) Ἰ ω ά ν ν η ς, παρὼν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 449 σύνοδον, τὴν κοινῶς γνωστὴν ὡς λαθραίαν. Ἀντιπροσωπεύθη κατὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον τοῦ 451 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Χίου Τρύφωνος (M a n s i, VI, 568, 608, 854, 871, 914, 977, 1054, 1084, VII, 432). 4) Ἀ γ α π η τ ό ς. Τοῦτον συνεβουλεύθη ἐπὶ ἐκκλησ. ζητημάτων ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Α' (457 - 474) (M a n s i, VII, 523, 580, 917). 5) Ἡ σ α ΐ α ς. Συνυπέγραψε μετ' ἄλλων τὸ 520 ἐπιστολὴν συνοδικὴν πρὸς τὸν Πάπαν Ρώμης Ὁρμίσδαν, ἀγγέλλουσαν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἐπιφανίου ὡς Πατριάρχου Κ/πόλεως. Τὸ 528 ἐπέσυρε, λόγῳ τῶν ἀκολασιῶν του, τὴν μῆνιν καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ (M a n s i, VIII, 492, — Θ ε ο φ ά ν η ς I, 271 (Βόννης). Μ α λ ά λ α ς, 436,$_{5}$ (Βόννης) Κ ε δ ρ η ν ὸ ς I 645,$_{7}$ (Βόννης) 6) Θ ε ο δ ό σ ι ο ς Παρεκάθησεν εἰς τὴν ἐν Κ/πόλει σύνοδον τοῦ 553 (M a n s i, IX, 174, 192, 390).

[1] Μέγας, νυκτερινὸς μάλιστα, σεισμὸς προξενήσας μεγάλας ἀπωλείας εἰς ἔμψυχον ὑλικὸν μαρτυρεῖται διὰ τὸ 515 μ.Χ. Καὶ παρέσχε μὲν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος μεγάλα ποσὰ δι' ἀνοικοδόμησιν τῶν ἐρειπίων πλὴν οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ σύγχρονοί του Ρόδιοι ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀνακτίσουν μὲ τὴν προτέραν των λαμπρότητα τὰ καταπεσόντα κτήρια (Μ α λ ά λ α ς 406,$_{19}$ (Βόννης), Ε ὐ ά γ ρ ι ο ς III, 43, Ν ι κ η φ ό ρ ο ς Κ ά λ λ ι σ τ ο ς XVI, 28). Ἀργότερον μαρτυροῦνται καὶ ἄλλοι σεισμοὶ ὡς π. χ. ὁ τοῦ ἔτους 1304 (Π α χ υ μ έ ρ η ς II 393,$_{1}$ Βόν.) καὶ ὁ τοῦ 1364 (*Eclogium historiarum* σ. 237 - 239) καὶ τέλος ὁ μέγιστος σεισμὸς τοῦ 1481, ὅστις κατέστρεψε καὶ τὸ παλάτιον τῶν Μ. Μαγίστρων (C a o u r s i n, De terraemotus labe).

[2] Ἡ κατάκτησις τῆς Συρίας ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τὸ 637 ἐνεφάνισε νέαν ναυτικὴν δύναμιν ἐν τῇ Μεσογείῳ, τῆς ὁποίας ὁ στόλος ὑπὸ τὸν Ἀβουλαβάρ, ὕπαρχον τοῦ καλίφου τῆς Συρίας Μαυΐα, κατέλαβε τὸ 653 τὴν Ρόδον, μετὰ μακρὰν ἀντιστασιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Σαρακηνοὶ τεμαχίσαντες τὸν ἀπὸ μακροῦ καταπεσόντα περίφημον

Ἂν ὅμως δὲν σώζονται μέχρι σήμερον αὐτούσια τὰ παλαιὰ κτήρια διετηρήθησαν ἐν τούτοις ἀρκετὰ λείψανά των — θεμέλια, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ διακοσμητικὰ γλυπτὰ — membra disjecta καταπεσόντων γιγάντων. Τὰ λείψανα ταῦτα οὐδεμιᾶς μέχρι σήμερον ἀξιωθέντα προσοχῆς οὔτε ἐπὶ τῆς Τουρκικῆς οὔτε ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς κατοχῆς τῆς νήσου ἀνέλαβον νὰ ἐρευνήσω κατὰ τὴν περυσινὴν τρίμηνον παραμονήν μου εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν Ρόδον, δημοσιεύω δ᾽ ἐφέτος διὰ τοῦ ἐπανεκδιδομένου, μετὰ ὀκταετῆ διακοπήν, Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

Ὀκτὼ ἐν ὅλῳ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἠδυνήθην νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ τῆς Ρόδου. Εἶναι δ᾽ αὗται κατεσπαρμέναι ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου μέχρι τοῦ νοτιωτάτου ἄκρου τῆς νήσου [1] (εἰκ. 1). Αἱ πλεῖσται εὑρίσκονται κατὰ τὴν βλέπουσαν πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν, ἀνατολικὴν ἀκτήν, ἥτις, κατὰ ταῦτα, ἦτο καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ περισσότερον κατῳκημένη.

Θὰ φανῇ ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξον, ὅτι ὅλαι αἱ βασιλικαὶ τὰς ὁποίας ἀνίχνευσα εὑρίσκονται ἐν τῇ ὑπαίθρῳ καὶ ὅτι ἐντὸς τῆς πόλεως Ρόδου οὐδεμιᾶς ἠδυνήθην νὰ προσδιορίσω τὴν ἀκριβῆ θέσιν. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἐν τούτοις εὐεξήγητον, ἂν ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν πόσον πυκνὰ κατῳκημένη ἦτο καὶ εἶναι ἡ ἄλλως μικρὰ περιοχὴ τοῦ Κάστρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο καὶ ἡ ἀρχαία καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ μεσαιωνική, ἐν μέρει δ᾽ ἀκόμη καὶ ἡ σημερινὴ πόλις τῆς Ρόδου. Εἶναι πολὺ φυσικὸν αἱ ἀλλεπάλληλοι οἰκοδομίαι τοῦ Κάστρου νὰ μὴ ἀφῆκαν ἐλεύθερον οὐδένα χῶρον, ὅπου θὰ διετηρεῖτο ἕως σήμερον λείψανόν τι παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἂν ὅμως, ἐπὶ τοῦ παρόντος, δὲν δύναται ἄνευ ἀνασκαφῶν νὰ ὁρισθῇ ἡ ἀκριβὴς θέσις τῶν βασιλικῶν τῆς πόλεως, ἔχομεν ἐν τούτοις ἱκανὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά των μέλη καὶ διακοσμητικὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς συνεκεντρώθησαν εἴς τινα ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου ὡς καὶ εἰς τὸν ὄπισθεν αὐτοῦ κῆπον. Ταῦτα ὅμως, μὴ ἀξιωθέντα τῆς δεούσης προσοχῆς, δὲν κατεγράφησαν εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ μουσείου, τούτου δ᾽ ἕνεκα ἀγνοοῦμεν σήμερον τὴν ἀρχικήν των προέλευσιν, ἥτις πολὺ θὰ μᾶς ἐβοήθει εἰς τόν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, καθορισμὸν τῆς θέσεως τῶν ἀντιστοίχων βασιλικῶν.

χαλκοῦν κολοσσόν, ἔργον τοῦ μαθητοῦ τοῦ Λυσίππου Χάρητος, μετέφεραν τὸ μέταλλον αὐτοῦ εἰς Συρίαν δι᾽ ἑπτακοσίων ἢ κατ᾽ ἄλλους ἐνακοσίων καμήλων, ἐκεῖ δὲ ἐδημοπράτησαν αὐτὸ εἴς τινα Ἰουδαῖον ἔμπορον ἐξ Ἐδέσσης ἢ κατ᾽ ἄλλους ἐξ Οὖρ τῆς Χαλδαίας (Θεοφάνης I σ. 527, $_{20}$, Κεδρηνὸς I σ. 755, $_{8}$· 756, $_{1}$. Λέων ὁ Γραμματικός, 157, $_{17}$, Ἀμαρτωλὸς IV, 234. Κ. Πορφυρογέννητος III σ. 95, $_{23}$ καὶ 99, $_{4}$ (Βόννης), Ζωναρᾶς XIV, 19 Βόννης). Οἱ Βυζαντηνοὶ ἐπειράθησαν νὰ ἀνακτήσουν τὴν νῆσον πλὴν ὅμως ὁ στόλος των κατεστράφη παρὰ τὸν Φοίνικα τῆς Λυκίας, ἡ δὲ Ρόδος παρέμεινε εἰς χεῖρας τοῦ Σαρακηνοῦ μέχρι τῆς εἰρήνης τοῦ 658. Κατ᾽ ἄλλην πηγὴν οἱ Σαρακηνοὶ παρεσκεύαζον ἐν Ρόδῳ στόλον ἵνα ἐπιτεθῶσι κατὰ τῆς πρωτευούσης· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ νῆσος θὰ ἔμεινεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν των μέχρι τοῦ 678. Πάντως τὸ 678 ἡ Ρόδος ἐξεχωρήθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Κ/τῖνον IV τὸν Πωγωνᾶτον (668 - 685). Ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς δ᾽ ἡ νῆσος ἔμεινε μέχρι τοῦ 717, ὅτε καὶ πάλιν κατελήφθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν. Τέλος τὸ 807 ὁ στόλος τοῦ τρομεροῦ ἄραβος χαλίφου Χαροὺν - αλ - Ρασὶδ ἐπέδραμεν κατὰ τῆς Ρόδου καὶ τὴν ἐλεηλάτησε.

[1] Τὰ μέρη ἔνθα ἐπεσημάνθησαν παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ σημειοῦνται ἐπὶ τοῦ παρατιθεμένου χάρτου (εἰκ. 1) διὰ μικρῶν τριγώνων.

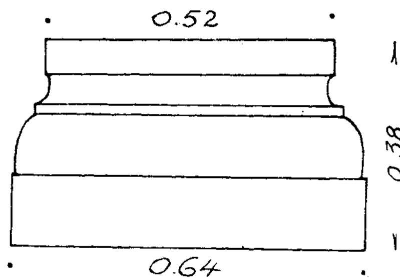
Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς Ρόδου ἐμφαίνων τὰς ἐπισημανθείσας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς.

ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡ. ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΡΟΔΟΥ.

Ἡ μελέτη καὶ κατάταξις τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων κινητῶν λειψάνων τῶν βασιλικῶν ἔφερεν εἰς φῶς ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν μέλη κιόνων (βάσεις, κορ-

μοὺς καὶ κιονόκρανα) καὶ παραθύρων (ἀμφικιονίσκους καὶ ἐπιθήματα αὐτῶν), ἀφ' ἑτέρου δὲ τμήματα τέμπλων, ἀμβώνων, σαρκοφάγων κλπ.

Κίονες. Ἐκ τῶν μελῶν τῶν κιόνων παρουσιάζω πρῶτον μίαν βάσιν (εἰκ. 2) εὑρισκομένην οὐχὶ εἰς τὸ μουσεῖον ἀλλὰ παρὰ τὴν βόρειον εἴσοδον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου [1]. Εἶναι «ἰωνικὴ» μετὰ πλίνθου, ἀντὶ ὅμως δύο σπειρῶν φέρει μόνον μίαν, τὴν κάτω, τῆς ἄνω ἀντικατασταθείσης διὰ πλατείας (0.065) ταινίας. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις οὖσα χαρακτηριστικὴ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἐφηρμόζετο πρὸς ἐπίτευξιν ὅσον τὸ δυνατὸν μικροτέρας πρὸς τὰ κάτω διαπλατύνσεως. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς παράδειγμα ἡ μὲν ἄνω ταινία ἔχει διάμετρον 0.52 μ., ἡ δὲ κάτω μόνον 0.64, ἐν ᾧ εἰς τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ παραδείγματα ἡ διάμετρος τῆς σπείρας εἶναι περίπου 1 $^1/_2$ φορὰν μεγαλυτέραν τῆς ἄνω.

Εἰκ. 2. Βάσις παλαιοχριστιανικοῦ κίονος.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κορμοὺς τῶν κιόνων, οὗτοι ἦσαν μονόλιθοι μὲ ἀπόθεσιν κάτω καὶ ἐπίπεδον ταινίαν εἰς τὸ ἄνω μέρος. Ἐκ τῶν κιανοκράνων ἄξια προσοχῆς εἶναι δύο τεμάχια τοῦ Θεοδοσιανοῦ καλουμένου τύπου (εἰκ. 3) μὲ πλαστικῶς ἀκόμη εἰργασμένα τὰ φύλλα τῆς πριονωτῆς ἀκάνθης. αὐτῶν [2] καὶ τὰ νεῦρα δεδηλωμένα διὰ σειρᾶς ὀπῶν τοῦ τρυπάνου. Τὰ σωζόμενα τεμάχια προέρχονται ἐκ μεγάλων διαστάσεων κιονοκράνου (κάτω διάμετρος 0.48 μ.).

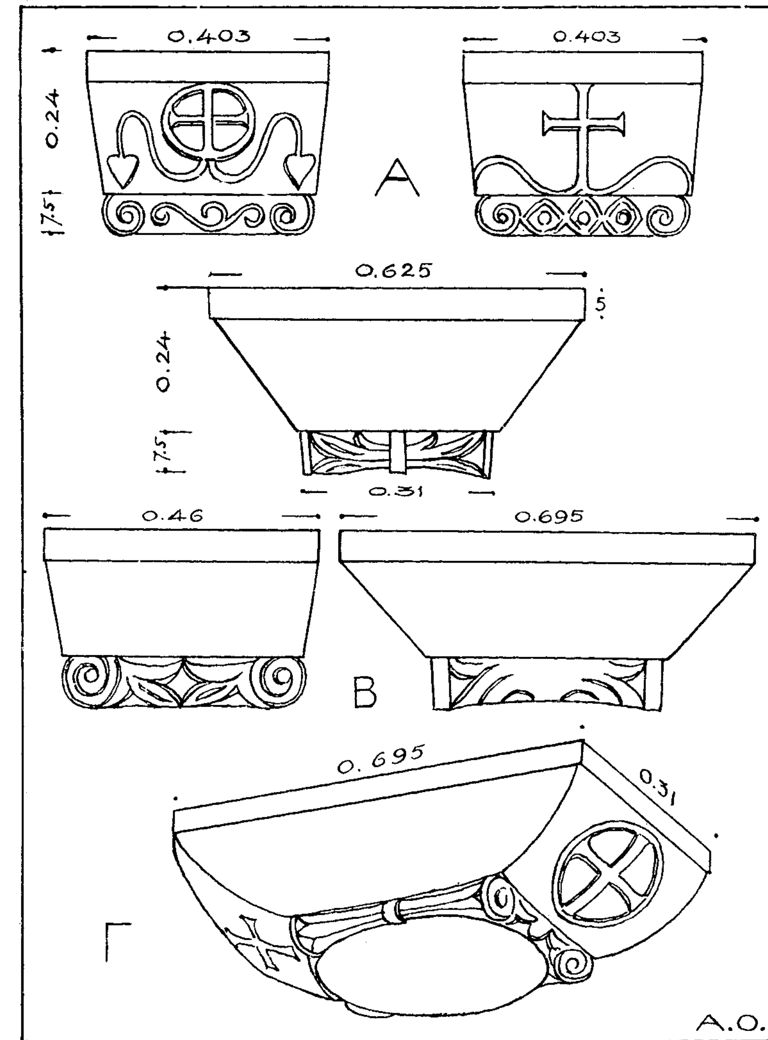
Πολὺ ἀφθονώτερα διετηρήθησαν ἰωνικὰ μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος κιονόκρανα. Ταῦτα παρουσιάζουσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκφυλισμένας καὶ ἀτροφικὰς ἕλικας, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔχῖνον κοσμούμενον ἄλλοτε μὲ ἓν μόνον «ᾠόν», συνηθέστερον ὅμως μὲ τρίφυλλα (εἰκ. 4 Β) ἢ ἑλικοειδῆ βλαστόν, (εἰκ. 4 Α) ἢ καὶ σειρὰν

Εἰκ. 3. Τμῆμα «Θεοδοσιανοῦ» κιονοκράνου.

[1] Περὶ τῆς βυζαντινῆς ταύτης ἐκκλησίας, ἥτις μετασκευασθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν μετετράπη ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τζαμὶ (Ἐντερουν ἢ Καντουρὶ τζαμὶ) θέλω διαλάβει λεπτομερῶς εἰς τὸ περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου κεφάλαιον.

[2] Ὅρα ἀνάλογα κιονόκρανα παρὰ R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, πίν. 25,

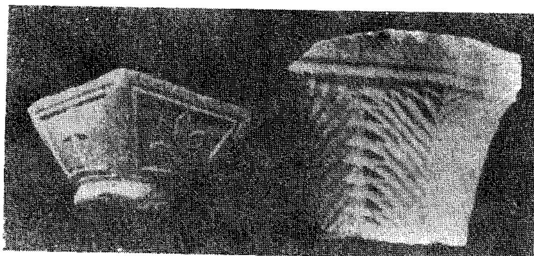
ῥόμβων (εἰκ. 4, Α). Τὰ προσκεφάλαιά των διακοσμοῦνται συνήθως διὰ λογχοειδῶν φύλλων (καλάμου) (εἰκ. 4). Τὸ ἐπίθημά των, σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἔχει ἄλλοτε ἐπιπέδους καὶ ἄλλοτε ἐλαφρῶς καμπύλας τὰς πλευράς, παρουσιάζει δὲ κεκοσμημένην μόνον τὴν στενὴν πλευράν του, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲν δι' ἁπλοῦ, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου «λατινικοῦ» σταυροῦ, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ σταυροῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 4, Α), σπα-

Εἰκ. 4. Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τοῦ μουσείου Ρόδου.

νιώτερον δὲ συνδεδυασμένου πρὸς ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς ἀπολήγοντας εἰς κισσόφυλλα (εἰκ. 4,-Α). Αἱ διαστάσεις τῶν κιονοκράνων τοῦ περιγραφέντος τύπου εἶναι μέτριαι: τοῦ ἐπιθήματός των π. χ. αἱ πλευραὶ δὲν εἶναι μεγαλύτεραι τῶν 0.50×0,70 μ.

Τελευταῖον δεῖγμα παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ μουσείου προσάγω ἓν «τεκτονικὸν» ἤτοι ἐν σχήματι τετραπλεύρου, ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν εἰκονίζονται, ἐντὸς πλαισίου, ἐναλλὰξ ἀνάγλυπτοι « λατινικοὶ » σταυροὶ καὶ φύλλα ἀμπέλου (εἰκ. 5 ἀριστερά). Τόσον τὸ σχῆμα ὅσον καὶ ἡ ἐργασία τοῦ κιονοκράνου

Εἰκ. 5. Κιονόκρανα «τεκτονικὰ» τοῦ μουσείου Ρόδου.

τούτου τάσσουσιν αὐτὸ μεταξὺ τοῦ 6ου καὶ τοῦ 8ου μ. χ. αἰῶνος[1]. Λόγῳ δὲ τῶν σχετικῶς μικρῶν διαστάσεων αὐτοῦ εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ὑπ' ὄψιν κιονόκρανον προέρχεται ἐκ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

Πρὶν ἢ τελειώσω τὸν περὶ τῶν κιονοκράνων λόγον κρίνω σκόπιμον νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ ἑνὸς ἄλλου μικροῦ κιονοκράνου (ὕψ. 0.26, διαστ. ἄβακος 0.25×0,26) φυλασσομένου σήμερον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἱστορικοαρχαιολογικοῦ Ἱδρύματος Ρόδου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 6 δεξιὰ) ἔχει τὴν μορφὴν κορινθιακοῦ καλάθου μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ καλάθου ἁπλοῦνται τέσσαρα μεγάλα φύλλα ἀκάνθης φέροντα πολλὰς καὶ ὀξείας αἰχμάς. Εἰργασμένα ἄνευ πλαστικότητος τὰ φύλλα ταῦτα φαίνονται μᾶλλον ὡς προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ πυρῆνος. Τὰ νεῦρα των, ἐλαφρῶς ἐσκαμ-

[1] Ὅμοια κιονόκρανα εὑρίσκονται καὶ ἀλλαχοῦ. Ἀναφέρω προχείρως τὸ τῆς Κων/πόλεως Pétridès, Échos d'Orient V (1901 - 03) σ. 229 - 221) καὶ τὰ μετὰ μονογραφημάτων τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (G. Sotiriou, Guide du musée byzantin d'Athènes 1932 σ. 50 No 216 - 217). Ὁμοίως τὸ τῆς Πάλιανης Κρήτης (Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta II σ. 185 εἰκ. 126). τοῦ μουσείου τῆς Πάλμας (Puig-i-Cadafalch, Byzantion I σ. 526 σημ. 7), τοῦ Παρεντίου (Parenzo) (Rivoira, Le origini della architettura Lombarda I (1901) εἰκ. 89 καὶ 137) τῆς Καρχηδόνος (τζαμὶ Sidi Okba τοῦ Kairouan Diehl, Justinien et la civil. byz. au VIe s. Paris 1901 εἰκ. 66), τῆς Κ/πόλεως (Ὀθωμ. Μουσείου Ebersolt, Mission Archéol, de C/ple. Paris 1921 σ. XXIV εἰκ. 2) κλπ.

μένα, δὲν ἀποδίδουσι τὴν φυσικὴν διάπλασιν τῶν φύλλων ἀλλ' ἀποτελοῦσι σύνολον διακοσμητικῶν γραμμῶν συντεθειμένων κατὰ ἕνα ὡρισμένον νόμον. Τόσον τὸ τεκτονικὸν σχῆμα, ὅσον καὶ ἡ λίαν ἐσχηματοποιημένη διακόσμησις τάσσουσι τὸ ὑπ' ὄψιν κιονόκρανον εἰς τὸν 7ον ἢ τὸν 8ον μ. Χ. αἰῶνα[1]. Ὡς λίαν συγγενὲς λοιπὸν πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικὰ τὸ περιέλαβον εἰς τὸ περὶ τούτων κεφάλαιον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ περιγραφέντος κιονοκράνου, τοῦτον

Εἰκ. 6. Ἐπιγραφαὶ χαραγμέναι ἐπὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκόνος 5 (ἀριστερά).

διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τεσσάρων καθέτων πλευρῶν τοῦ διμεροῦς των ἄβακος χαραχθεισῶν ἐπιγραφῶν — δυστυχῶς ἀρκετὰ κολοβῶν — (εἰκ. 5 καὶ 6) αἵτινες, ἀποτελοῦσαι συνέχειαν, λέγουσιν :

†] Ὅροι διαφέρον[τες]
]τοῖς κλι[. . . . .]
μά]ρτυρες Χριστοφό
Ρ.ῳ καὶ Γεωργίῳ

Ὕψ. γραμμ. 0.015 μ.

Ἐκ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτει σαφῶς, ὅτι τὸ περιγραφὲν

[1] Ὅμοια περίπου εἶναι καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 102 εἰκ. 3) καὶ τὸ τῆς Λευκωσίας Κύπρου (Σωτηρίου, Βυζαντ. μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 135).

κιονόκρανον ἀπετέλει ποτὲ τὴν στέψιν κιονίου χρησιμεύοντος ὡς ὁρόσημον (ὅρος) μεταξὺ γειτονικῶν κτημάτων ἀνηκόντων εἴς τινα Χριστόφορον καί τινα Γεώργιον. Ἐκ τοῦ πληθυντικοῦ δὲ μάλιστα *(ὅροι)* πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι πλὴν τοῦ διασωθέντος θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι ὅμοιοι *ὅροι, διαφέροντες* [1] ἤτοι ἀνήκοντες εἰς τὰ αὐτὰ γειτονικὰ κτήματα, ἱδρυμένοι δὲ βεβαίως εἰς τὰς γωνίας ἢ τὰς καμπὰς αὐτῶν καὶ χρησιμεύοντες ὡς *μάρτυρες* τῆς ἰδιοκτησίας [2].

Σημειωτέον, ὅτι τὸ ῥῆμα διαφέρειν (=ἀνήκειν) εἶναι ἐδῶ συντεταγμένον κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἤτοι μετὰ δοτικῆς καὶ ὄχι μετὰ γενικῆς, ὡς ἀπαντᾷ συνήθως εἰς ἐπιτυμβίους χριστιανικὰς ἐπιγραφάς.

Ὁρόσημα ἰδιωτικῶν καὶ ἰδίᾳ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ἔχουσιν εὑρεθῆ ἀρκετὰ μέχρι τοῦδε. Ἔχουσι δὲ ταῦτα ἄλλοτε μὲν τὴν μορφὴν κιονίου [3], ἄλλοτε δὲ σταυροῦ [4]. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ κιονίου ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ χαράσσεται συνήθως ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, ἐνταῦθα ὅμως ἐγράφη ἐπὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου [5].

Παράθυρα. Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἡ συγκομιδὴ κορμῶν ἀμφικιονίσκων διλόβων ἢ πολυλόβων παραθύρων, ποικίλων μεγεθῶν. Ἡ ἀφθονία των — ἐμέτρησα ἄνω τῶν 50 ἐν τῷ ὄπισθεν τοῦ μουσείου κήπῳ — μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐν τῷ Κάστρῳ ὑπάρξεως τριῶν ἢ δύο τοὐλάχιστον βασιλικῶν. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιοι εἶναι δύο μεγάλοι τοιοῦτοι κορμοὶ ἀμφικιόνων, ἱδρυμένοι σήμερον εἴς τινα γωνίαν τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τοῦ προσφάτως ὑπὸ τῶν

[1] Περὶ τῆς ἐκφράσεως *διαφέρειν τινὶ* ἢ *τινὸς* ὅρα κυρίως Γ. Ν. Χατζηδάκιν ἐν Glotta 2, (1909-10) 300 καὶ Ἀθηνᾶ 21 (1909) 463-4. Πβλ. καὶ Ν. Βέην, Ἀναγνώσεις Χριστ. Ἐπιγραφῶν σ. 21-22.

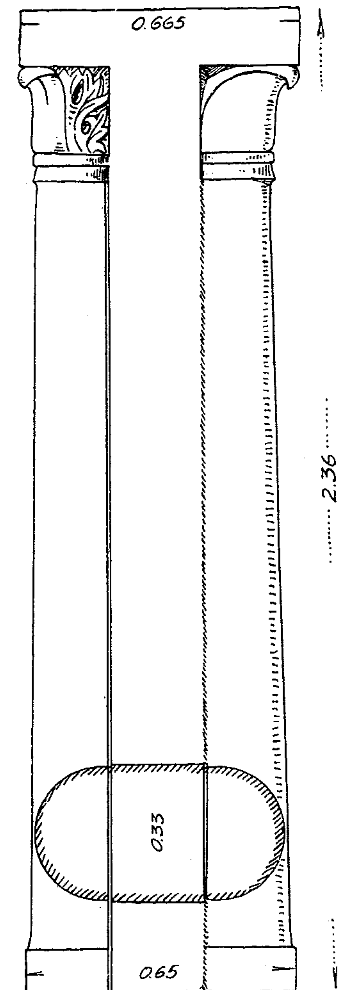
[2] Ὁμοίας ἀκριβῶς φύσεως *ὅροι* εὑρέθησαν καὶ εἰς Πάντερμα τῆς Μ. Ἀσίας: *† ὅροι διορίζοντες τὰ δίκ(αι)α μεταξὺ Μακεδονίου τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) κ(αὶ) Ἀνδρέου τοῦ εὐλαβ(εστάτου) †* H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure σ. 11 ἀρ. 27.

[3] Κολοβὸν τεμάχιον ὁροσήμου κιονίου σώζεται καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Μυτιλήνης, προερχόμενον ἐκ Θερμῆς. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ χαραγμένη ἀδημοσίευτος ἔτι ἐπιγραφὴ λέγει: *† ὅροι τῶν / ἐνδώξων / ἀρχανγέλων / Μιχαὴλ καὶ Γ[α]/βριήλ.* Ὕψ. γραμ. 0.03-0.036 Ὁμοίου προορισμοῦ ἦτο πιθανῶς καὶ τὸ ἐν Ἀττικῇ ἐν θέσει Σταυρὸς σωζόμενον κιόνιον τοῦ Νεοφύτου περὶ οὗ βλ. Δ. Καμπούρογλουν, Μελέται καὶ Ἔρευναι - Τὰ Ἀττικὰ σ. 130 ἑ. καὶ Φ. Κουκουλέν, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Η΄ σ. 148 ἑ.

[4] Ὁρόσημον σχήματος σταυροῦ εὑρίσκεται ὡσαύτως εἰς τὸ Μουσεῖον Μυτιλήνης, φέρον τὴν ἐπιγραφήν: *Ὅροι τοῦ ἁγ[ίου] ἀρχαγ[γέλου] Μιχ[αὴλ].* Ἐν Ῥόδῳ γνωστοὶ μέχρι τοῦδε εἶναι τρεῖς ἄλλοι ὅροι (IG XII, 1, 130-674-675). Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἔχει τὸ σχῆμα σταυροῦ.

[5] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι οἱ *ὅροι* δὲν ἐτίθεντο πάντοτε πρὸς προάσπισιν δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας ἀλλὰ καὶ ὡς σύνορα τοῦ δικαιώματος τῆς ἀσυλίας, ἧς ἔχαιρον οἱ καταφεύγοντες εἰς ναοὺς ἢ εἰς ἄλλας ἱερὰς περιοχάς. Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ τὸ 1909 εὑρεθεὶς ὅρος τῆς βασιλικῆς τῆς Δαμασκοῦ, βλ. Leclercq, D. A. C. L. ἐν λ. Damas στ. 137.

Ἰταλῶν ἀνακτισθέντος Καστέλλου, ἤτοι τοῦ Παλατίου τῶν Μεγάλων Μαγίστρων τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ ἐνεκτίσθησαν, χρησιμοποιηθέντα ἀνηλεῶς εἴτε ὡς ἁπλοῦν, εἴτε ὡς διακοσμητικὸν οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Τὸ μέγα ὕψος (2.36 μ.) τῶν κορμῶν τῶν διαχωριστικῶν τούτων ἀμφικιόνων (εἰκ. 7)· μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχονται ἐκ βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων [1], ἴσως αὐτοῦ τούτου τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Ῥόδου.

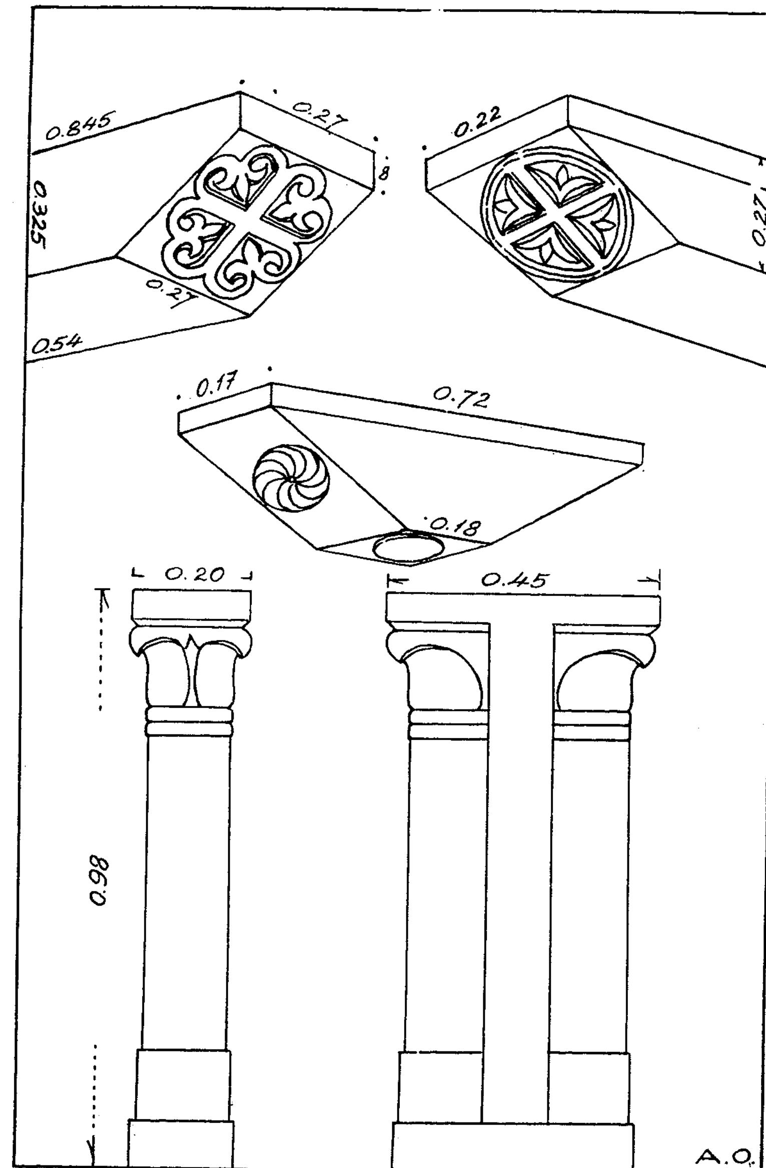
Εἰκ. 7. Ὁ ἕτερος τῶν μεγάλων ἀμφικιόνων τῆς αὐλῆς τοῦ «Καστέλλου».

Οἱ σωζόμενοι κορμοὶ ἀμφικιονίσκων φέρουσι γενικῶς κάτω ἁπλῆν τινά, ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν καὶ ὑψηλὴν ταινίαν (εἰκ. 7). Εἶναι πάντοτε ἀρράβδωτοι — παρουσιάζοντες ἐνίοτε καὶ ἐλαφρὰν μείωσιν — τὰ δὲ συμφυᾶ πρὸς τὸν κορμὸν κορινθιάζοντα συνήθως κιονόκρανα, ἅτινα στέφουσι τὰ ἡμικυκλικά των μέρη, κοσμοῦνται μὲ 2 ἄλλοτε ἁπλοποιημένα (εἰκ. 7 δεξιὰ) καὶ ἄλλοτε λεπτομερῶς εἰργασμένα φύλλα ἀκάνθης (εἰκ. 7 ἀριστερά)· Κατ' ἀμφοτέρας τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν ἀμφικιονίσκων καταλείπεται πάντοτε ἐπίπεδος ταινία κατακόρυφος, διήκουσα καθ' ὅλον τὸ ὕψος καὶ χρησιμεύουσα εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῆς προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου (κάσσας) τοῦ ὑαλοστασίου. Ἡ ταινία αὕτη κατελείπετο βεβαίως ἀκόσμητος, ἀφ' οὗ ἐπ' αὐτῆς προσηρμόζετο τὸ τετράξυλον.

Ὑπεράνω τῶν ἀμφικιονίσκων ἐτίθεντο, ἐπὶ χωριστοῦ τεμαχίου λαξευόμενα, πρισματικὰ ἢ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπετυγχάνετο ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ σχετικῶς στενοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικίονος πρὸς τὸν πολὺ παχύτερον τοῖχον τοῦ τοξωτοῦ λοβοῦ τῶν παραθύρων. Ἐπὶ τῶν στενῶν κεκλιμένων παρειῶν τῶν ἐπιθημάτων ἐλαξεύθησαν σταυροὶ ἄλλοτε ἐλεύθεροι μετ' ἀγκυρωτῶν ἀποφύσεων καὶ ἀνθεμίων (εἰκ. 8, ἄνω ἀριστερά), ἄλλοτε δ' ἐγγεγραμ-

[1] Χάριν συγκρίσεως σημειώνω, ὅτι οἱ κορμοὶ τῶν μὲν ἀμφικιόνων τῆς ἀψῖδος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θ/νίκης, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ μεγαλύτεροι, ἔχουν ὕψος 2.82, τῶν δὲ βορείων παραθύρων τοῦ γυναικωνίτου τῆς Ἀχειροποιήτου 1.345 μ.

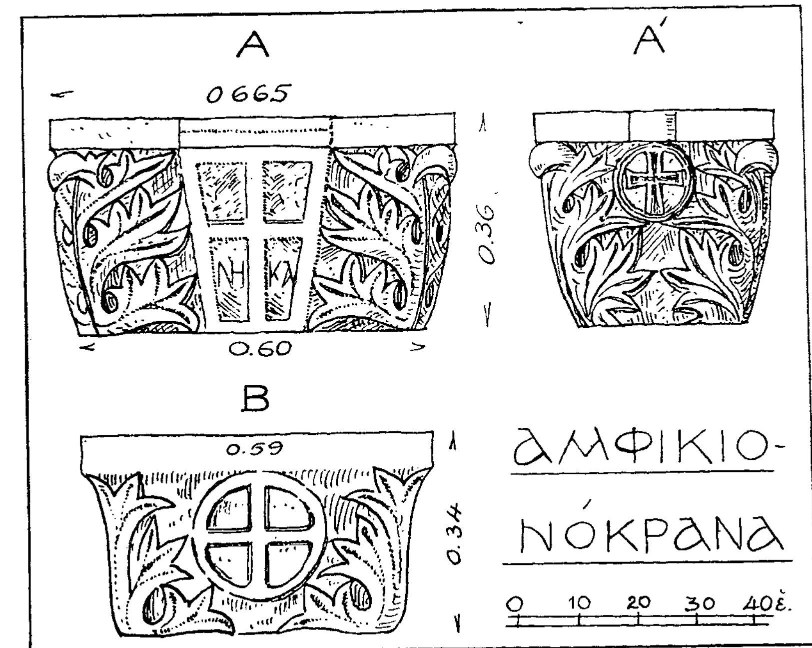
μένοι ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 8 Β, ἄνω δεξιά). Διεσώθη δὲ καὶ ἐπίθημα ἁπλοῦ, κυλιν-

Εἰκ. 8. Διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων καὶ ἐπιθήματα αὐτῶν.

δρικοῦ κιονίσκου, φέρον ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνάγλυπτον πυροστρόβιλον (εἰκ. 8 ἐν τῷ μέσῳ). Εἰς τὰ μνημονευθέντα παραδείγματα ἐπιθημάτων ἡ

ταινία τοῦ τετραξύλου δὲν συνεχίζεται καὶ ἐπ' αὐτῶν, εἰς ἄλλα ὅμως πάλιν· τὴν συναντῶμεν διακεκοσμημένην, ὁπότε πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ σχετικὸς ἀμφικίων ἐχρησιμοποιήθη ὄχι εἰς παράθυρον ἀλλ' εἰς ἀνοικτήν τινα στοάν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀνήκει μέγα κιονόκρανον ἢ ἐπίθημα ἀμφικίονος, χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν ἄνω στοὰν τῆς αὐλῆς τοῦ Καστέλλου (εἰκ. 9. Α). Ἔχει ὕψος 0.36 μ. καὶ ἄνω πλευρὰν 0 665. Τὰ δύο ἡμικυκλικά του

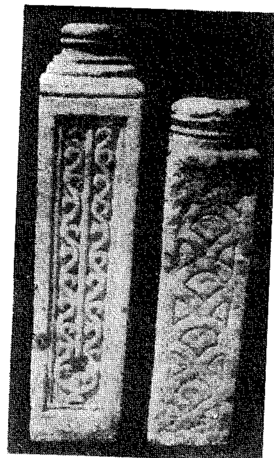
Εἰκ. 9. Κιονόκρανα ἀμφικιόνων.

τμήματα κοσμοῦνται διὰ βαθέως γεγλυμμένων φύλλων ἀκάνθης καὶ σταυροῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου, τὸ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἐπίπεδον τμῆμα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ, εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ ὁποίου ἐχαράχθη ἡ γνωστὴ συντετμημένη ἐπιγραφὴ [IC] [XC] ΝΗ-ΚΑ (εἰκ. 9, Α) *Ἰησοῦς Χριστὸς Νηκᾷ*, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ δύο ἄνω πρῶτα μέλη ἀπεξέσθησαν ἀργότερον ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἄλλο ὁμοίας φύσεως κιονόκρανον ἀμφικίονος, μικροτέρων κάπως διαστάσεων (ὕψ. 0.34, μῆκος ἄνω πλευρᾶς 0.59) εἶνε ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον τυφλὴν ἁψῖδα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Φανουρίου (πρώην τζαμὶ Πεγιὰλ—εδ—Ντὶν). Τοῦτο μεταξὺ τῶν πλουσίως γεγλυμμένων φύλλων ἀκάνθης τῶν ἡμικυκλικῶν τμημάτων του, φέρει ἀνάγλυφον ἰσοσκελῆ σταυρόν, ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 9, Β).

Τέμπλα. Μαρμαρίνων παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων ἤτοι φραγμάτων χωριζόντων τὸ πρεσβυτέριον ἀπὸ τοῦ διὰ τοὺς λαϊκοὺς προοριζομένου χώρου (τοῦ quadratum populi) ὑπάρχουσιν εἰς τινα αὐλὴν τοῦ μουσείου Ρόδου εὐάριθμα τεμάχια, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα ἀνήκουσιν εἰς πεσσίσκους ἤτοι χαμηλοὺς ὀρθογωνίους στύλους, ἄλλα δὲ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν πεσσισκων παρεμβαλλόμενα θωράκια.

Ἐκ τῶν πεσσίσκων δύο κυρίως παρουσιάζουσιν ἐνδιαφέρον (εἰκ. 10) ἐπειδὴ ἀμφότεροι ἔχουσιν τὴν προσθίαν ἤτοι τὴν πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα βλέπουσαν πλευρὰν αὐτῶν κεκοσμημένην οὐχὶ διὰ τῶν συνήθων κατακορύφων συνεχῶν γλυφῶν—τοιαύτας φέρει ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ἀριστερᾷ εἰκονιζομένου πεσσίσκου—ἀλλὰ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος[1], ὅπερ εἰς μὲν τὸν πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος πεσσὸν ἀποτελεῖται ἐκ δύο συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν ἀξονικοῦ στελέχους ἀνερχομένων καὶ ζωηρῶς ἀναγλύφων ἑλικοειδῶν βλαστῶν περιβαλλομένων ὑπὸ πλαισίου, εἰς δὲ τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐξ ἐπαλλήλων χαρακτῶν καμπυλοπλεύρων τριγώνων. Ἀμφότεροι οἱ πεσσίσκοι ἔχουσι συμφυεῖς εἰς τὸ ἄνω μέρος των ἰωνικὰς βάσεις, φέρουσι δὲ κατὰ τὰς πλαγίας παρειάς των ἐγκοπὰς πρὸς ὑποδοχὴν τῶν παρεμβαλλομένων πλακῶν τῶν θωρακίων. Τὸ ὕψος τοῦ ἀριστερᾷ εἰκονιζομένου πεσσίσκου εἶνε 0.925 μ., μετὰ δὲ τῆς βάσεως 1.03. μ. Ἡ ὁριζοντία του διατομὴ εἶνε ὀρθογώνιος (0.24×0.185). Ἡ ἄνω σπεῖρα τῆς πρὸς τὸν πεσσίσκον συμφυοῦς βάσεως ἔχει διάμετρον 0.15, κατά τι λοιπὸν μικροτέραν πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ τὴν διάμετρον τοῦ κιονίσκου, ὅστις ἔβαινέ ποτε ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μετὰ κιονίσκων ἐπὶ πεσσίσκων μορφὴ τοῦ τέμπλου ἐφηρμόσθη κατὰ τὸν $5^{ον}$ καὶ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ οἱ σωζόμενοι πεσσίσκοι δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ $5^{ου}$ αἰῶνος.

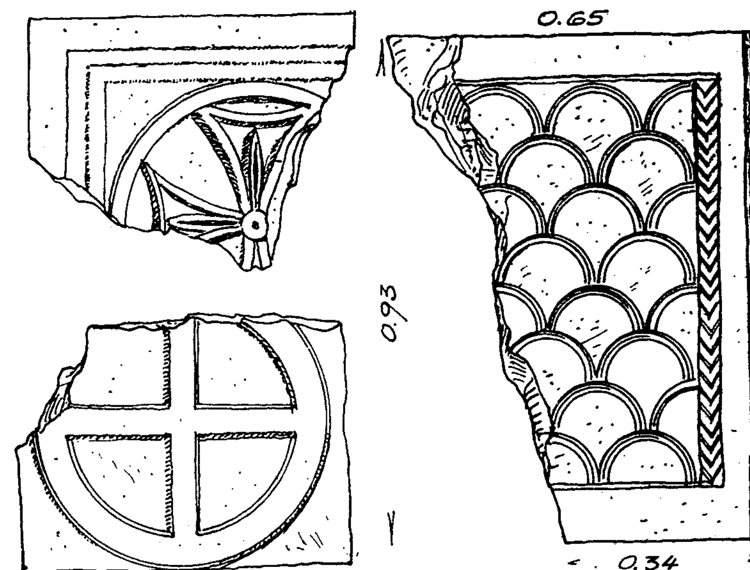

Εἰκ. 10. Πεσσίσκοι τέμπλων.

Εἰς τοὺς μετὰ τὸ 400 χρόνους ἀνήκουσιν ἐπίσης καὶ τὰ ὀλίγα σωζόμενα θωράκια· διότι οὐδὲν ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει τὴν κατὰ τὸν $4^{ον}$ αἰῶνα ἐν χρήσει διάτρητον διακόσμησιν. Ἐν τούτοις μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζουσιν, ἀνάγλυ-

[1] Πεσσίσκοι μὲ πλουσίαν διακόσμησιν τῆς ἐμπροσθίας των ἐπιφανείας εὑρέθησαν καὶ ἀλλαχοῦ ὡς π. χ. ἐν Θήβαις (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τ. Ε' (1939—40) σ. 124 εἰκ. 3), ἐν ἁγ. Κλήμεντι τῆς Ρώμης (Br. Schulz, Die Kirchenbauten auf der Jnsel Torcello, Berlin und Leipzig 1927 Πίν. I, A. C.) ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (S. Saller, The Memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941 Πίν. 132. 1, 2) καὶ ἀλλαχοῦ.

πτα ὅμως, διακοσμητικὰ θέματα ἀπαντῶντα συχνάκις ἐπὶ διατρήτων θωρακίων τοῦ $4^{ου}$ αἰῶνος. Οὕτω π. χ. τὸ δεξιᾷ τῆς εἰκόνος 11 εἰκονιζόμενον θωράκιον, (ὕψ. 0.93 καὶ πάχος 0,145) φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον φολιδωτὸν κόσμημα, ὅπερ προφανῶς ἀπομιμεῖται ὀρειχάλκινα ὑποδείγματα κιγκλίδων

Εἰκ. 11. Τεμάχια θωρακίων τέμπλων.

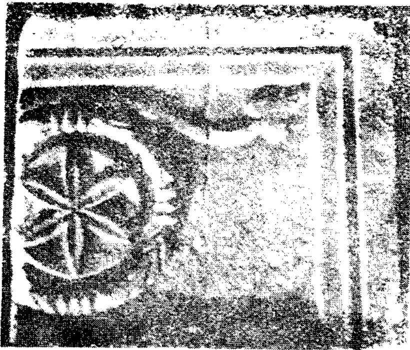
ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ φολιδωτὸν τοῦτο κόσμημα πλαισιοῦται ἐνταῦθα ὑπὸ 2 κατακορύφων ῥάβδων μὲ διακόσμησιν ἐξ ἐπαλλήλων γωνιῶν (ψαροκόκκαλο).

Τὸ παλαιὸν ἐπίσης δικτυωτὸν θέμα, ὅπερ εὑρίσκομεν ἤδη εἰς τὰ ἑλληνικὰ θωράκια ἄνω στοῶν τοῦ $4^{ου}$ καὶ $3^{ου}$ π.Χ. αἰῶνος[1] κοσμεῖ τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἑτέρου θωρακίου τοῦ μουσείου τῆς Ρόδου (εἰκ. 12) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα τὸ δικτύωμα ἀφ' ἑνὸς μὲν διακόπτεται ὑπὸ κύκλου φέροντος 4 ἐλλειψοειδῆ φύλλα κατὰ τὴν περιφέρειαν αὐτοῦ χιαστὶ ἑνούμενα, ἀφ' ἑτέρου δὲ περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ φύλλων δάφνης.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μετ' «ἀρχαϊζόντων» θεμάτων θωρακίων ὑπάρχουσι καὶ δύο ἄλλα τῶν ὁποίων τὸ μὲν (εἰκ. 11, ἄνω ἀριστερὰ) παρουσιάζει ἐντὸς

[1] Πρβλ. τὰ στηθαῖα τοῦ ἄνω ὀρόφου τῆς ἐν Ἀθήναις Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου (F. Adler, Die Stoa des Königs Attalos, Berlin 1875 πίν. 6) ὡς καὶ τὰ τῆς Ἐπιδαύρου (Lechat - Defrasse, Epidaure σ. 139), τῆς Πελλήνης (Ὀρλάνδος, Πρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1932 σ. 62 εἰκ. 1) κλπ.

πλαισίου ἰσοσκελῆ σταυρὸν μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα (crux hastata), τὸ δὲ (εἰκ. 12) ἑξάφυλλον ῥόδακα περιβαλλόμενον ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέργου στεφάνου δάφνης, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑκατέρωθεν ἕλιξ καταλήγουσα εἰς κισσόφυλλον. Ἀμφότερα τὰ θωράκια ταῦτα εἶναι κολοβά.

Εἰκ. 12. Θωράκιον τέμπλου.

Ἄλλα τέλος θωράκια, κολοβὰ καὶ αὐτά, παρουσιάζουσι τὸ θέμα τοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου (εἰκ. 13, κάτω) ἢ τετραγώνου (εἰκ. 13, ἄνω) πλαισίου ἐγγεγραμμένου ῥόμβου. Καὶ τὸ πλαίσιον καὶ ὁ ῥόμβος ἐδηλώθησαν μὲ βαθείας, πλαστικὰς γλυφάς. Εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ ῥόμβου καὶ τοῦ πλαισίου δημιουργούμενα μικρὰ τρίγωνα ἐγλύφησαν εἰς τὸ κάτω παράδειγμα τῆς εἰκόνος 13 ἐλαφρῶς ἔκτυποι παραστάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἀκεραία διετηρήθη μόνον μία, εἰκονίζουσα παγώνιον κατὰ κρόταφον, βαδίζον πρὸς τ' ἀριστερά, ἵνα ῥαμφίσῃ τρίφυλλον. Ἰδιότυπος εἶναι ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἄνω θωρακίου τῆς εἰκόνος 13 μετὰ κιονίσκου κορινθιακοῦ, ἔχοντος τὸν κορμὸν κεκοσμημένον δι' ἑλικοειδῶν ῥαβδώσεων.

Ἐπισκοπικὸς θρόνος; Τριγωνικόν τι, κολοβὸν δυστυχῶς καὶ τοῦτο τεμάχιον, φέρει ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν παρειῶν αὐτοῦ ἀνάγλυπτον παράστασιν ἑλικοειδῶν βλαστῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται κισσόφυλλα καὶ ὄστλιγγες (εἰκ. 14, δεξιά). Οἱ βλαστοὶ περιβάλλουσι κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἰδιότυπον τετράφυλλον, ὡς ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων συνάγω. Μεταξὺ τῶν βλαστῶν καὶ τοῦ κύκλου ἐσχεδιάσθη κατὰ κρόταφον παχύ τι πτηνὸν (πέρδιξ;) ῥαμφίζον κισσόφυλλον. Λόγῳ τῆς ὀξείας γωνίας, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ περιγραφὲν τεμάχιον, εἶναι πιθανόν, ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς ἑτέρας τῶν πλαγίων πλευρῶν ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν.

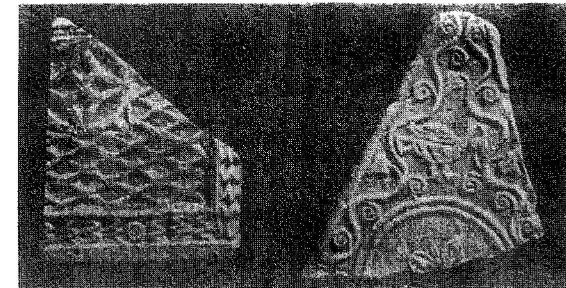
Εἰκ. 13. Τεμάχια θωρακίων τέμπλου.

Τράπεζα προθέσεως. Ἐρευνῶν εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ μουσείου ἀνεῦρον μαρμάρινον στρογγύλον δίσκον (εἰκ. 15) ἀπαρτιζόμενον ἐκ πλειόνων τεμαχίων συγκολληθέντων πάλαι ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν διὰ γύψου. Ὁ ἐλαφρῶς

κοῖλος δίσκος οὗτος ἀπετέλει ποτὲ τὸ κάλυμμα μονόποδος τραπέζης *προθέσεως* ἢ *προσφορῶν*. Τοιαῦται τράπεζαι ἕλκουσαι τὴν καταγωγήν των ἐξ ἑλληνιστικῶν προτύπων [1] ἐχρησιμοποιήθησαν συχνὰ καὶ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, τοποθετούμεναι εἴτε ἐν τῷ διακονικῷ εἴτε πρὸς βορρᾶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἢ —ὅταν ὁ ναὸς εἶχε παστοφόρια—εἰς τὸ βόρειον παστοφόριον.

Οἱ «καρποφοροῦντες» πιστοὶ ἀπέθετον ἐπ' αὐτῶν τὰς προσφοράς των, αἵτινες ἔπειτα ἐκομίζοντο ὑπὸ τῶν διακόνων εἰς τὴν Ἁγ. Τράπεζαν, ἵνα εὐλογηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἢ τῶν πρεσβυτέρων.

Ἡ τράπεζα τοῦ μουσείου Ῥόδου, ἔχουσα διάμετρον 1,05 μ., φέρει πλατὺ ἐξέχον χεῖλος, πλάτους 0.13, περιβαλλόμενον ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἀστραγάλου ἀποτελουμένου ἐκ μακρῶν ἀτράκτων ἐναλλασσομένων πρὸς δύο στρογγύλα κομβία, κοσμουμένου δ' ἐπὶ τοῦ πλατέος αὐτῆς τμήματος διὰ μικρογλαφύρων, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων παραστάσεων δύο εἰδῶν ἤτοι α) ἀνθρωπίνων κεφαλῶν καὶ β) κυνηγετικῶν σκηνῶν.

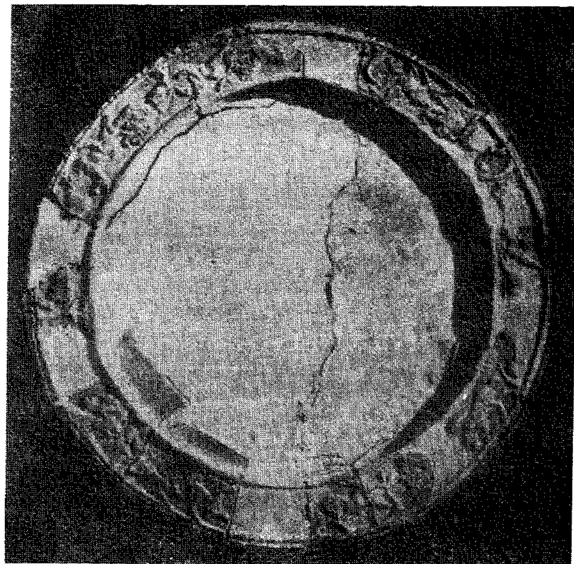
Εἰκ. 14. Θωράκια τέμπλου καὶ ἐπισκοπικοῦ θρόνου (;)

Ἐκ τῶν κεφαλῶν διεσώθησαν μόνον δύο: μία γυναικεία κατὰ κρόταφον βλέπουσα πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 15) καὶ μία ἀνδρικὴ γενειοφόρος (Διὸς ἢ Ποσειδῶνος) ὡσαύτως κατὰ κρόταφον, βλέπουσα πρὸς ἀριστερὰ (εἰκ. 15). Ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων [2] γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τοιούτου εἴδους τραπέζας αἱ ἑλληνιστικαὶ κεφαλαὶ εἶναι ἐν συνόλῳ τέσσαρες, διατάσσονται δὲ κατὰ τὰ ἄκρα δύο κατ' ὀρθὰς γωνίας τεμνομένων διαμέτρων τοῦ δίσκου. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει εἰς τὸν ἐξεταζόμενον δίσκον, ἔνθα αἱ δύο κεφαλαὶ ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τετάρτου κύκλου, ἄρα πλημμελῶς.

[1] Ἀναφέρω προχείρως τὴν στρογγύλην τράπεζαν τοῦ μουσείου Δήλου, ἧς εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ W. Deonna ἐν Mobilier Délien (Expl. Arch. de Délos 18) Paris 1938 σ. 57 καὶ πίν. XXI εἰκ. 148 κλπ.

[2] Π.χ. τοῦ ἀργυροῦ δίσκου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου Dalton, Catalogue of the early christ. antiqu. in the Brit. Museum σ. 79 No 356 κλπ.

Ἡ κόμμωσις τῆς κεφαλῆς παρουσιάζει τύπον συναντώμενον εἰς πλαστικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου[1]. Αἱ δὲ κυνηγετικαὶ σκηναὶ ποὺ μὲν εἰκονίζουσι κυνηγὸν μὲ βραχὺν χιτῶνα ἀκολουθοῦντα τὸν πρὸ αὐτοῦ διὰ λωρίου δεδεμένον κύνα σπεύδοντα νὰ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν ὄπισθεν ἐναντίον δορκάδος (εἰκ. 15 ἀριστερὰ κάτω), ποὺ δὲ πάλιν λέοντας διώκοντας ἢ σπαράσσοντας ἀντιλόπας ἢ ἐλάφους, ἐντὸς δάσους συμβολιζομένου δι' ἀραιῶς εἰκονιζομένων δένδρων (εἰκ. 15, ἄνω).

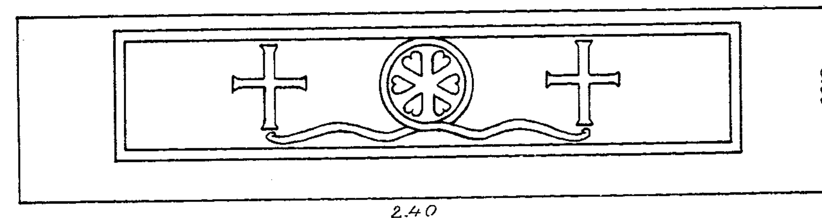
Εἰκ. 15. Τράπεζα προθέσεως.

Τοιαῦται κυνηγετικαὶ σκηναὶ εἶναι τυπικαὶ σχεδὸν εἰς τὰς τοιούτου εἴδους τραπέζας, συμφωνοῦσι δὲ πλήρως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ 4ου αἰῶνος, ὅστις τόσον ἠσμένιζεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν εἰδυλλιακῶν ἐν γένει σκηνῶν (κυνηγετικῶν, βουκολικῶν, ἁλιευτικῶν κλπ). Ὁμοίαν σχεδὸν ἀλλ' ἀρτίως ταύτην διατηρουμένην τράπεζαν, προερχομένην ἐκ Θήρας, κατέχει τὸ βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν[2].

[1] Περὶ τῆς κομμώσεως ὅρα Albizzati, Historia III (1929) σ. 401 ἑ. καὶ C. Cecchelli, Aquileja, Bologna 1933 σ. 180.

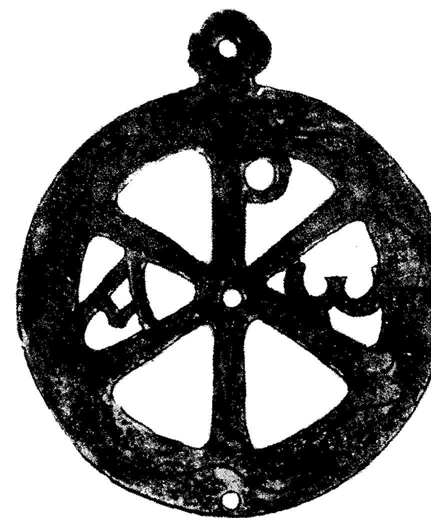
[2] Κατάλογον χριστιανικῶν στρογγύλων τραπεζῶν μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων παρέσχε παλαιότερον ὁ Ét. Michon (Bull. de la Sté Nle des Antiquaires de France 1908 σ. 268). Ἀργότερον ἄλλας τοιαύτας τραπέζας ἐδημοσίευσεν ὁ Α. Ξυγγόπουλος ἐν Α.Ε. 1914 σ. 70 ἑ. δύο δὲ τεμάχια τοιούτων τραπεζῶν τοῦ μουσείου, Ἡρακλείου Κρήτης ὁ γράφων (Byz - Neugr. Jahrbücher (1928) σ. 160 - 163). Πβλ. καὶ τὰ ὑπὸ Wulff, Altchr. und Mittelalt. Bildwerke I (πιν. III) ἀρ. 1637 κλπ. ἀναφερόμενα παραδείγματα, ὡς καὶ τὸν ἐκ Καρχηδόνος ἀργυροῦν δίσκον τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (Dalton, Catalogue of the early chr. Antiqu. in the Br. Mus. σ. 79 ἀρ. 356).

Σαρκοφάγος. Παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων διετηρήθη ἓν καὶ μόνον, ἀκέραιον μάλιστα, δεῖγμα. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ μόνον παλαιοχριστιανικὸν

Εἰκ. 16. Παλαιοχριστιανικὴ σαρκοφάγος.

τεμάχιον, ὅπερ ἠξιώθη προσοχῆς. Πρῶτος ἀπεικόνισεν αὐτὸ ἀτελῶς πως τῷ 1854 ὁ Joh. Hedenborg εἰς τὴν ἱστορίαν του τῆς νήσου Ρόδου[1], ἧς τὸ

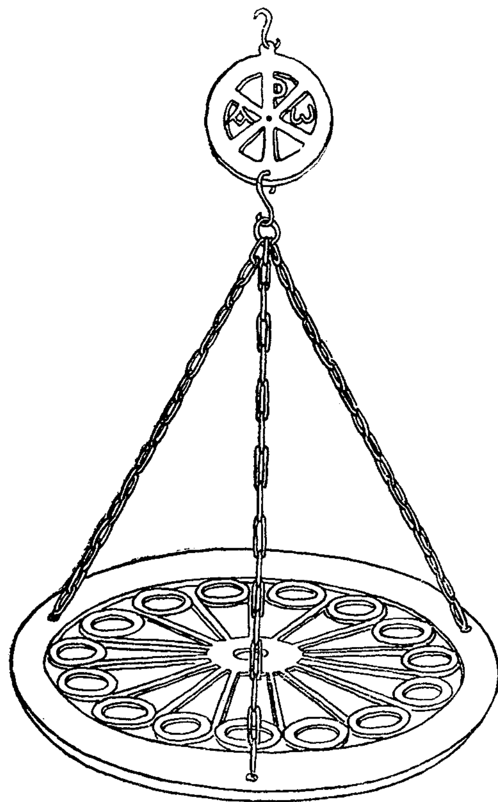

Εἰκ. 17. Χαλκῆ λαβὴ πολυκανδήλου.

χειρόγραφον ἀπόκειται σήμερον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἐν Ρόδῳ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Ἱδρύματος Αἰγαίου. Εἰς τοῦτο κάτωθεν τοῦ σχεδίου τῆς σαρκοφάγου (πίν. XX) ἀναγράφεται γαλλιστί: «σαρκοφάγος χρησιμεύουσα ὡς

[1] Geschichte der Jnsel Rhodos, 1854.

δεξαμενὴ εἰς μικρὸν τζαμὶ τῆς πόλεως». Ἀργότερον, τὸ 1923, ἡ αὐτὴ σαρκοφάγος ἐμνημονεύθη ὑπὸ τοῦ G. Gerola[1], κατόπιν δὲ ἀπεικονίσθη ὑπὸ τοῦ A. Gabriel[2], ὅτε ἀκόμη εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀρχικήν της θέσιν, ἤτοι εἰς τὸ τζαμὶ

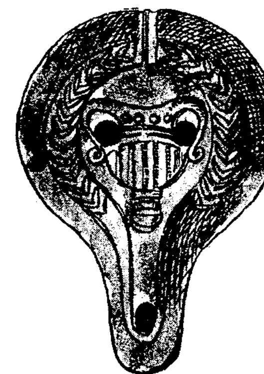
Εἰκ. 18. Ἀναπαράστασις πολυκανδήλου μετὰ τῆς λαβῆς αὐτοῦ.

Χουδάϊ-Μεστζίδ. Σήμερον μετεφέρθη καὶ αὐτὴ διὰ «λόγους διακοσμητικοὺς» εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ παλατίου τῶν Μ. Μαγίστρων (Καστέλλο). Ὡς συνήθως εἰς τὰς σαρκοφάγους, κεκοσμημένη εἶναι μόνον ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν (διαστάσεις 2.40×0.55 μ.). Συνίσταται δὲ ἡ διακόσμησίς της ἐκ δύο «λατινικῶν» σταυρῶν ἱσταμένων εἰς τὰ ἄκρα ἑλικοειδοῦς ὄρπηκος ἐκτυλισσομένου ἑκατέρωθεν κύκλου, ὅστις φέρει γεγλυμμένον ἐντὸς τὸ γράμμα Χῖ(= Χριστὸς) ἐν συνδυασμῷ πρὸς καρδιόσχημα φύλλα (εἰκ 16).

[1] La Cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 201 εἰκ. 148.
[2] Annuario della Sc. Italiana di Atene I σ. 246.

Χαλκᾶ. Μετὰ τὰ μαρμάρινα λείψανα θὰ ἐξετάσωμεν καὶ δύο ἄλλα τεμάχια ἐκ διαφόρου ὕλης. Καὶ δὴ πρῶτον ἕνα ὀρειχάλκινον δίσκον, (εἰκ. 17), τὸν ὁποῖον ἀπέσυρα ἔκ τινος ἀποθήκης τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ μουσείου, ὅπου ἦτο παραπεταγμένος μεταξὺ θραυσμάτων μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων νεωτέρων ἀντικειμένων. Ἔχει διάμετρον 0.175 μ. καὶ πάχος 0,002 μ. καὶ παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ Χρῖσμα ἤτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ☧, ἀφ' ἑτέρου δὲ — μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ Χ κάτω — τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω. Τέλος ἐπὶ τῆς παρυφῆς του εἶναι χαραγμένος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μὲ βότρεις ἀμπέλου. Πόθεν προέρχεται ὁ δίσκος μᾶς ἐξηγοῦν 2 ὀπαί, τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω του μέρος.

Πράγματι, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν, ὁ δίσκος[1] πρέπει ν' ἀπετέλει ποτὲ τὴν διακοσμητικὴν «λαβὴν» πολυκανδήλου τινός καὶ ἡ μὲν κάτω του ὀπὴ θὰ ἐδέχετο τὸ συνάπτον τὰ *βαστάγια* (=ἁλύσεις) τοῦ πολυκανδήλου ἄγκιστρον, ἡ δὲ ἄνω ἄλλο ἄγκιστρον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνηρτᾶτο τὸ ὅλον πολυκάνδηλον, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις δεικνύει (εἰκ. 18).

Εἰκ. 19. Πήλινος λύχνος.

Πήλινα. Τὸ δὲ δεύτερον ἀντικείμενον εἶναι παλαιὸς λύχνος τοῦ συνήθους σχεδίου καὶ ἄνευ λαβῆς, (εἰκ. 19) ἐνδιαφέρων διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους αὐτοῦ παράστασιν ἀμφορέως (ἁγίου ποτηρίου) θέματος λίαν ἀγαπητοῦ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ἀφ' οὗ τὸ συναντῶμεν τόσον εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα[2], ὅσον καὶ εἰς ἀνάγλυφα θωράκια[3] ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων[4] καὶ κιονοκράνων[5].

[1] Πβλ. ὅμοιον δίσκον τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου, μὲ ἁπλοῦν ὅμως σταυρόν, παρὰ Dalton Cat. of the early christ. antiqu. in the Br. Mus καὶ (Lethaby-Swainson, Sta Sophia C/ple 1894 σ. 112 εἰκ. 16). Ὁμοίως ἕτερον τοῦ μουσείου Βουδαπέστης (Atti del III Congresso intern. di archeol christiana, Roma 1934, σ. 305 εἰκ. 13) καὶ τέταρτον ἐξ Ἀκυληίας, (XI Supplementheft der Röm. Quartalschrift 1913 σ. 296).

[2] Περὶ τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ ἀμφορέως ὅρα ὅσα ἔγραψα ἐν Ἀρχαιολ. Δελτ. 1929 σ. 36, ἔνθα προσάγω καὶ εἰκόνας χρήσεως αὐτοῦ εἰς τὰ χριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα: Ἐρεσοῦ Λέσβου (Ἀρχ. Δελτ. 1920 σ. 34 εἰκ. 36) καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀρχ. Δελτ. σ. 63 εἰκ. 70 καὶ σ. 66 εἰκ. 73). Εἰς ταῦτα νῦν προσθετέα καὶ τὰ τοῦ Ὄρους Ναβαῦ (S. Saller, The memorial of Moses κλπ. πίν. 82) Καπύης (Capua), (Garrucci, Storia dell' arte II πίν. 277,1) Π. Κορίνθου (Shear, A. J. A. 1925 378) καὶ Ἀκυληίας (C. Cecchelli, Aquileia, Bologna 1933, πίν. XXI καὶ XXIV).

[3] Ἀνάγλυφον ἐκ τῆς προσεχῶς δημοσιευομένης βασιλικῆς τῆς Θάσου, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσείῳ τῆς νήσου.

[4] Σαρκοφάγος Philippeville (St. Gsell, Musée de Philippeville, Paris 1898 πίν. III 2).

[5] Κιονόκρανον Φθιωτίδων Θηβῶν (Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 53) καὶ ἀνέκδοτον, νεωστὶ εὑρεθὲν λεβητοειδὲς κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θάσου.

ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

1. ΑΦΑΝΤΟΥ

Ἐξερχόμενοι τῆς πόλεως καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν, ἡ ὁποία διασχίζει τὴν νῆσον παραλλήλως περίπου πρὸς τὴν ἀνατολικήν της ἀκτὴν ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου μέχρι τοῦ νοτιωτάτου τῆς ἄκρου (εἰκ. 1) θὰ συναντήσωμεν, εἰς ἀπόστασιν 21 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς πόλεως Ρόδου, τὸ χωρίον Ἀφάντου μὲ τὰ κάτασπρα καὶ γραφικά του σπίτια. Τρία τέταρτα περίπου τῆς ὥρας πρὸς τὰ ΝΔ αὐτοῦ, ἤτοι πρὸς τὴν θάλασσαν, ὀρθοῦται ἐν μέσῳ καταφύτου περιοχῆς ναΐσκος, τοῦ 17 αἰῶνος, σταυρικοῦ σχεδίου [1] (εἰκ. 20) τιμώμενος εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καθολικῆς, [2] μνημεῖον ἀπολαῦον μεγάλου σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων. Εἰς τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ναΐσκου αὐτοῦ εἶναι ἐντοιχισμένοι 5 μεγάλοι, ἀρράβδωτοι κορμοὶ μαρμαρίνων κιόνων, διαμέτρου 0,45 μ. χρησιμοποιηθέντες ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν [3] (εἰκ. 20). Τῶν κιόνων αὐτῶν, οἵτινες προφανῶς ἀνήκουν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, σώζονται εὐτυχῶς ἀκόμη καὶ τὰ κιονόκρανα, κατεσπαρμένα εἰς τὸν αὐλόγυρον τῆς ἐκκλησίας. Ἐμέτρησα ἐξ αὐτῶν τέσσαρα. Οἱ σύγχρονοι πιστοὶ τὰ ἔχουν δυστυχῶς ἀσβεστοχρίσει, μερικὰ δὲ μάλιστα ἐξ αὐτῶν τὰ χρησιμοποιοῦν καὶ ὡς τραπέζια κατὰ τὰς σχετικὰς πανηγύρεις.

Τὰ ἐκ φαιοκυάνου μαρμάρου κιονόκρανα αὐτὰ εἶναι ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 21), τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει διαστάσεις 0,65—0,68 × 0.89—0.995, ἡ δὲ διάμετρος τοῦ ἐχίνου των συμφωνεῖ πρὸς τὴν διάμετρον τῶν ἐντοιχισμένων κορμῶν. Ἐπὶ τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ 0,28 ὑψηλοῦ ἐπιθήματός των ἄλλα μὲν ἔχουν ἀναγλύφους «λατινικούς», σταυροὺς

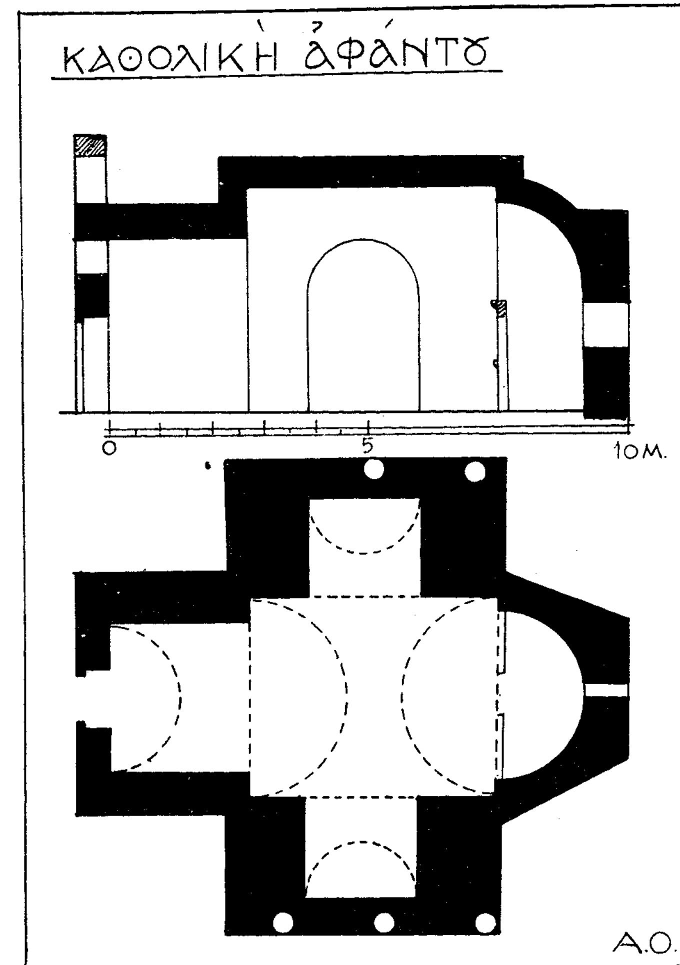
[1] Περὶ τοῦ σχεδίου καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ναΐσκου τούτου θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης ταύτης, τὸ πραγματευόμενον περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου.

[2] Μὲ τὸ ἐπίθετον τοῦτο τιμᾶται ἡ Παναγία καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ρόδου (ὡς π.χ. εἰς Λάρδον, Κρεμαστόν, Σορωνὴν κ.λ.π.) θεωρουμένη ὡς ἡ γενικὴ (καθολικὴ) προστάτις, ἡ πολιοῦχος τρόπον τινὰ τῆς νήσου. Πβλ. Ἀν. Ἀναστασιάδη, (Βρόντη) ἡ Πολιοῦχος τῆς Ρόδου Παναγία ἡ Καθολική, Ρόδος 1921. Τὴν βοήθειάν της ἐπικαλεῖται συχνὰ καὶ ἡ λαϊκὴ ἐρωτικὴ μοῦσα. Παραθέτω δύο σχετικὰ δίστιχα τὰ ὁποῖα ἐρανίζομαι ἀπὸ τὰ «Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ρόδου» τοῦ Παύλου Γνευτοῦ (Ἀλεξάνδρεια 1926).

σελ. 134 *Ὦ Παναγιὰ Καθολικὴ μὲ τὰ κατὸ καντήλια*
Βλέπε με τὴν ἀγάπη μου νὰ σοῦ τὰ κάνω χίλια.
σελ. 134 *Ὦ Παναγιὰ Καθολικὴ κι' ὤ Παναγιὰ Λεοῦσα*
τὴν κόρην ὅπου ἀγαπῶ νὰ μοῦ τὴν εὐλοοῦσα!

[3] Ἐκ τῶν πέντε τούτων κορμῶν οἱ μὲν δύο τῆς βορείου πλευρᾶς σώζονται ἀκόμη εἰς τὰς θέσεις των, οἱ δὲ τῆς νοτίας ἔχουν ἀφαιρεθῆ, διατηροῦνται ὅμως σαφέστατα καθ' ὅλον τὸ ὕψος αἱ ἡμικυλινδρικαὶ κοιλότητες τῆς ἐντοιχίσεώς των.

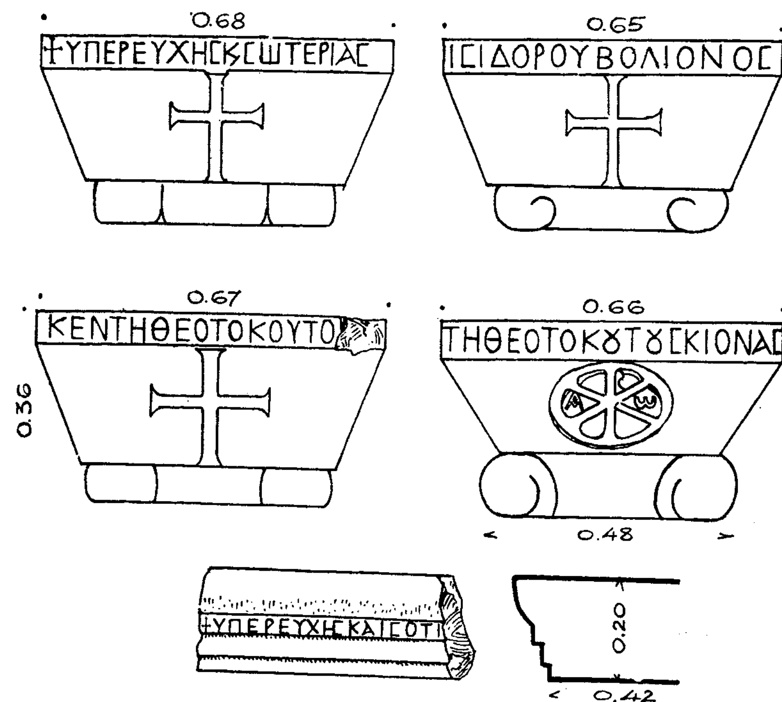
(εἰκ. 21) ἀλλὰ δὲ κύκλους μὲ τὸ χρῖσμα καὶ τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (εἰκ. 21 δεξιά). Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας φέρουν χαραγμένας ἐπὶ τῆς ἄνω

Εἰκ. 20. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς Καθολικῆς Ἀφάντου.

ταινίας τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, ἀναμφιβόλως τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ μέσον κλίτος. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν αἱ 3 πρῶται ἀπετέλουν προφανῶς συνέχειαν, λέγουσι δὲ ἡ μὲν πρώτη *ὑπὲρ εὐχῆς* κ(αὶ) *σωτερίας*, ἡ δὲ δευτέρα *Ἰσιδόρου Βολίονος*, ἡ τρίτη ἀνέθη]*κεν τη Θεοτόκου το*[ύς, καὶ ἡ τετάρτη *τη Θεοτόκου τοὺς κίονας*. Ἡ τετάρτη λοιπὸν συμπληρώνει τὴν τρίτην.

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι συνηθίζετο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν νὰ χαράσσωνται ἐπὶ θωρακίων τέμπλων, ἀμβώνων καὶ ἄλλων μελῶν. Ἐνταῦθα ἡ ἐπιγραφὴ ἐχαράχθη ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κιόνων τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ εἶναι κάπως

Εἰκ. 21. Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου.

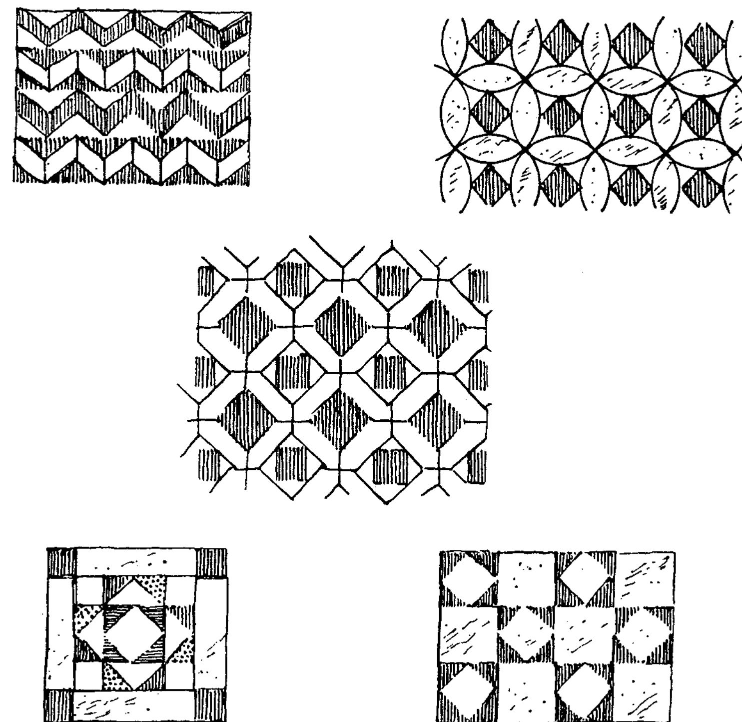
σπανιώτερον [1]. Ὡς ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως δὲ τῆς τελευταίας συνάγεται ὅτι ἡ αὐτὴ ἐπιγραφὴ θὰ ἦτο χαραγμένη συμμετρικῶς—μὲ τὸ αὐτὸ ἢ διάφορον ὄνομα δωρητοῦ — καὶ ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἤρχιζε μὲ τὴν συνήθη εἰς ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς ἔκφρασιν † *Ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας*. Ὁ δωρητὴς ὠνομάζετο *Ἰσίδορος* ἦτο δὲ υἱὸς τοῦ *Βολίονος*. Ἐκ Ῥόδου γνωστὸς μέχρι τοῦδε ἦτο ὁ *Βώλιος Ἀρχικύδεος* (IG, XII 1,341) οὐχὶ ὅμως καὶ Βολίων. Περαιτέρω ἡ ἐπιγραφὴ διδάσκει, ὅτι ὁ Ἰσίδωρος «*ἀνέθηκε τῇ Θεοτόκου τοὺς κίονας*». Ἡ μετὰ γενικῆς ἀντὶ

[1] Ἄλλα παραδείγματα μὲ ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ κιονοκράνου εἶναι εἰς ἐμὲ γνωστὰ μόνον 1) τὸ ἐν τῷ μουσείῳ Αἰγίνης ἀδημοσίευτον εἰσέτι ἐπίθημα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν οἱ]*δες τὸ ὄνομα ἀμὴν* καὶ 2) τὸ ἔν τινι οἰκίᾳ τοῦ λιμένος Θάσου, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν † *Κύριε βο(ηθει;)ον υδε ω θεως* [τὸ ὄνομα] (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

δοτικῆς σύνταξις τοῦ ἀνέθηκε, δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς συμφυρμὸν τοῦ «τῇ Θεοτόκῳ» καὶ τοῦ «τῆς Θεοτόκου».

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ μακροῦ *Ε* ἀντὶ τοῦ *Η* εἰς τὴν λέξιν *Σωτερίας*. Τοὐναντίον εἰς θραῦσμα ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου (εἰκ. 21 κάτω)

Εἰκ. 22. Μαρμαροθετήματα τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου.

ἡ αὐτὴ λέξις φαίνεται ὅτι εἶχε γραφῇ διὰ ἰῶτα ἢ ἦτα. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ μᾶλλον ἀρχαΐζει· διότι κάμνει χρῆσιν τοῦ γωνιώδους ἔψιλον καὶ τοῦ γωνιώδους σῖγμα ἀντὶ τῶν ἡμικυκλικῶν. Ἐν τούτοις ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ὑπ' ὄψιν κιονοκράνων τάσσει αὐτὰ εἰς τὸν 6ον μᾶλλον ἢ τὸν 5ον μ. Χ. αἰῶνα.

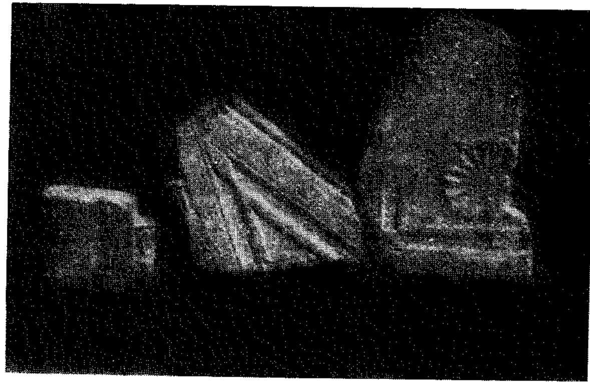
Ἡ βασιλικὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ ἐξετασθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς καί τινα θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων, ἐντειχισμένα παρὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναΐσκου, ἔκειτο ἀμέσως ὑπὸ τὸν ναΐσκον τῆς Παναγίας, ὅστις φαίνεται ὅτι κατέλαβε τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ μέσου αὐτῆς κλίτους, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ εἰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς [1]. Συνάγομεν δὲ τὴν

[1] Π.χ. Φανῶν Χίου (Orlandos, Monuments byz. de Chios, Athènes 1930 πίν. 6) Γλυφάδας (Ὀρλάνδος, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5 (1930) 260), Ἐπιδαύρου

εὐθὺς ὑπὸ τὸν ναΐσκον ὕπαρξιν τῆς βασιλικῆς ἐκ τῆς παρουσίας ἀρκετῶν ποικιλοχρώμων μαρμαροθετημάτων, (εἰκ. 22) εὐθὺς πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναΐσκου διατηρηθέντων καὶ προερχομένων προφανῶς ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς[1], τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον καὶ τὰς λοιπὰς λεπτομερείας θὰ καθορίσῃ μελλοντικὴ σκαφικὴ ἔρευνα.

2. ΛΑΡΔΟΣ

Ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ συνεχίζοντες πρὸς νότον τὴν πορείαν μας θὰ συναντήσωμεν εἰς τὸ $57^{ον}$ χιλιόμετρον τὸ χωρίον Λάρδος[2].

Εἰκ. 23. Τεμάχια ἄμβωνος Λάρδου.

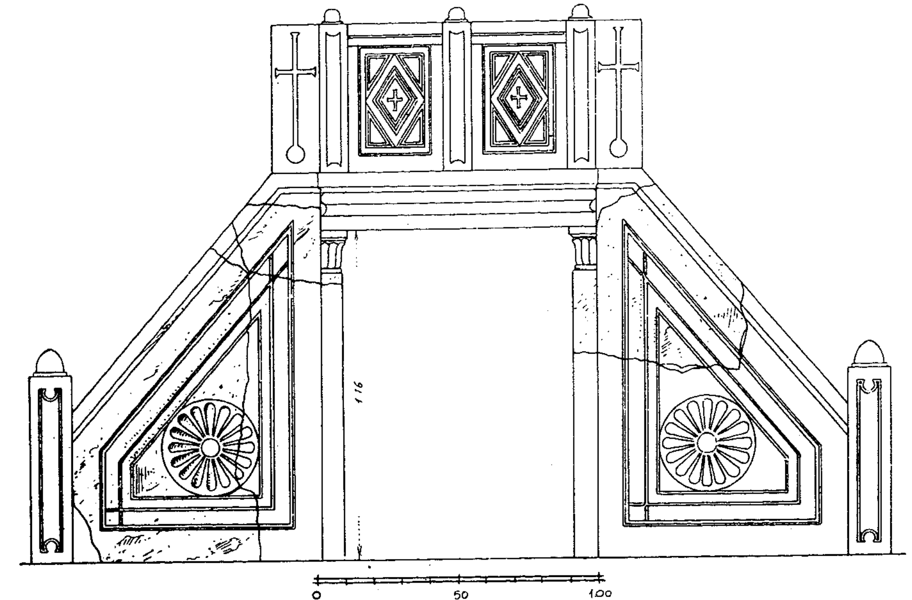
Ἐν περίπου χιλόμετρον νοτίως τοῦ χωρίου τούτου ὀρθοῦται ἐντὸς ἀμπελώνων ὁ μονοκάμαρος ναΐσκος Παναγίας τῆς Καθολικῆς, φέρων ἐσωτερικῶς καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοιχογραφίας τοῦ $17^{ου}$ ἢ $18^{ου}$ αἰῶνος. Πέριξ τοῦ ναΐσκου διακρίνονται ἐντὸς τοῦ ἀμπελῶνος λείψανα τοίχων, οἱ ὁποῖοι βαίνουν παραλλήλως πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναΐσκου ἤτοι ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς

(Καββαδίας, Ἀρχ. Ἐφημ. 1918 σ. 173 εἰκ. 13) Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35 σ. 171 εἰκ. 5 καὶ Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Θ' (1932) σ. 443 εἰκ. 5), Ἀρκασίας Καρπάθου (G. Jacopich, Edifici bizantini di Scarpanto, Rodi 1925 σ. 8. εἰκ. 2).

[1] Τὰ ἐν λόγῳ μαρμαροθετήματα εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ G. Gerola (Annuario della Sc. Ital. di Atene I σ. 167), τὸν ὁποῖον ὅμως διέφυγον τὰ κιονόκρανα καὶ πρὸ πάντων αἱ ἐπὶ τῶν τελευταίων τούτων ἐπιγραφαί.

[2] Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἀντίστοιχος πόλις θὰ ἐκαλεῖτο Λάρτος ἦτο δὲ ὀνομαστὴ διὰ τὸν παρ' αὐτὴν ἐξαγόμενον ὑποκύανον μαρμαρώδη *λάρτιον λίθον*, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθησαν πολλὰ κτίρια τῆς νήσου. Ὁ *λάρτιος λίθος* ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιγραφάς Ρόδου, Καρπάθου καὶ Κρήτης (I. G. XII, 1, 2, 677 καὶ 1033, SIG 581, 98). Κατὰ τὸν *Fick* (Vorgr. Ortsnamen 47) τὸ ὄνομα ⟨Λάρτος⟩ εἶναι προελληνικόν, πρβλ. καὶ H. v. Gärtringen A. M 17 (1892) 309.

καὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι πιθανώτατα τὰ θεμέλια βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνήκουν καὶ τρία γλυπτὰ τεμάχια (εἰκ. 23) ἐκ λίθου ὑποκιτρίνου μετ' ἐρυθρῶν φλεβῶν ἀποκείμενα παρὰ τὸν ναΐσκον. Ἐκ τῶν τεμαχίων αὐτῶν τὰ δύο ἔχουν ἀσβεστοχρισθῆ, συμφώνως πρὸς τὴν μέχρι ψυχώσεως φθάνουσαν νησιωτικὴν συνήθειαν, δι' αὐτὸ δὲ καὶ αἱ γλυφαί των

Εἰκ. 24. Ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Λάρδου.

εἶναι κάπως δυσδιάκριτοι. Ἐκ τοῦ σχήματός των ὅμως καὶ ἐξ ἄλλων λεπτομερειῶν συνάγεται ἀσφαλῶς, ὅτι ταῦτα ἀνῆκον ποτὲ εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος. Ὁ ἄμβων αὐτὸς θὰ εἶχε τὴν μορφὴν τὴν ὁποίαν συχνὰ βλέπομεν εἰς ἄμβωνας τοῦ $5^{ου}$, ἰδία ὅμως τοῦ $6^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος. Θὰ ἔφερε δηλαδὴ ἑκατέρωθεν ἀνὰ μίαν κλίμακα, ἤτοι μίαν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ μίαν πρὸς Δυσμάς, αἱ ὁποῖαι ὡδήγουν εἰς ὑψωμένον ἡμικυκλικὸν δάπεδον. Τὸ δάπεδον τοῦτο, ὅπερ δὲν ἐσώθη ἐδῶ, θὰ ἐπάτει ἑκατέρωθεν ἐπὶ δύο κιονίσκων συμφυῶν πρὸς τὰς πλαγίας πλευρὰς (εἰκ. 23). Τῶν κιονίσκων τούτων ἐσώθησαν τὰ κιονόκρανα (εἰκ. 23) ὡς καὶ τμῆμα τοῦ κορμοῦ. Ἐκ τῶν διαστάσεων καὶ τοῦ σχήματος τῶν περισωθέντων τεμαχίων τῶν πλευρῶν συνάγομεν, ὅτι τὸ ὕψος τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ κυκλικοῦ δαπέδου τοῦ ἄμβωνος ὑπὲρ τὸ δάπεδον ἦτο 1.16 μ. ἀγνοοῦμεν ὅμως πόσον θὰ ἦτο τὸ πλάτος τοῦ μεταξὺ τῶν δύο κιονίσκων τῶν πλευρῶν κενοῦ. Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν (εἰκ. 24) τὸ ἐδέχθημεν ἴσον πρὸς 0.80 μ. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου θὰ ὑπῆρχον κατὰ τὰ

ἡμικυκλικὰ αὐτοῦ τμήματα θωράκια, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν[1]. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 24 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὰ μὲν σωζόμενα τεμάχια ἐδηλώθησαν διὰ προσθέτων ἐσωτερικῶν γραμμῶν, τὰ δὲ ἀναπαριστώμενα ἀφέθησαν ἐσωτερικῶς λευκά.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω τεμαχίων τοῦ ἄμβωνος φυλάσσεται ἐν τῷ ναΐσκῳ καὶ μικρὸν κορινθιάζον κιονόκρανον προερχόμενον ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ τέμ-

1.43

ΝΙϹΥΠΕΡΨΥΧΗϹΑΥΤΟΥϹΥΝΒΙΩΤΕΚΕΤΕΚΝΩΝϚΚΥΜΙϹΕΟϹΓΟΝ ΕΩΝ

Εἰκ. 25. Ἐπιγραφὴ ἐκ θωρακίου τέμπλου.

πλου τῆς αὐτῆς βασιλικῆς. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ τέμπλου προέρχεται ἀσφαλῶς καὶ στενὴ μαρμαρίνη λωρίς, μήκους 1.43 μ., ἐντειχισμένη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναΐσκου, δυτικῶς τῆς θύρας. Ἡ λωρὶς αὕτη φέρει χαραγμένην τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν: (εἰκ. 25) Ἰωά]*νις ὑπὲρ ψυχῆς αὐτοῦ συνβίῳ τε κὲ τέκνων κ(αὶ) κυμίσεος γονέων*[2].

Παρομοίου περιεχομένου ἐπιγραφὴ ἐχαράχθη εἰς τὸ ἄνω μέρος θωρακίου ἑτέρας βασιλικῆς, τὸ ὁποῖον θὰ γνωρίσωμεν κατωτέρω (σελ.) Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανόν, ὅτι καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή, λόγῳ καὶ τοῦ μήκους της, θὰ ἦτο ποτὲ χαραγμένη εἰς τὴν ἄνω παρυφὴν θωρακίου τοῦ τέμπλου ἢ καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν.

Εἰς τὸν αὐτὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναΐσκου εἶναι ἐντειχισμένον καὶ γλυπτὸν εἰκονίζον ἑλικοειδῆ κλιματίδα μὲ βότρυν. Τέλος ὡς ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τοῦ ναΐσκου ἐχρησιμοποιήθη κορμὸς ἀρραβδώτου κίονος προερχόμενος καὶ αὐτὸς προφανῶς ἐκ τῆς βασιλικῆς.

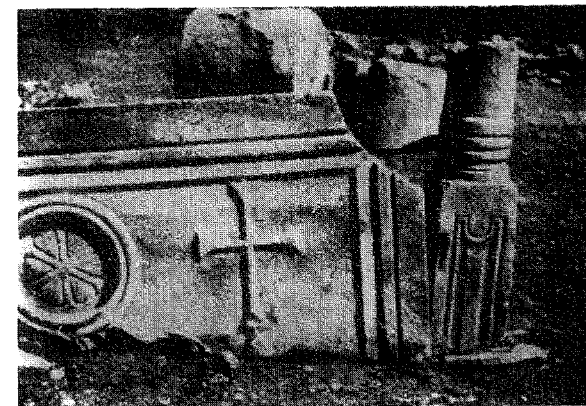
3. ΓΕΝΝΑΔΙ

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ συνεχίζοντες τὴν πρὸς νότον διαδρομὴν θὰ συναντήσωμεν περὶ τὸ 70ὸν χ)μετρον τὸ εὔπορον χωρίον Γεννάδι. Εἰς τὴν ἐκκλησίαν του εἶναι ἐντοιχισμένη ἡ ἑξῆς παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ μακροῦ γνωστὴ καὶ καταχωρισμένη εἰς τὸ Corpus (IG XII, 1) ὑπ' ἀριθμ. 911: *ὑπὲρ εὐχῆς Κοστ[αν]τίνου Μαγιστριανοῦ.*

[1] Ἄμβων Δήλου Orlandos, Délos chrétienne B.C.H., 1936 σ. 81 εἰκ. 12, Ἁγ. Τίτου Γορτύνης Κρήτης Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ (1926) σ. 313 εἰκ. 9 ἄμβων Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ch. Diehl, Ravenne, Paris 1907 σ. 47 κλπ.

[2] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀντεγράφη καὶ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ L. Ross, (Reisen nach Kos, 1852 σ. 68) ἔπειτα δὲ κατεχωρίσθη καὶ εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ρόδου (I.G. XII, 1) ὑπ' ἀριθ. 920.

Ὀλίγον ἔξω τοῦ χωρίου, πρὸς τὰ ΒΔ, εὑρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον ἡ ἐκκλησία τοῦ ὁποίου, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Ἀναστασίας (παλαιότερον ἀναμφιβόλως τῆς Ἀναστάσεως) εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν καὶ φέρει ἐντειχισμένα εἰς τὸ βόρειον ἰδίᾳ προστῶον αὐτῆς ἀρκετὰ παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἰδίως κορινθιακὰ κιονόκρανα. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀντικατέστησε παλαιοτέραν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν ὄχι μόνον διότι φέρει ἐντειχισμένα τοιαύ-

Εἰκ. 26. Γλυπτὰ μέλη τέμπλου εἰς Γεννάδι.

της ἐποχῆς μέλη ἀλλὰ κυρίως διότι εὑρέθησαν, πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ, καθ' ὃν χρόνον εὑρισκόμην εἰς Ρόδον, τὰ θεμέλια παλαιοτέρου, τὰ ὁποῖα οἱ ἐπίτροποι τοῦ νεκροταφείου κατέστρεψαν, ἐν ἀγνοίᾳ των βέβαια, ἐπειδὴ ἠμπόδιζον τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου τὸν ὁποῖον ἀπεχωμάτωσαν. Εὐτυχῶς εἶχον τοὐλάχιστον τὴν πρόνοιαν νὰ περισυλλέξουν τὰ ταὐτοχρόνως μὲ τὰ θεμέλια ἀνευρεθέντα ποικίλα παλαιοχριστιανικὰ μέλη—κορμοὺς κιόνων, ἐπιθήματα κιονοκράνων κλπ.—τῶν ὁποίων τινὰ παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26. Πάντα τὰ ἐν λόγῳ μέλη εἶναι ἐξ ὡραίου λευκοῦ μαρμάρου κατεσκευασμένα, αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν γλυφαὶ εἶναι ἐπιμελοῦς ἐργασίας τοῦ 5ου αἰῶνος. Τὸ μέγα μῆκος τοῦ θωρακίου, ὅπερ σημειωτέον εἶναι ἀμφίγλυφον, ὡς φέρον καὶ ἐπὶ τῆς ἑτέρας του παρειᾶς σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι θὰ προέρχεται ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν φράγματος. Οἱ πεσσίσκοι ἔχουν ὕψος 1,11 μ. καὶ διατομὴν 0.22×0.22[1].

[1] Μίαν ὥραν πρὸς Ν. τοῦ χωρίου εἰς θέσιν Μπουδρούμ-Καρατά, ὁ Guérin (L'île de Rhodes, Paris 1880 σ. 256) ἀναφέρει, ὅτι εἶδε σωροὺς τεθραυμένων μαρμάρων καὶ κορμῶν κιόνων προερχομένων, ὡς λέγει, ἐξ ἀρχαίου ναοῦ, ὅστις ἀργότερον θὰ μετεβλήθη εἰς ἐκκλησίαν. Τῆς σήμερον ἐρειπωμένης ταύτης ἐκκλησίας ὁ Guérin διέκρινε καὶ τὸ σχέδιον. Οἱ περίοικοι τὸν ὀνομάζουν Ἅγ. Δημήτριον. Πρόκειται καὶ ἐδῶ πιθανώτατα περὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν ηὐκαίρησα δυστυχῶς νὰ ἐπισκεφθῶ.

4. ΑΡΝΙΘΑ

Ἐγκαταλείποντες ἀπὸ τὸ Γεννάδι τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ τρεπόμενοι πρὸς Δυσμὰς θὰ φθάσωμεν μετὰ μιᾶς περίπου ὥρας ἐπὶ λόφων διαδρομὴν εἰς εὐρὺ ὀροπέδιον ἐκτεινόμενον πρὸς Βορρᾶν τοῦ χωρίου Ἀρνίθας. Εἰς ἀπόστασιν τετάρτου τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὀρθοῦνται, ἐντὸς ἐρήμων ἀγρῶν, καὶ εἰς ὕψος 3 περίπου μέτρων, τὰ λείψανα τριῶν ἡμικυκλικῶν πλινθοκτίστων ἀψίδων ἱεροῦ παλαιᾶς βασιλικῆς, ἥτις ὑπὸ τῶν περιοίκων τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Εἰρήνης. Ἐξαιρέσει τῶν τριῶν ἀψίδων της τίποτε *ἄλλο* ἀπὸ τὸ σχέδιον τῆς ἐκκλησίας ταύτης δὲν φαίνεται σήμερον, ἐπειδὴ ἡ ὑπόλοιπος ἔκτασις αὐτῆς εἶναι κεκαλυμμένη ὑπὸ γαιῶν, αἳ ὁποῖαι καλλιεργοῦνται. Ὁ Guérin, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον ὀλίγον πρὸ τοῦ 1880 διέκρινε ἀκόμη εἰς τὸ ἐσωτερικόν του τεθραυσμένους μαρμαρίνους κίονας καὶ κιονόκρανα «ἔχοντα σχῆμα κανίστρου μὲ διακόσμησιν ἐκ πλέγματος σχοίνων[1]. Δύο ὅμοια κιονόκρανα τοῦ αὐτοῦ τύπου, γράφει ὁ αὐτὸς Guérin, ὅτι εἶδε καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ 20´ λεπτὰ τῆς ὥρας ἀπέχοντος χωρίου Ἀπολακκιᾶς, ἄλλα δὲ πάλιν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη λέγει ὅτι «ἐπλούτισαν τὸ μικρὸν γειτονικὸν μοναστήριον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ». Τέλος ὁ αὐτὸς περιηγητὴς προσθέτει, ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης διεσώζοντο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ λείψανα «ἄμβωνος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου».

Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα καθιστῶσι φανερὰν τὴν ἐνταῦθα ὕπαρξιν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον θέλει φέρει εἰς φῶς ἡ σκαπάνη. Ἐν τούτοις ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ της δυνάμεθα ἀπὸ τοῦδε νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ ὑπ' ὄψιν βασιλικὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιοτέρα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου ὁδηγοῦν ἡμᾶς καί τινα κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἰταλοὶ μετεκόμισαν ἐκ τῆς ἐκκλησίας ταύτης εἰς τὴν πρωτεύουσαν χρησιμοποιήσαντες αὐτὰ ὡς στέψεις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῶν δυτικῶν αἰθουσῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ ἀνακτισθέντος παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου (Καστέλλου). Λόγῳ δὲ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθησαν μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ δι' εἰδικῶν ἰκριωμάτων ἠδυνήθην νὰ τὰ καταμετρήσω καὶ φωτογραφήσω (εἰκ. 27). Ἔχουσι λοιπὸν τὰ κιονόκρανα ταῦτα ὕψος μὲν σωζόμενον 0,49, πλευρὰν δὲ ἄβακος 0,71. Ὁ τύπος των ἀντιγράφει πιστῶς τὸν τύπον τῶν κιονοκράνων τῆς Ἰουστινιανείου Ἁγ. Σοφίας τῆς Κων/πόλεως. Εἶναι δηλαδὴ καὶ αὐτὰ *λεβητοειδῆ*, μὲ ἐπίπεδον ἄβακα ἄνω καὶ μικρὰν σπεῖραν εἰς τὸ κάτω μέρος. Ὅπως δὲ εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, οὕτω καὶ ἐδῶ μικραὶ ἰωνικαὶ ἕλικες ἐλαξεύθησαν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος συνεχιζό-

[1] L'île de Rhodes 1880 σ. 265.

μεναι εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς διὰ προσκεφαλαίων. Ἐξαιρέσει τῶν ἑλίκων ὅλη ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τῶν κιονοκράνων διεκοσμήθη διὰ φυτικῆς διακοσμήσεως. Οὕτω ὁ μὲν ἄβαξ καὶ ἡ σπεῖρα φέρουσι σειρὰν φύλλων (δάφνης;) διατεταγμένων συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν ἀξονικοῦ στελέχους, τὰ προσκεφάλαια

Εἰκ. 27. Κιονόκρανα ἀπὸ τὴν βασιλικὴν Ἁγ. Εἰρήνης Ἀρνίθας.

τῶν ἑλίκων καλύπτονται διὰ πλαγιαστῶν φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθης (εἰκ. 27 ἄνω ἀριστερά) καὶ τέλος ὁ «λέβης» κοσμεῖται κατὰ μὲν τὰς φερούσας τὰς ἕλικας πλευρὰς διὰ δύο λιγυρῶν φύλλων ἀκάνθης περιβαλλόντων κατεστραμμένον σήμερον ἡμισφαιρικὸν κομβίον (εἰκ. 27) κατὰ δὲ τὰς κάτωθεν τῶν προσκεφαλαίων πλευρὰς διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων ὁριζοντίων φύλλων ἀκάνθης ἀναχωρούντων ἑκατέρωθεν κύκλων τοποθετημένων κατὰ τὸν ἄξονα. Ὅλη ἡ διακόσμησις τοῦ λέβητος εἶναι ἐκτελεσμένη κατὰ τὸν διάτρητον τρόπον δι' ἀφαιρέσεως δηλ. τοῦ κάμπου τῶν κοσμημάτων εἰς ἀρκετὸν μάλιστα βάθος, ὥστε νὰ καταστῇ οὗτος σκιερὸς διὰ νὰ ἐξαρθῶσι τὰ περιγράμματα τῶν φύλλων, τὰ νεῦρα τῶν ὁποίων ἐγλύφησαν ἐλαφρῶς.

Τόσον λοιπὸν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴν τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγ. Εἰρήνης μιμοῦνται τὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κ/πόλεως χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως ἐκείνων. Εἶναι ἀδαέστερα ἐπαρχιακὰ ἔργα, ὠχραὶ ἀνταύγειαι τῶν πρωτοτύπων τῆς πρωτευούσης.

Ἐπὶ τῶν κομβίων θὰ ὑπῆρχον ἀναμφιβόλως—ὡς ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ—μονογραφήματα, πιθανώτατα αὐτοκρατόρων ἐνισχυσάντων ὑλικῶς τὴν οἰκο-

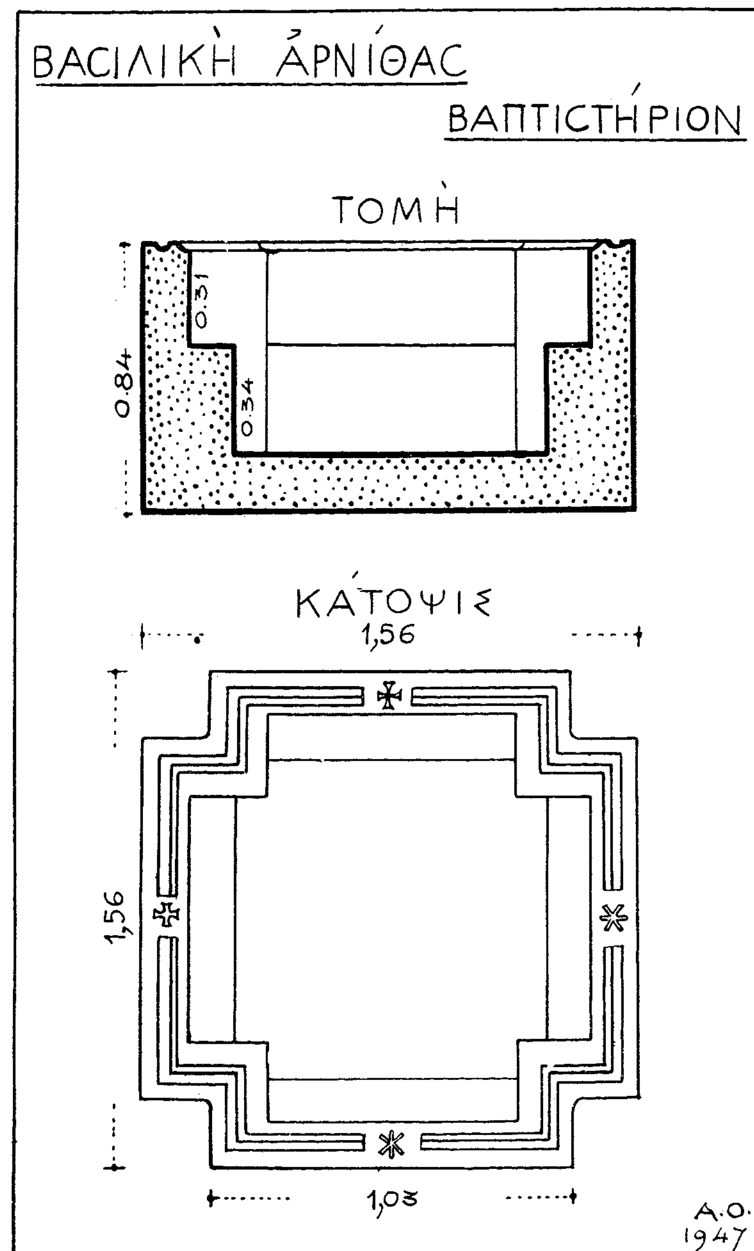
Εἰκ. 28. Κολυμβήθρα ἐξ Ἀρνίθας.

δομὴν τῆς ἐκκλησίας, ἴσως μάλιστα αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας. Ταῦτα ὅμως οἱ κατὰ καιροὺς κατακτηταὶ ἐφρόντισαν νὰ ἐξαφανίσουν (εἰκ. 27).

Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης θὰ εἶχε, παραπλεύρως καὶ βαπτιστήριον. Ἐκ τούτου δὲ προέρχεται [1] ἡ ὡραία κολυμβήθρα ἡ κοσμοῦσα σήμερον τὴν μικρὰν πρὸ τοῦ ἐν Ρόδῳ Ἱστορικο-Ἀρχαιολογικοῦ Ἱδρύματος πλατεῖαν (εἰκ. 28) Κατεσκευασμένη ἐξ ἑνὸς μόνον πορφυροφλεβοῦς λίθου (διαστάσεων 1.56×1.56×0.84) ἡ κολυμβήθρα αὐτὴ ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ [2], ἑκάστη τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ὁποίου κοσμεῖται διὰ διαφόρου ἑκάστοτε σχεδίου ἀναγλύπτου σταυροῦ (εἰκ. 30) καθ' ὅλην δὲ τὴν διαδρομὴν τοῦ χείλους της ὑπάρχει μικρὰ αὖλαξ διακοπτομένη κατὰ τὸ μέσον

[1] G. Gerola, Annuario I σ. 335. Ἐλευθέραν ἀπεικόνισιν τῆς κολυμβήθρας αὐτῆς παρέσχε καὶ ἡ κ. Ἀθ. Ταρσούλη (Δωδεκάνησα τ. 1 σελ. 33 εἰκ. 10).

[2] Ἐκ τῶν πολυπληθῶν σχεδίων μαρμαρίνων κολυμβηθρῶν τὸ συνηθέστερον εἶναι τὸ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ (ὅρα κατωτέρω, σ. 39, σχέδιον κολυμβήθρας Μεσαναγροῦ). Τοῦτο δὲ τὸ σχέδιον συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς βυζαντινὰς τοιχογραφίας, αἱ π.χ. εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ἐν Θ]νίκῃ Ἁγ. Εὐθυμίου (παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου) (Σωτηρίου, Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀθῆναι 1920, πίν. Γ' εἰκ. 2).

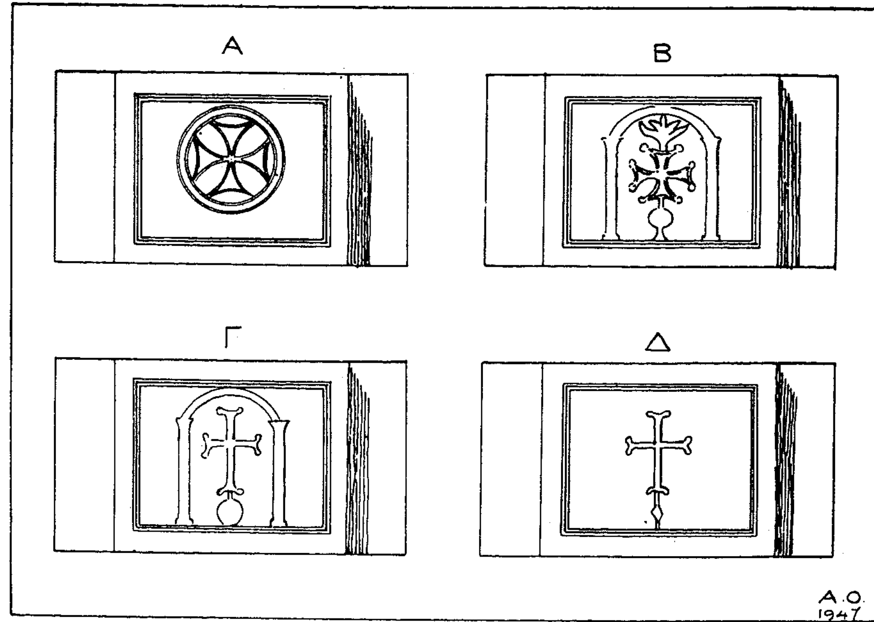

Εἰκ. 29. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἐξ Ἀρνίθας κολυμβήθρας.

ἑκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ δι' ἀναγλύπτου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἢ διὰ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 29).

5. ΜΕΣΑΝΑΓΡΟΣ

Ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ προχωροῦντες ἀκόμη ἀρκετὰ πρὸς νότον θὰ κάμψωμεν πάλιν πρὸς Δυσμὰς διὰ νὰ φθάσωμεν μετὰ δαιδαλώδη διαδρομὴν διὰ μέσου λοφώδους περιοχῆς εἰς τὸ παλαιικὸν[1] χωρίον Μεσαναγρὸς[2]. Τοῦ χωρίου λοιπὸν αὐτοῦ ἡ παλαιὰ κεντρικὴ ἐκκλησία τιμω-

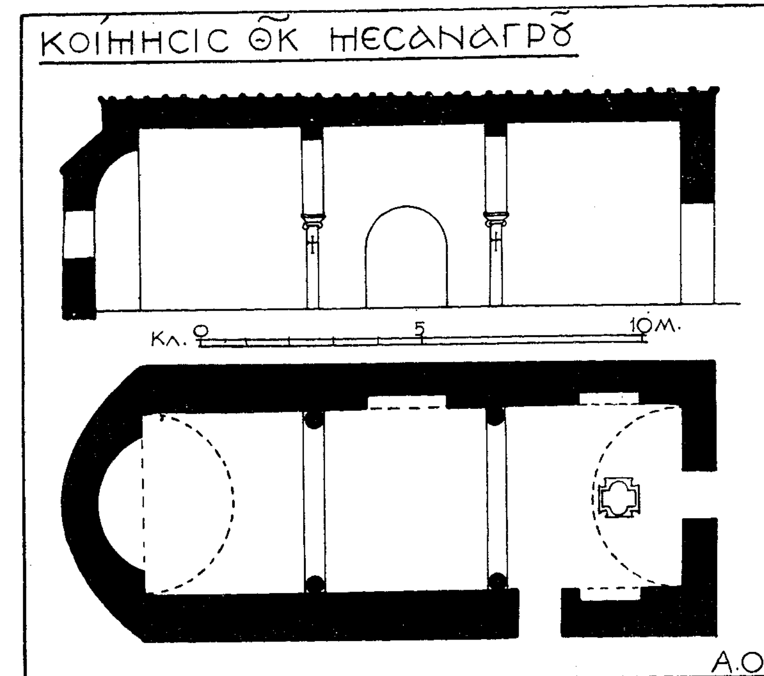
Εἰκ. 30. Ὄψις τῶν 4 πλευρῶν τῆς ἐξ Ἀρνίθας Κολυμβήθρας.

μένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας εἶναι ἀκόμη ὁρατὴ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἱεροῦ τῆς μεταγενεστέρας ἐκκλησίας, ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, σώζεται δὲ προσέτι καὶ τμῆμα τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου ἐκτισμένον διὰ μελαψῶν λίθων καὶ τεμαχίων πλίνθων μετὰ κορασανίου.. Τῆς παλαιᾶς δὲ ταύτης βασιλικῆς δὲν ἔχομεν μόνον θεμέλια

[1] Περὶ τοῦ τύπου τῶν σπιτιῶν τοῦ Μεσαναγροῦ ἔγραψα ἤδη εἰς τὸν Hellénisme Contemporain τοῦ 1947 σ. 231 ἑ., ὅπου καὶ παραπέμπω τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀναγνώστην.

[2] Τὴν ὀνομασίαν ταύτην ὑπὸ τὸν τύπον Μεσαγρὸς συναντῶμεν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (π.χ. εἰς Αἴγιναν, Χίον, Λέσβον, Νάξον, Θήραν, Κάρπαθον). Ὁ μέσα-ἀγρὸς ἔγινεν εἰς τὴν Ρόδον, μὲ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς τὰς νήσους ἀνάπτυξιν τοῦ νῦ, μέσαν-αγρός.

τοίχων ἀλλὰ καὶ πολλὰ μέλη ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα. Οὕτω ἐντὸς τοῦ μεταγενεστέρου ναΐσκου ἵστανται, ἐφαπτόμενοι τῶν μακρῶν αὐτοῦ τοίχων, ἀνὰ δύο ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς ἀρράβδωτοι κίονες φέροντες ἐπ᾽ αὐτῶν τὰ παλαιά των κιονόκρανα (εἰκ. 31). Οἱ κίονες αὐτοὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα τῶν δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν τῆς κυλινδρικῆς καμάρας διὰ τῆς ὁποίας ἐκαλύφθη ὁ μεταγενέστερος ($16^{ου}$ ἢ $17^{ου}$ αἰῶνος) ναΐσκος τῆς Παναγίας[1]

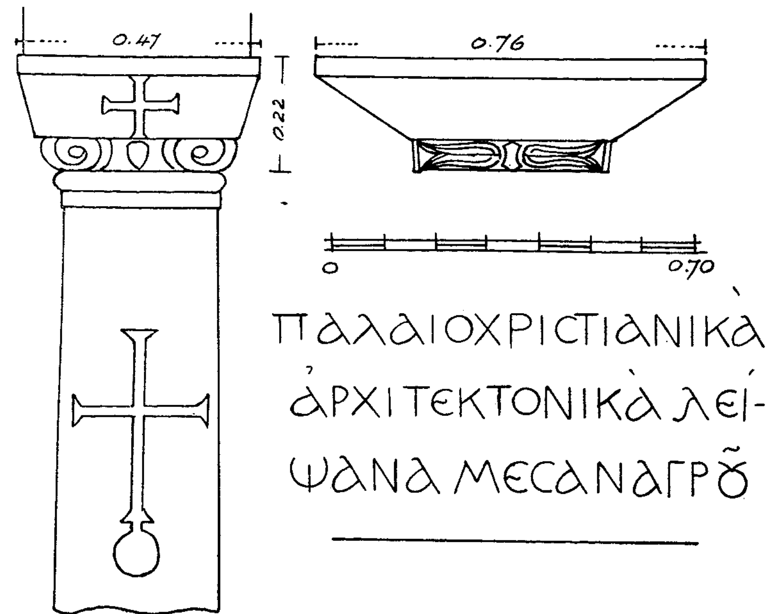
Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μεσαναγροῦ.

(εἰκ. 31) Ἄλλος δὲ πάλιν κορμὸς κίονος ἐχρησιμοποιήθη ὡς ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας εἰσόδου. Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν κιόνων ἱσταμένων κιονοκράνων δύο ἄλλα διατηροῦνται ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναΐσκου, ὧν τὸ ἓν εὕρηται ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, τὸ δ᾽ ἄλλο χρησιμεύει ὡς τράπεζα προθέσεως. Ἔχομεν λοιπὸν ἐν συνόλῳ 5 μὲν κορμοὺς κιόνων (διαμέτρου 0.32 μ.) καὶ 6 ἰωνικὰ μετ᾽ ἐπιθήματος κιονόκρανα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἓν μικρὸν κορινθιάζον κιονόκρανον, ὕψ. 0.245, προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς παλαιο-

[1] Χαρακτηριστικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ μεταγενεστέρου ναΐσκου εἶναι αἱ μεγάλαι, ἐλαφρῶς κοῖλαι καὶ ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημοι κέραμοί του, αἱ ὁποῖαι ἔχουν διαστάσεις 0.42×0.735 καὶ πάχος 0.03 μ.

χριστιανικῆς Ἁγ. Τραπέζης καὶ χρησιμεῦον σήμερον ὡς βάσις τοῦ Ἐσταυρωμένου.

Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῶν κορμῶν τῶν κιόνων εἶναι, ὅτι φέρουν εἰς τὸ ἄνω μέρος των καὶ κατὰ τὸ τμῆμα του τὸ βλέπον πρὸς τὸ μέσον κλίτος

Εἰκ. 32. Κίων τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς Μεσαναγροῦ.

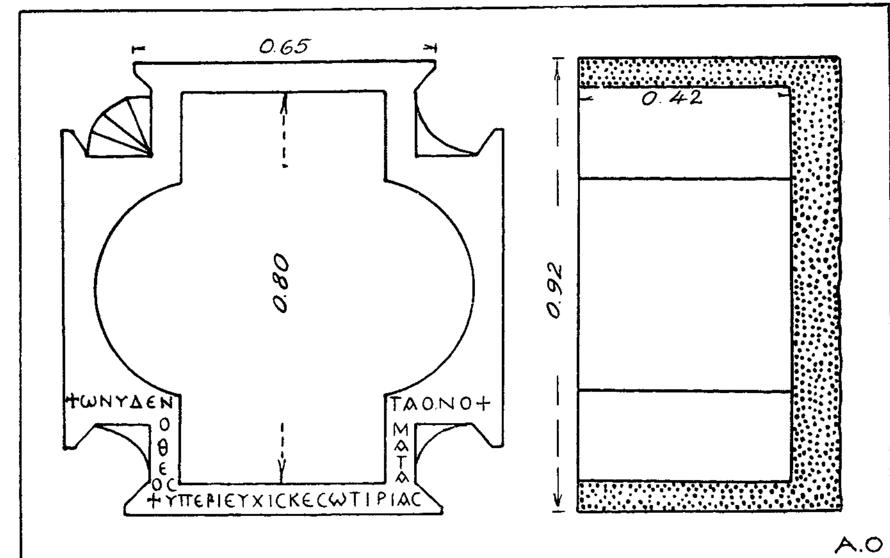
μέγαν ἀνάγλυπτον «λατινικὸν» σταυρὸν (ὕψ. 0.38) βαίνοντα ἐπὶ σφαίρας[1] (εἰκ. 32). Τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα, φέρουσι τὰς ἐκφυλισμένας, συμπεπιεσμένας ἕλικας, εἰς τὸν μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐχῖνον ἓν μόνον «ᾠὸν» (εἰκ. 32). Ἡ στενὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματός των (διαστάσεις ἄνω ὀρθογωνίου 0.47×0.76) κοσμεῖται δι' ἑλληνικοῦ ἀναγλύπτου σταυροῦ. Τέλος τὰ προσκεφάλαια τῶν ἑλίκων φέρουσιν ἀνάγλυφα ἐκφυλισμένα φύλλα καλάμου (εἰκ. 32).

Ἀλλὰ τὸ πλέον ἐντυπωσιακὸν λείψανον τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀποτελεῖ μεγάλη μονόλιθος κολυμβήθρα, λαξευθεῖσα ἐπὶ τεμαχίου λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων 0.92×0.89×0.40 μ. Ἡ κολυμβήθρα αὐτή, ἀπολαμβάνουσα μεγάλου σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν φιλοθρήσκων κατοίκων, ἵσταται σήμερον εἰς τὸ μέσον

[1] Ὁμοίους σταυροὺς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ συνήντησα καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου καὶ τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ, ἣν ἀνέσκαψα τὸ 1947, ἐσημειώθησαν δὲ παλαιότερον καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Φθ. Θηβῶν (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 41) καὶ τῆς Χερσῶνος, (Pamjatnikichristianskago Chersonesa, Moskba 1905 σ. 93 εἰκ. 67).

τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναΐσκου (ὅρα εἰκόνα 31). Ἔχει ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐν ᾧ ἐξωτερικῶς ὅλα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἶναι εὐθύγραμμα, ἐσωτερικῶς τὰ δύο πλάγια εἶναι ἡμικυλινδρικά. Περισσοτέρας λεπτομερείας τοῦ σχεδίου βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια (εἰκ. 33).

Τὴν κολυμβήθραν ἀφιέρωσαν εἰς τὴν βασιλικὴν εὐλαβεῖς πιστοί, οἵτινες ἠθέλησαν νὰ μείνωσιν ἀνώνυμοι. Τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφα-

Εἰκ. 33. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας Μεσαναγροῦ.

νείας τοῦ χείλους[1] τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς κολυμβήθρας χαραχθεῖσα, ἀθησαύριστος δὲ μέχρι τοῦδε ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ὑπερὶ εὐχῆς κὲ σωτιρίας
† ὧν ὕδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνό† ματα

Τὸ *ὑπερὶ* τοῦ πρώτου στίχου προέρχεται, ὡς ἤδη πρὸ πολλοῦ ὑπεστήριξεν ὁ Grégoire[2], σχολιάζων ὁμοίαν περίπτωσιν, ἐκ συμφυρμοῦ τῶν προθέσεων ὑπὲρ καὶ περί.

[1] Ἐπιγραφαὶ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας συναντῶνται ἰδίως ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Ὑπεριορδανίᾳ. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τῆς Βηθλεὲμ (De Vogüé, Les églises de la Terre-Sainte pl. V n 2, 3) τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (S. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941, πιν. 47 εἰκ. 2), τῆς Malekatha (Revue Biblique 1896 σ. 272) κλπ.

[2] Πβλ. Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d' Asie Mineure σ. 4

Ἡ μορφὴ τῶν κιονοκράνων, ἡ τέχνη των, ὡς καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς κολυμβήθρας [1], τάσσουσι τὴν βασιλικὴν ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται εἰς τὸν 5ον μ. Χ. αἰῶνα.

6. ΠΛΗΜΜΥΡΙ

Ἐπιστρέφοντες καὶ πάλιν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ προχωροῦντες ὀλίγον ἐπ' αὐτῆς πρὸς Νότον θὰ συναντήσωμεν τὸ μικρὸν χωρίον Λαχανιά. Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ ὑπάγονται δύο ἐξωκκλήσια. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν κείμενον δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας πρὸς Ἀνατολάς, τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Εἰρήνης· τὸ ἄλλο, ἀπέχον τῆς Λαχανιᾶς ἱκανὰ χιλιόμετρα πρὸς τὰ Ν.Δ., εὑρίσκεται οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης, παρὰ τὴν ἄκραν τῆς ἀρχαίας Σαλαμῖνος, τιμᾶται δὲ εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς· διότι ὑπάρχει εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ θαυματουργὸν ἁγίασμα προσελκῦον πολλοὺς προσκυνητάς, ὀνομαζόμενον Πλημμύρι. Τὸ δεύτερον τοῦτο ἐξωκκλήσιον ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, σήμερον ἐγκαταλελειμένης. Ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω ἐξωκκλησίων τὸ πρῶτον παρουσιάζει τοῦτο μόνον τὸ ἐνδιαφέρον: ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ διασώζεται μονόλιθος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κολυμβήθρα, ἔχουσα ἐξωτερικῶς μὲν σχῆμα κυλίνδρου στενουμένου κατά τι περὶ τὴν βάσιν, ἐσωτερικῶς δὲ σχέδιον τετράφυλλον (εἰκ. 34 καὶ 35)·[2]. Ἡ διάμετρος τοῦ λίθου εἶναι 1.15 μ. τὸ δὲ ὕψος 0.60 μ. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὴν ἐσωτερικήν της ἐπιφάνειαν, ἥτις ἐλαξεύθη λεία, ἡ ἐξωτερικὴ εἶναι ἁδρότερον εἰργασμένη (εἰκ. 35).

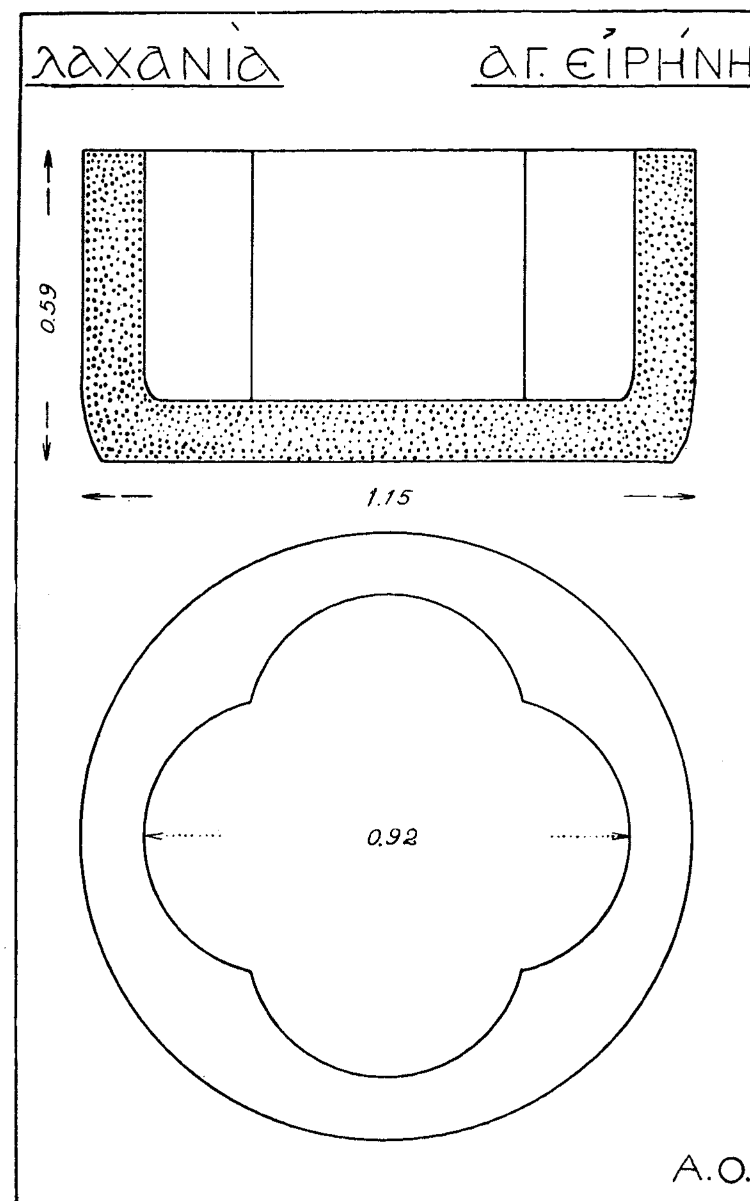
Λόγῳ τῆς ἀπουσίας ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν ἢ γλυπτικῶν μελῶν δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ὅτι ἡ νεωτέρα ἐκκλησία ἔχει κτισθῆ ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιᾶς τινος βασιλικῆς. Τοὐναντίον ὅμως συμβαίνει εἰς τὸ Πλημμύρι, ὅπου ὄχι μόνον πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ σώζονται ἐπὶ τόπου ἀλλὰ καὶ ἱκανὰ τμήματα τῶν θεμελίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἥτις ἦτο ἱδρυμένη ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ ταῦτα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὅστις καὶ αὐτὸς φαίνεται, ὅτι εἶχεν ἱδρυθῆ ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου ρωμαϊκοῦ κτίσματος [3].

ἀρ. 2 πβλ. καὶ ἀριθμοὺς 15 (σ. 9) καὶ 40 (σ. 13). Ὁ αὐτὸς τύπος *(ὑπὲρ εὐχῆς)* ἀπαντᾶ καὶ εἰς ἄλλην παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ρόδου (I.G.XII, 1, 911) εὑρισκομένην εἴς τινα ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μεταξὺ Γενναδίου καὶ Λαχανιᾶς.

[1] Τὴν κολυμβήθραν τοῦ Μεσαναγροῦ ἀναφέρει καὶ ὁ Guérin (ἔ. ἀ. σ. 258) οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφήν. Ὁ Gerola φαίνεται ὅτι δὲν ἐπεσκέφθη τὸν Μεσαναγρόν· διότι ἄλλως δὲν θὰ ἔγραφε περὶ αὐτοῦ ξηρῶς «Non mi consta trovarvisi nulla di notevole» (Annuario I σ. 353).

[2] Ὅμοιον ἀκριβῶς σχέδιον ἔχουσι καὶ ἄλλαι κολυμβῆθραι ἰδία τῆς Ὑπεριορδανίας καὶ Συρίας. ὡς π.χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ (S. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941, ἔνθα καὶ ἄλλα ὅμοια παραδείγματα ἀναφέρονται).

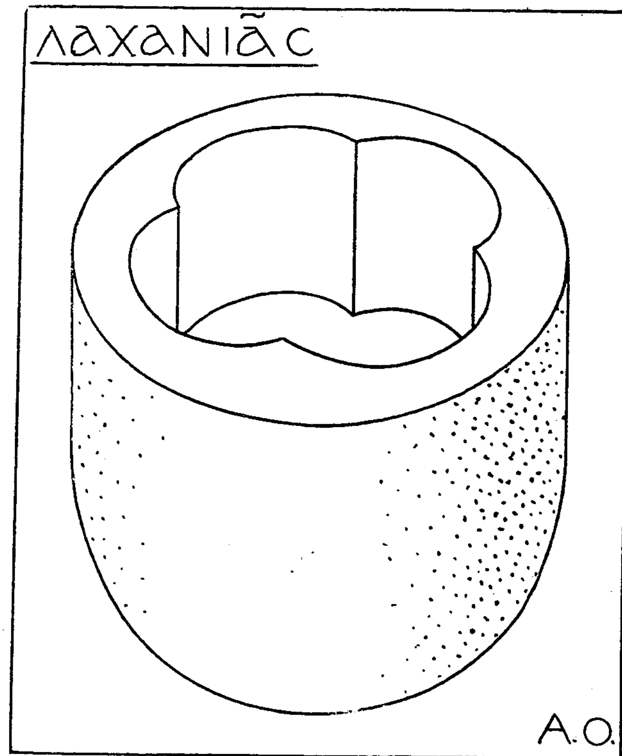
[3] Τοῦτο εἶχεν ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Guérin ἔ.ἀ. σ. 259.

Εἰκ. 34. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας Ἁγ. Εἰρήνης Λαχανιᾶς.

Ὡς δ' εἰς πολλὰς περιπτώσεις, οὕτω καὶ εἰς τὴν προκειμένην, ὁ μεταγενέστερος ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους τῆς παλαιᾶς

βασιλικῆς. Ἔχει δ' οὗτος τὸν τύπον μονοκλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ἡ καμάρα στηρίζεται ἐν τῷ μέσῳ δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης. Πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸν μεταγενέστερον ναὸν καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἔτι νεώτερον σταυροθολοσκεπῆ νάρθηκα. Οὕτω εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ μονόλιθοι κορμοὶ ἀρραβδώ-

Εἰκ. 35. Προοπτικὴ ἄποψις τῆς Κολυμβήθρας ἁγ. Εἰρήνης Λαχανιᾶς.

των κιόνων, διαμέτρου 0.44 μ., στεφόμενοι ὑπὸ μεγάλων κορινθιακῶν κιονοκράνων, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης τῆς καλυπτούσης τὸν ναὸν καμάρας, ἄλλοι δὲ πάλιν ὅμοιοι κορμοὶ καὶ κιονόκρανα ἀπετέλεσαν τὰ στηρίγματα τοῦ καλύπτοντος τὸν ἐξωνάρθηκα βεργωτοῦ σταυροθολίου. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι, ὅτι ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἐκ τῶν ἓξ σωζομένων κορμῶν κιόνων, ἐλαξεύθησαν ἀφιερωτικαὶ ἢ ἀναμνηστικαὶ ἐπιγραφαί, αἵτινες ἀντεγράφησαν, ἤδη πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ L. Ross[1] κατεχωρίσθησαν δ' ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Kirchhoff κατ' ἀρχὰς καὶ τοῦ Hiller von Gär-

[1] L. Ross, Reisen nach Kos 1852 σ. 66.

tringen ἀργότερον εἰς τὸ Corpus. Οὕτω εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐν τῷ ναῷ νοτίου κίονος ἐλαξεύθη δέλτος μετὰ λαβῶν (tabella ansata), ὕψ. 0.185, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή[1].

ὑπ]ὲρ εὐχῆς Στε-
φάνο]υ κ(αὶ) τῆς συν-
βίου]' αὐτοῦ. Ἀμὴν ὕψ. γρ. 0.035 μ.

Ἐπὶ δὲ τοῦ ἀντιστοίχου βορείου κίονος ἐχαράχθη ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ κορμοῦ ἡ ἐπιγραφὴ[2]· ὑπὲρ *ε]ὐχῆς Ἀγερουχίου Α(μίν).*

Τὸ ὄνομα Ἀγερώχιος συνηθίζετο, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν 4ον Ἱερωμ. Χ. αἰῶνα, ὑπὸ τὸν τύπον Ἀγερούχιος. Οὕτω τουλάχιστον τὸ συναντῶμεν παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ[3], τὸ δὲ θηλυκόν του (Ἀγερουχία) παρὰ νύμῳ[4].

Πλὴν ὅμως τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων ἐπιγραφὴν φέρει καὶ εἷς τῶν κιόνων τοῦ νάρθηκος, ἥτις περιέργως διέφυγε τὸν Ross οὐχὶ ὅμως καὶ τὸν Hiller. Εἶναι δὲ αὕτη χαραγμένη ὁμοίως εἰς τὸ ἄνω μέρος κορμοῦ κίονος καὶ λέγει[5].

ὑπὲρ εὐχῆς
Χρυσανθίου
ἀναγνόστου ὕψ. γραμ. 0.022

Τὰ στέφοντα τοὺς κορμοὺς κιονόκρανα εἶναι κορινθιακοῦ τύπου, λαξευμένα ὅμως ἀμελῶς[6]. Τὸ ὕψος των εἶναι 0.50 μ. ἡ δὲ πλευρὰ τοῦ ἄβακός των 0.69. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ προϋπάρξαντος ἐκεῖ μεταγενεστέρου ρωμαϊκοῦ κτίσματος. Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν κιόνων ἱσταμένων σώζονται ἐν τῷ ἱερῷ καὶ δύο ἄλλα εἰσέτι, ἐλεύθερα, τοῦ αὐτοῦ τύπου κιονόκρανα, ἐξ ὧν τὸ ἓν χρησιμεύει σήμερον ὡς στήριγμα τῆς ἁγ. Τραπέζης.

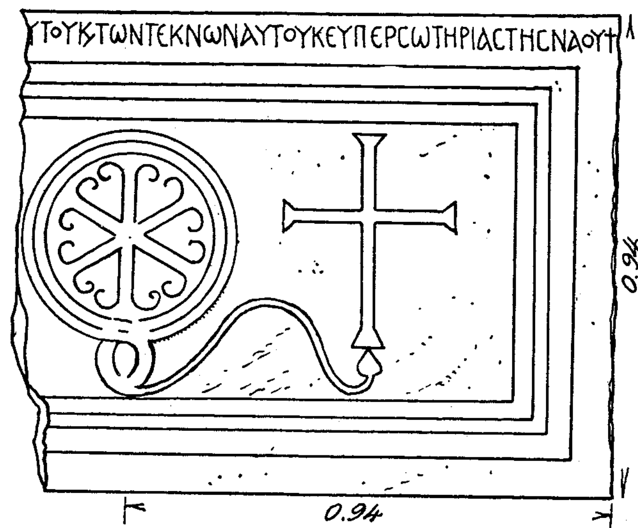
Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὑπάρχουν εἰς τὸ Πλημμύρι καὶ πολλὰ διακοσμητικὰ γλυπτά, προερχόμενα ἐκ τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἄμβωνος τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς. Εἶναι δὲ πάντα ἐκ μαρμάρου οὐχὶ Ροδίου. Ἐκ τούτων ἀναφέρω ἐν πρώτοις πλάκα τεθραυσμένου θωρακίου, ἐντειχισμένου ἐξωτερικῶς εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ κατὰ τὸ εἰωθός, ἀσβεστωμένην. Ἡ πλὰξ αὕτη φέρει ἀνάγλυφον τὸ σύνηθες κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα θέμα (εἰκ. 36) τοῦ ἐντὸς κύκλου ἐγγεγραμμένου μονογραφήματος τοῦ

[1] L. Ross, ἔ. ἀ. C. I. G. IV 8877=IG XII 1, 902, Grégoire, Recueil ἀρ. 132.
[2] C. I. G IV 8878=IG XII 1, 903=Grégoire, Recueil ἀρ. 133.
[3] Migne, P. G. τ. 35.
[4] Ἐπιστολὴ CXXIII ad Ageruchiam, Migne P. L. 22 στ. 1046.
[5] IG XII 1,674 — Grég. ἀρ. 130.
[6] Βλέπε ὅμοια κιονόκρανα παρὰ Mendel, Catalogue des sculpt. du musée impérial ottoman t. III ἀρ. 452 ἕως 457 καὶ παρὰ Kautzsch, Kapitellstudien πίν. 6 εἰκ. 88, 8 εἰκ. 107 κλπ.

Χριστοῦ ☧ ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν ἑλικοειδὴς βλαστὸς καταλήγων εἰς κισσόφυλλον, ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ἵσταται σταυρός. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ πλαισίου τοῦ θωρακίου τούτου [1] ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ [2].

(ὁ δεῖνα) *ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυ]τοῦ κ(αὶ) τῶν τέκνων αὐτοῦ κὲ ὑπὲρ σωτηρίας τῆς νάου*. ὕψ. γραμ. 0.04 μ.

Ἡ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς λέξις *ναου* εἶναι, κατὰ τὸν Grégoire [3] γενικὴ

Εἰκ. 36. Θωράκιον τέμπλου.

«μεταπλαστική» τῆς λέξεως ναῦς· Ἀντὶ δηλαδὴ ναὸς ἐγράφη νάου. Κατὰ ταῦτα νομίζω, ὅτι ὁ ἀναθέτης τοῦ θωρακίου θὰ ἦτο πιθανώτατα ναύκληρός τις. Συχνὰ ἄλλως τε εἰς τὰς νήσους συναντῶνται ἀφιερωτικαὶ ἐπιγραφαὶ ναυκλήρων. Καὶ ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς Ρόδου ἔχομεν μίαν, εὑρεθεῖσαν ἔν τινι ἠρειπωμένῳ ναΐσκῳ τῆς Παναγίας παρὰ τὸ χωρίον Βάτοι, δημοσιευθεῖσαν δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ch. Diehl ἐν B. C. H. 9 (1885) σ. 124 ἀρ. 30=IG XII, 1,912 καὶ Recueil σ. 51 ἀρ. 135

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 35 θὰ εἰσέδυεν ἑκατέρωθεν ἐντὸς ὀρθογωνίων

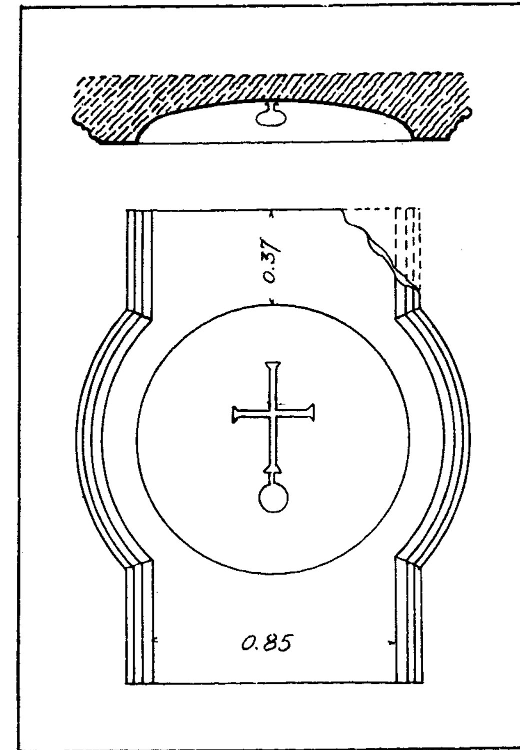
[1] Ἀνάλογος ἐπὶ θωρακίου τέμπλου ἐπιγραφὴ εὕρηται 1) ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἐφέσου θωρακίου τοῦ μουσείου Σμύρνης Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) σ. 134 εἰκ. 6, καὶ Recueil σ. 51 ἀρ. 135 καὶ 2) ἐπὶ θωρακίου τῆς βασιλικῆς τῆς Πριήνης G r é g o i r e, Recueil σ. 44 ἀρ. 119.

[2] Recueil σ. 50 ἀρ. 133 bis.

[3] Recueil σ. 50 ἀρ. 133 bis.

ἐγκοπῶν πεσσίσκων ἀναλόγων πρὸς τὸν σήμερον παρὰ τὴν νοτίαν εἴσοδον τῆς μονῆς ἐντειχισμένον, ὅστις ἔχει ὕψ. 1.02 καὶ πλευρὰς 0.20 καὶ 0.23.

Ἐκτὸς τῶν τεμαχίων τοῦ τέμπλου διεσώθησαν εἰσέτι καὶ δύο μέλη τοῦ μαρμαρίνου ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν εἶναι σήμερον ἐσφηνωμένον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρὰ τὸ στόμιον

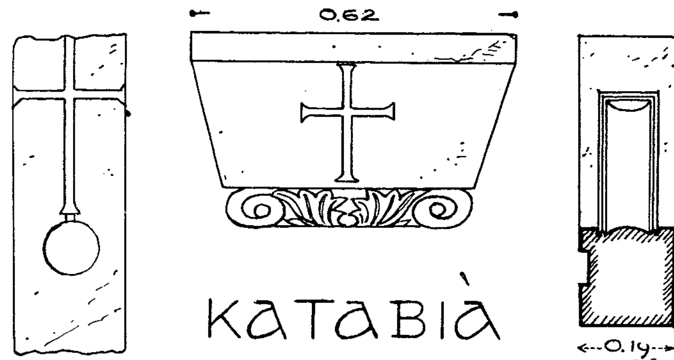

Εἰκ. 37. Δάπεδον ἄμβωνος, ἄνοψις καὶ τομή.

τῆς κινστέρνας, εἰς τὴν ὁποίαν συλλέγεται τὸ θαυματουργὸν ὕδωρ τοῦ ἰαματικοῦ ἁγιάσματος· τὸ ἄλλο εἶναι ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ πρῶτον τεμάχιον (εἰκ. 37) ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ ὑψωμένον μονόλιθον δάπεδον ἄμβωνος κυκλικοῦ ἐν τῷ μέσῳ καὶ φέροντος ἑκατέρωθεν δύο εὐθυγράμμους ἀποφύσεις, εἰς ἃς κατέληγον ἀνὰ μία ἑκατέρωθεν κλῖμαξ ἐκ 4 ἢ 5 ὑψηλῶν βαθμίδων. Ὅτι δὲ πράγματι τὸ τεμάχιον αὐτὸ προέρχεται ἐκ τοῦ δαπέδου ἄμβωνος, ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὸ σχῆμα του ἀλλὰ καὶ αἱ χαρακτηριστικαὶ «ἰωνικαὶ» γλυφαὶ τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὰς δύο ἐλευθέρας πλευράς του (εἰκ. 37) ἀκόμη δὲ καὶ ἡ σφαιροειδὴς κοιλότης, ἣν φέρει κάτωθεν τὸ κυκλικόν του τμῆμα καὶ ἥτις ἐδῶ εἶναι κεκοσμημένη δι' ἀναγλύπτου σταυ-

ρου βαίνοντος ἐπὶ σφαίρας (εἰκ. 37). Ἡ ἔνσταυρος αὕτη κοιλότης[1] ἦτο ὁρατὴ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ ἄμβωνος, ὅπερ ἦτο ὑπόκενον.

Τὸ δὲ δεύτερον τεμάχιον εἶναι θωράκιον ἀνῆκον εἰς τὸ κυκλικὸν τμῆμα τοῦ ἄμβωνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ καμπυλότης του, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν καμπυλότητα τοῦ κυκλικοῦ μέρους τῆς βάσεως. Τὸ θωράκιον δὲ τοῦτο κοσμεῖ-

Εἰκ. 38. Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ Καταβιᾶν.

ται πέριξ διὰ γλυφῶν ἐν ὀρθογωνίῳ πλαισίῳ καὶ φέρει ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ ἀνάγλυπτον σταυρὸν βαίνοντα ἐπὶ σφαίρας.

7. ΚΑΤΑΒΙΑ

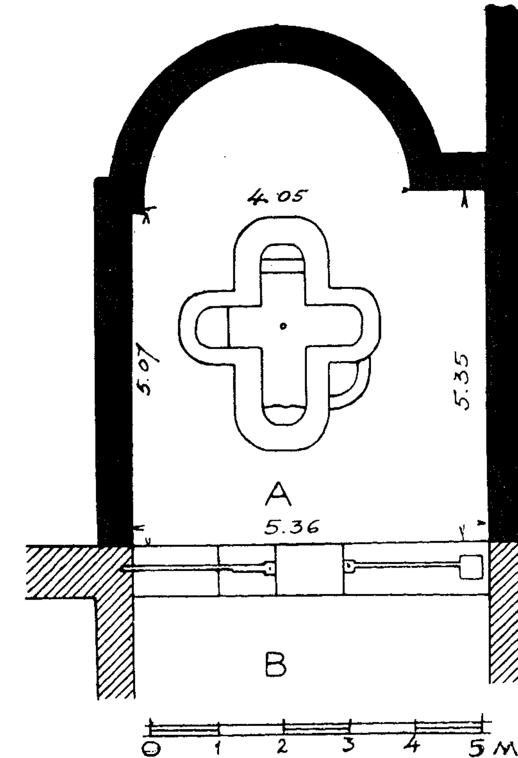
Τὸ νοτιώτατον χωρίον τῆς νήσου εἶναι ἡ Καταβιά (91ον χ/μετρον). Εἰς τὸ ἀπέριττον νεκροταφεῖον της ὀρθοῦται παλαιὰ σταυρικὴ ἐκκλησία μὲ βαρείας, ἀρχαϊκὰς ἀναλογίας, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ — ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθήματος πεσσίσκοι (εἰκ. 38), μικρὰ κορινθιάζοντα κιονόκρανα τέμπλου κλπ. — ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν μέρει εἰς τὰ νεώτερα μνήματα, ἐν μέρει δ' ἐνετειχίσθησαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας.

Ἡ ὕπαρξις τῶν μελῶν τούτων ἐνταῦθα μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τῆς Καταβιᾶς εἶναι πιθανώτατα ἱδρυμένη ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιοχριστιανικῆς τινος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως σήμερον δὲν διακρίνεται τὸ σχέδιον.

[1] Ὁμοίας κοιλότητας, κεκοσμημένας διὰ κογχυλίων ἢ καὶ διὰ τοῦ χρίσματος, συναντῶμεν εἰς ἄμβωνας ἄλλων βασιλικῶν ὡς π.χ. τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας, τῆς βασιλικῆς τῶν Θερμῶν τῆς Κῶ (Ὀρλάνδος, Δωδεκ. Ἐπιθ. τόμ. 2 (1948) σ. 73 εἰκ. 2) κλπ. Καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως τὸ δάπεδον τοῦ ἄμβωνος ἦτο κάτωθεν κοῖλον (Π. Σιλενταρίου, Ἔκφρασις στ. 116 ἔκδ. Friedländer).

8. ΙΑΛΥΣΟΣ (*Φιλέρημος*)

Ἡ τελευταία βασιλικὴ τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα εὑρίσκεται, εἰς τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον πρὸς τὴν Καταβιὰν σημεῖον τῆς νήσου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ (μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου). Ὅπως ἀπέδει-

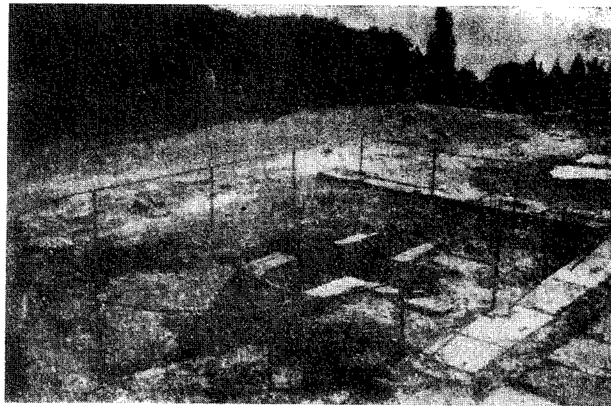
Εἰκ. 39. Κάτοψις τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἰαλυσοῦ.

ξαν αἱ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐνεργηθεῖσαι ἀπὸ τοῦ 1927 ἀνασκαφαὶ ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ταύτης εἰς ἑλληνικοὺς χρόνους ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς[1]. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τούτου ἐκτίσθη εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους βασιλική, τῆς ὁποίας τοῦ μὲν κυρίου σώματος τὸ σχέδιον εἶναι σήμερον δυσδιάκριτον, λόγῳ τῶν μεσαιωνικῶν ἐποικοδομήσεων τοῦ χώρου, τοῦ δὲ κατὰ τὴν Ν.Α. πιθανώτατα γωνίαν τῆς βασιλικῆς προσηρτημένου βαπτιστηρίου εἶναι, κατὰ τὸ σπουδαιότερον αὐτοῦ τμῆμα, λίαν εὐκρινές. Τὸ βαπτιστήριον λοιπὸν τοῦτο

[1] Ὅρα περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης Am. Maiuri, Clara Rhodos I (1928) σ. 74 ἑξ., ὅστις περιέργως οὐδὲν περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας ἀναφέρει.

ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς ὀρθογωνίου χώρου, ὅστις διηρεῖτο δι' ἐγκαρσίου διαφράγματος εἰς δύο διαμερίσματα: ἓν ἀνατολικόν, (Α εἰκ. 39) ὅπερ καὶ περιεσώθη, καὶ ἓν δυτικὸν (Β) τοῦ ὁποίου δὲν διετηρήθησαν οἱ τοῖχοι. Τὸ ἐγκάρσιον διάφραγμα εἶχε τὴν μορφὴν χαμηλοῦ τέμπλου, ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ πεσσίσκων καὶ θωρακίων μὲ μίαν θύραν διόδου[1] ἐν τῷ μέσῳ. Ἡ σύνθεσίς του αὕτη ἀποδεικνύεται σαφῶς ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου αὐτοῦ σῳζομένων σχετικῶν ἐγκοπῶν (εἰκ. 39).

Τὸ ἀνατολικὸν διαμέρισμα, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ κυρίως βαπτιστήριον, ἔχει σχῆμα περίπου τετράγωνον (5.36×5.07) φέρει δὲ κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν

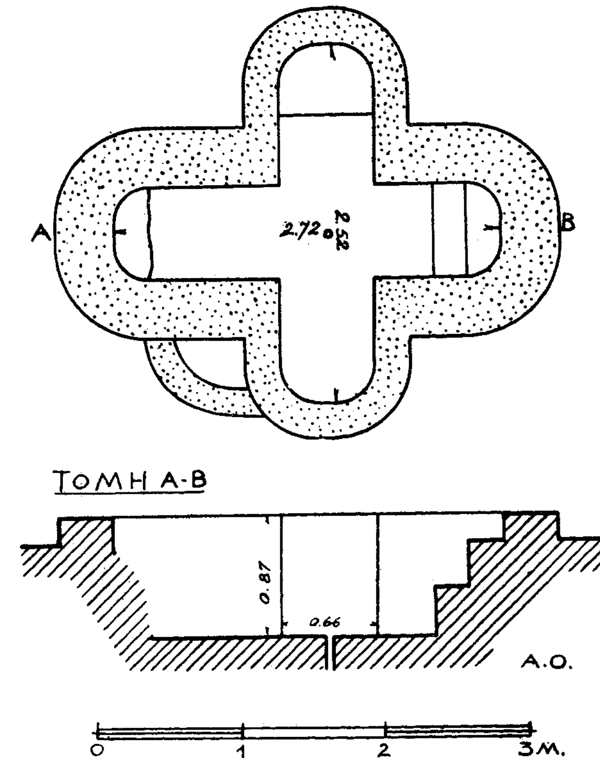
Εἰκ. 40. Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας τῆς Ἰαλυσοῦ ἀπὸ Β.Α.

αὐτοῦ πλευρὰν μεγάλην, ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην ἀσυμμέτρως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου τοποθετημένην (εἰκ. 39) καὶ χρησιμεύουσαν, ἵνα ἐν αὐτῇ παραμένῃ ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κτιστὴν κολυμβήθραν σχήματος σταυροῦ, μὲ καμπύλα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν (εἰκ. 40, 41). Ἡ κολυμβήθρα αὕτη ἐξέχουσα κατὰ 0.20 μ. τοῦ ἐδάφους ἔχει τὸ δάπεδόν της εἰς βάθος 0.67 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κατήρχοντο δ' εἰς αὐτὸ διὰ βαθμίδων κατεσκευασμένων εἰς τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ[2]. Ἐσωτερικῶς τὸ δάπεδον καὶ αἱ παρειαὶ τῆς κολυμβήθρας ἦσαν ἐπενδεδυμέναι διὰ στενῶν πρασίνων μαρμαρίνων πλακῶν, τῶν ὁποίων διετηρήθησαν τεμάχιά τινα κατὰ χώραν, φαίνονται δὲ καὶ τῶν ἐλλειπουσῶν οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ ἀποτυπωμένοι ἐπὶ τοῦ κονιάματος, τὸ ὁποῖον συνεκράτει

[1] Τοιαῦτα διαφράγματα ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλα βαπτιστήρια ὡς π.χ. εἰς τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ Sylv. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941 Γενικὴ κάτοψις).

[2] Αἱ κλίμακες αὗται εἶναι λοιπὸν ἡ descensio καὶ ἡ ascensio fontis τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Galvulus (De Rossi, Inscriptiones christianae urbis Romae II σ. 240).

τὰς πλάκας ἐπὶ τῶν τοίχων. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὕπαρξις ἀβαθοῦς κτιστῆς κοιλότητος, σχήματος τετάρτου κύκλου, ὁμοίαν τῆς ὁποίας συναντῶμεν καὶ εἴς τινας κολυμβήθρας τῆς Κῶ. Ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς κοιλότητος ταύτης δὲν δύναμαι κατηγορηματικῶς νὰ εἴπω. Ἴσως νὰ προωρίζετο πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν ὑδριῶν, δι' ὧν ἐκομίζετο τὸ πρὸς τὸ βάπτισμα ὕδωρ. Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος ἀπωχετεύετο διὰ σωλῆνος, τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον σώζεται εἰσέτι εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τῆς κολυμβήθρας.

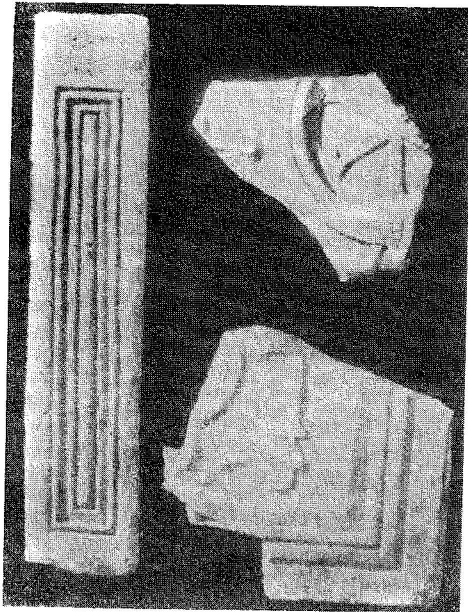
Εἰκ. 41. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἰαλυσοῦ.

Ἐκ τῆς κυρίως βασιλικῆς διεσώθησαν εὐτυχῶς ἀρκετὰ γλυπτὰ μαρμάρινα τεμάχια, ἅτινα ἀνεῦρον παρερριμμένα εἰς μίαν ὄπισθεν τοῦ ἀναστηλωθέντος φραγκικοῦ ναοῦ αὐλήν. Εἶναι δὲ ταῦτα:

1) Τετραγώνου τομῆς πεσσίσκος (εἰκ. 42 ἀριστερὰ) ὕψους 1.16 μ. καὶ πλευρᾶς 0.20 φέρων κατὰ τὰς ὁρατὰς κατακορύφους αὐτοῦ ἐπιφανείας τὰ συνήθη ἀνάγλυφα ὀρθογώνια πλαίσια καὶ ἐπὶ μιᾶς μόνον πλευρᾶς ὀρθογώνιον ἐγκοπήν.

2) Τεμάχια πλακῶν θωρακίων τέμπλου (εἰκ. 42) μὲ τὸ ἐπίσης σύνηθες θέμα τοῦ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδεῖς ταινίαι καταλήγουσαι εἰς κισσόφυλλα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἵστανται σταυροὶ (εἰκ. 42 δεξιά).

3) Τεμάχια ἄμβωνος, τοῦ μετὰ δύο ἑκατέρωθεν κλιμάκων τύπου, τὸν ὁποῖον ἐγνωρίσαμεν ἐν Λάρδῳ (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 29) ἤτοι θωράκια ἀνή-

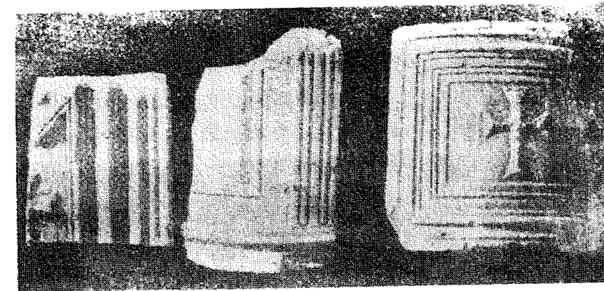
Εἰκ. 42. Πεσσίσκος καὶ θωράκια ἐκ τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσοῦ.

κοντα ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν εἰς τὰς τριγωνικὰς παρειὰς τῶν κλιμάκων (εἰκ. 43 ἀριστερὰ) ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ εἰς τὸ μέσον ἡμικυκλικὸν τμῆμα (εἰκ. 43 δεξιὰ) ἢ εἰς τὰς δύο μικρὰς εὐθυγράμμους ἀποφύσεις τοῦ κυκλικοῦ τμήματος (εἰκ. 43 μέσον).

Καὶ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν θωρακίων ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐκ πλαισίων, ἄλλων ζωηρῶς ἀναγλύφων (τριγωνικὰ πλαίσια παρειῶν κλιμάκων), ἄλλων δ᾽ ἐπιπεδωτέρων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἀνάγλυφος σταυρὸς (εἰκ. 43). Τὸ καμπύλον θωράκιον τοῦ μέσου τμήματος ἔχει ὕψος 1.05 ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς διάμετρον κύκλου 1.50 μ.

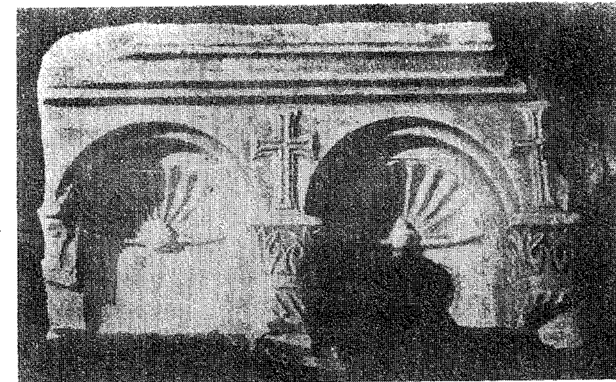
Τὸ σπουδαιότερον ὅμως τῶν γλυπτῶν τῆς Ἰαλύσου εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ ἐν εἰκόνι 44 παριστάμενον, δυστυχῶς τεθραυσμένον, τεμάχιον ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο παρουσιάζει τρεῖς κιονίσκους τοποθετημένους εἰς κανονικὰς ἀπ᾽ ἀλλήλων ἀποστάσεις, μὲ κορμοὺς φέροντας

ἑλικοειδεῖς ῥαβδώσεις καὶ στεφομένους ὑπὸ κορινθιαζόντων κιονοκράνων. Οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων, τὸ βάθος τῶν ὁποίων κατεσκευάσθη κοῖλον καὶ ἐγλύφη διακοσμητικῶς ἐν εἴδει κογχυλίου (εἰκ. 44).

Εἰκ. 43. Τεμάχια ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσοῦ.

Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων καταλειπόμενα ἐξωτερικῶς καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἐκοσμήθησαν διὰ ζωηρῶς ἀναγλύφων σταυρῶν. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα

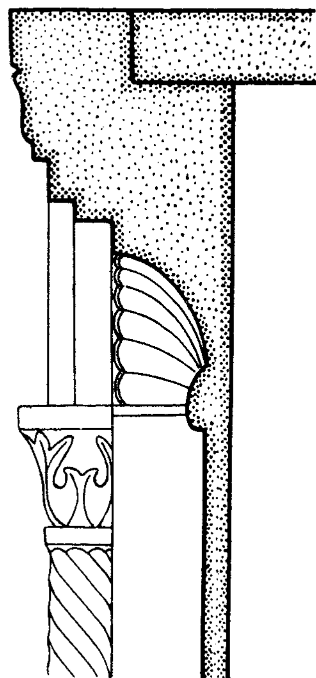

Εἰκ. 44. Τεμάχιον σαρκοφάγου μετ᾽ ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως.

τμῆμα μικρᾶς ἀναγλύφου τοξοστοιχίας, τῆς ὁποίας ἡ στέψις ἐσχηματίζετο δι᾽ ἐπαλλήλων, ἐλαφρῶς ἐξεχόντων, κυματίων. Τοιαῦται ἀνάγλυφοι τοξοστοιχίαι, ἀπομιμούμεναι στοὰς κτιρίων καὶ φέρουσαι κατὰ τὰ μετακιόνια ἀναγλύφους μορφάς, ἄλλοτε ἁπλᾶς καὶ ἄλλοτε ἐν συνθέσει, συνηθίζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὡς διακόσμησις σαρκοφάγων τοῦ λεγομένου Μικρασιατικοῦ ἢ Ἀντιοχειανοῦ τύπου [1]. Ἐκ σαρκοφάγου δ᾽ ἀναμφιβόλως προέρχεται

[1] Ὅρα σχετικῶς O. Wulff, Altchristliche und byz. Kunst, Berlin-Neubabelsberg, 1914, σ. 108 ἑξ.

καὶ τὸ ἡμέτερον τεμάχιον, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς στέψεως αὐτοῦ ὑπάρχουσα ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ (πατοῦρα) (εἰκ. 45), ἥτις προωρίζετο, ἵνα εἰς αὐτὴν προσαρμόζεται ἡ ὁριζόντιος καλυπτήριος πλὰξ τῆς λάρνακος, τὴν προσθίαν παρειὰν τῆς ὁποίας ἐκόσμει ἡ περιγραφεῖσα μικρὰ τοξοστοιχία (εἰκ. 46). Πάντως τὸ τεμάχιον τῆς Ἰαλύσου, καίπερ μὴ διακοσμούμενον δι' ἀναγλύπτων μορφῶν, ὡς τὰ μνημονευθέντα εἴδη τῶν σαρκοφάγων, μόνον μέχρι τοῦδε εὑρεθὲν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους λείψανον σαρκοφάγου τοῦ τύπου τῶν Μικρασιατικῶν ἢ Ἀντιοχειανῶν [1]. εἶναι κατὰ τοῦτο πολύτιμον, διότι ἀποτελεῖ τὸ

Εἰκ. 45. Τομὴ κατακόρυφος τοῦ τεμαχίου τῆς σαρκοφάγου.

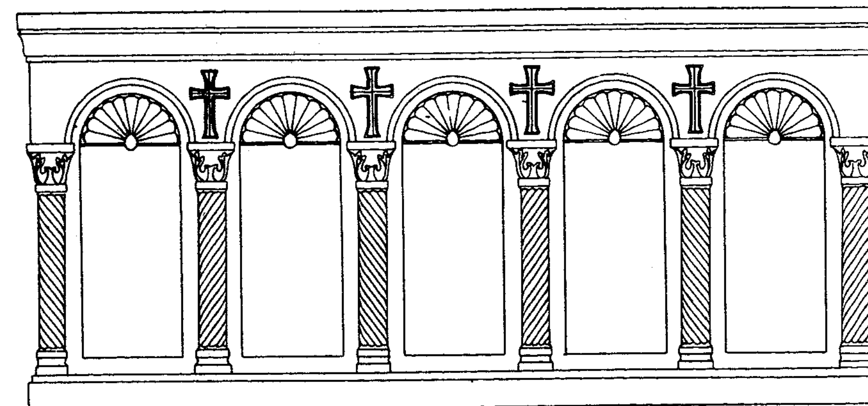
Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω κυρίων γλυπτῶν σώζονται ἐν Φιλερήμῳ καὶ πλεῖστα ἄλλα δευτερεύοντα ἀρχιτεκτονικὰ ἰδίως μέλη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κιονόκρανα κιόνων ἢ διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων μνημονεύω ἰδιαιτέρως δύο λόγῳ τῶν ἰδιαζόντων διακοσμητικῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν (εἰκ. 47). Ἐκ τούτων τὸ μὲν (εἰκ. 47 δεξιὰ) εἶναι μικρὸν ἐπίθημα διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου, φέρον γεγλυμμένον ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν κεκλιμμένων αὐτοῦ πλευρῶν ἀγγεῖον σχήματος ἀμφορέως ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ ὁποίου προβάλλει τρίφυλλον. Τὸ δὲ δεύτερον (εἰκ. 47 ἀριστερὰ) δυστυχῶς ἀρκετὰ κολοβωμένον, ἀπετέλει πιθανώτατα τὴν στέψιν ἑνὸς τῶν τεσσάρων κιόνων τοῦ κιβωρίου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσοῦ. Τὸ κιονόκρανον λοιπὸν τοῦτο ἔχει τὸ σῶμά του λεβητοειδὲς (εἰκ. 47) στεφόμενον ὑπὸ ὑψηλοῦ ἄβακος κοσμουμένου διὰ σειρᾶς ὀρθίων φύλλων ἀκάνθης. Τὸ δὲ κάτω του μέρος περιεσφίγγετο ὑπὸ μικρᾶς σπείρας, κοσμουμένης πιθανώτατα διὰ φύλλων δάφνης, ἅτινα σήμερον δυσκόλως διακρίνονται.

Τὸ λεβητοειδὲς σῶμα τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται ἐφ' ἑκάστης τῶν 4 αὐτοῦ πλευρῶν δι' ἑνὸς μεγάλου, ἐσχηματοποιημένου φύλλου ἀμπέλου, ἀπὸ τῆς ῥίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν ἡμίφυλλον ἀμπέλου παλαι-

[1] Τὰ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν σωζόμενα τεμάχια παλαιοχρ. σαρκοφάγων τοῦ τύπου Sidamara ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀνήκουσιν εἰς διάφορον κατηγορίαν δὲν εἶναι χριστιανικὰ ἀλλὰ προγενέστερα.

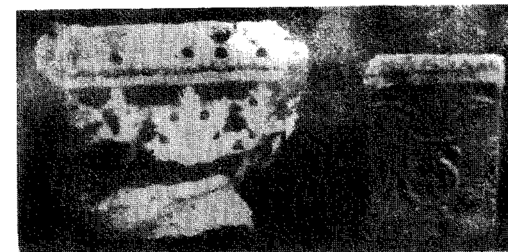
σιῶνον τοὺς κατὰ τὰς γωνίας γεγλυμμένους κώνους πίτυος, οἵτινες, κατὰ τὸν Strzygowski [1] εἶναι περσικῆς καταγωγῆς.

Ἡ διακόσμησις τοῦ λέβητος ἐξετελέσθη κατὰ τὸν ἡμιδιάτρητον τρόπον ἤτοι δι' ἀφαιρέσεως, εἰς ἱκανὸν βάθος, τοῦ κάμπου τῶν φύλλων, οὕτως

Εἰκ. 46. Ἀναπαράστασις τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰαλυσοῦ.

ὥστε ταῦτα νὰ προβάλλωνται ἐπὶ σκοτεινοῦ ἀέρος, παραγομένης οὕτω ἐντόνου ἀντιθέσεως φωτὸς καὶ σκιᾶς (chiaroscuro) καὶ ἑπομένως ζωγραφικῆς

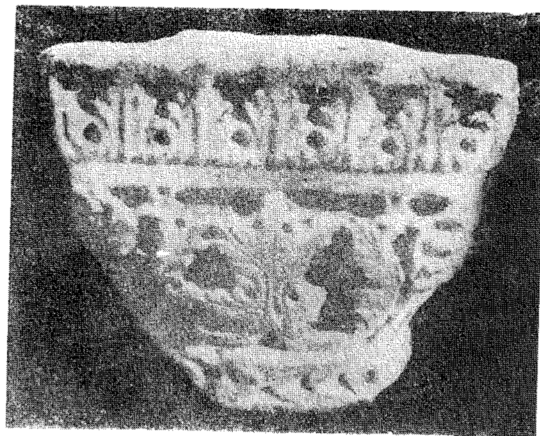

Εἰκ. 47. Κιονόκρανον καὶ ἐπίθημα ἐξ Ἰαλυσοῦ.

μᾶλλον ἢ πλαστικῆς ἐντυπώσεως, οἵα ἐπεκράτησε κατὰ τὸν $6^{ον}$ μ.Χ. αἰῶνα, εἰς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ταχθῇ καὶ λόγῳ τοῦ τεκτονικοῦ του σχήματος τὸ ἡμέτερον κιονόκρανον.

Μὲ ὁμοίαν διὰ φύλλων ἀμπέλου διακόσμησιν ἔχουσιν ἤδη σημειωθῇ [2] καὶ

[1] Mschatta, Jahrb. der Kg. Kunstsammlungen 1904 σ. 361.
[2] B. Filow, Mélanges Diehl, II σ. 11. Γ. Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' σ. 449 ἕ.

ἄλλα κιονόκρανα ἀνήκοντα εἰς διαφόρους περιόδους τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἐκ τούτων τὸ ἡμέτερον παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ τῆς Χίου[1] (εἰκ. 48), τοῦ ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης[2] καὶ τοῦ Καΐρου[3]. Ἀλλ' ὁ σχηματισθεὶς κατάλογος τῶν μετ' ἀμπελοφύλλων κιονοκράνων ὁλονὲν πλουτίζεται· διότι

Εἰκ. 48. Κιονόκρανον τοῦ μουσείου Χίου.

πλὴν τοῦ ἐνταῦθα δημοσιευομένου καὶ τῶν ὅσων ὑπέδειξα ἤδη ἐν τῷ Ε' τόμῳ τοῦ Ἀρχείου[4], θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ σπουδαῖον καὶ ἄριστα διατηρούμενον ἐκ τῆς Πριγκιποννήσου Ἀντιγόνης κιονόκρανον[5], ὅπερ, λόγῳ τοῦ τόπου τῆς εὑρέσεώς του, ἔρχεται νὰ στηρίξῃ τὴν γνώμην, καθ' ἣν καὶ ὁ μετὰ φύλλων ἀμπέλου τύπος κιονοκράνου θὰ ἐδημιουργήθη ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν 5ον ἢ τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι καὶ μικρὰ ὀρθογώνιος ἐξ ὑπερύθρου μαρμάρου πλὰξ μὲ χαρακτὴν παράστασιν δελφῖνος, τοποθετηθεῖσα εἰς τὴν στρῶσιν τοῦ ἀνοικοδομηθέντος ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν φραγκικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι καὶ ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς διεσώθη τμῆμα τοῦ μαρμαροθετήματος, παρουσιάζον γεωμετρικὸν συνδυασμὸν τετραγώνων καὶ ἑξαπλεύρων, λευκῶν καὶ χρωματιστῶν μαρμαρίνων πλακιδίων.

[1] Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 453 εἰκ. 5.
[2] Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 452 εἰκ. 4.
[3] Kautzsch, Kapitellstudien πίν. 41 εἰκ. 686.
[4] Τόμ. Ε' σ. 76 σημ. 2.
[5] J. Papadopoulos, Byz.-Neugr. Jahrb. V (1927) σ. 83 καὶ 84. Ὁ συγγραφεὺς ἐξέλαβε τὰ φύλλα ὡς δρυὸς (σ. 88) ἐν ᾧ εἶναι ἀμπέλου.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες, ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι καὶ τοῦ 9ου, δὲν ἀντιπροσωπεύονται ἐν Ρόδῳ διὰ μνημείων, ὅπως ἄλλως τε καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, ἀφ' οὗ κατά τε τὸν 7ον καὶ τὸν 8ον αἰῶνα οἱ Ἀγαρηνοὶ ἐνήργουν διαρκῶς ἐπιδρομὰς κατὰ τῆς νήσου, τὴν ὁποίαν πρὸς καιρὸν καὶ κατελάμβανον διὰ νὰ τὴν ἀποδώσουν πάλιν μετ' ὀλίγον εἰς τοὺς Βυζαντινούς[1]. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς ἀκόμη τοῦ 9ου αἰῶνος (807) ὑπέστη ἡ νῆσος οὐχὶ μικρὰν λεηλασίαν ὑπὸ τοῦ στόλου τοῦ περιφήμου Ἄραβος ἀββασίδου χαλίφου Χαροὺν-αλ-Ρασίδ. Οὕτω ἐπὶ δύο ὅλους αἰῶνας ὁ βυζαντινὸς στόλος τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήγετο ἡ Ρόδος ἤδη πρὸ τοῦ 700 μ.Χ.[2], ἦτο διαρκῶς ἀπησχολημένος εἰς ναυμαχίας κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ Ρόδιοι ναῦται ἐπολέμησαν γενναίως.

Μία τοιαύτη τεταραγμένη ἐποχὴ φυσικὸν εἶναι, ὅτι δὲν παρήγαγεν ἔργα τέχνης ἢ μνημεῖα. Μόλις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνος, ὅτε ἐπῆλθε ποιά τις ἠρεμία καὶ ἀσφάλεια εἰς τὴν νῆσον, λόγῳ ἐμπεδώσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἔχομεν εἰδήσεις τινὰς καὶ λείψανα ἀκόμη τινῶν μνημείων. Συγκεκριμένως ἐξ ἐπιγράμματος Κωνσταντίνου τοῦ Λινδίου[3]—τοῦ γνωστοῦ συνθέτου τῆς «ἐκφράσεως» τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως—μανθάνομεν τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰῶνος ὕπαρξιν ἐν Λίνδῳ ναοῦ τῆς Παναγίας, μακρυνοῦ προγόνου τῆς σήμερον σωζομένης ὁμωνύμου ἐκκλησίας[4]. Ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἰαλυσοῦ, τοῦ μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου, ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια ναοῦ, ἁγνῶς βυζαντινοῦ τύπου, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπὶ τῆς Ρόδου κυριαρχία ὑπῆρξεν ἀπόλυτος κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα[5]. Τότε πιθανώτατα ὠχύρωσαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν Ρόδον κτίσαντες κάστρα πλὴν τῆς πρωτευούσης καὶ εἰς τρία ἄλλα στρατηγικὰ σημεῖα

[1] Ὅρα τὰ ἐν σελίδι 6 (σημ.) τοῦ παρόντος τεύχους λεχθέντα.
[2] Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ θεμάτων III σ. 37_{11} (Βόννης).
[3] Παλατίνη Ἀνθολογία XV, 15-17.
[4] Ὅρα σχετικῶς κατωτέρω.
[5] Ἐμπορικά τινα προνόμια μόνον παρεχωρήθησαν ἐν Ρόδῳ εἰς τοὺς Ἑνετοὺς διὰ χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1082, τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ.

τῆς νήσου, ὧν δύο, τὸ τοῦ Φαράκλου [1] καὶ τὸ τῆς Λίνδου, εὑρίσκονται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τὸ δὲ τρίτον—τοῦ Φιλερήμου—πλησίον τῆς δυτικῆς [2]. Εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ φρούρια τὰ ὁποῖα κατέλαβον καὶ περαιτέρω ὠχύρωσαν οἱ Ἰωαννῖται Ἱππόται μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν, τὸ 1309, κατάληψιν τῆς νήσου.

Πλὴν ὅμως τῶν φρουρίων αἱ πηγαὶ καὶ τὰ σωζόμενα λείψανα πιστοποιοῦσι τὴν ἐν Ρόδῳ ὕπαρξιν καὶ ἄλλων πολλῶν μνημείων. Οὕτω π.χ. τὸ Ὁδοιπορικὸν τοῦ βασιλέως Ριχάρδου [3] ἀναφέρει, ὅτι οἱ Ἄγγλοι σταυροφόροι εὗρον τὸ 1190 ἐν Ρόδῳ «πολλὰς καὶ ἀνθούσας εἰσέτι μονάς, ἂν καὶ οὐχὶ τόσον πλήρεις μοναχῶν, ὅσον ἦσαν πρότερον». Ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ ὄρους Παραδείσου, κειμένου παρὰ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου, διεσώθησαν τὰ λείψανα πολλῶν ἐντὸς βράχων ναῶν, μὲ τοιχογραφίας χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος [4]. Καὶ γλυπτὰ δὲ λείψανα μαρμαρίνων τέμπλων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, μετὰ πλουσίων κοσμημάτων, διετηρήθησαν ἄφθονα εἴς τε τὸ κάστρον τῆς Ρόδου καὶ εἰς τὸν Φιλέρημον [5]. Τέλος μολυβδόβουλλα, χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς [6], ὡς καὶ ἐπιγραφαὶ διατηρηθεῖσαι ἐπὶ λίθων καὶ μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς νήσου κατὰ τοὺς αὐτοὺς αἰῶνας [7].

Ἀκκόμη ἀφθονώτερα λείψανα μνημείων τέχνης περιεσώθησαν προερχόμενα ἐκ τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος, ὅτε ἐδέσποζον τῆς νήσου οἱ Γαβαλάδες [8], ἄλλα

[1] Λείψανα βυζαντινοῦ κάστρου ἐν Φαράκλῳ ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Cecil Torr (Rhodos in modern times, Oxford 1887 σ. 44) ἐκκλησιῶν δὲ ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen Ath. Mitt. 17 (1892) σ. 315.

[2] Τὰ φρούρια τοῦ Φιλερήμου καὶ τῆς Λίνδου ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου (σ. 86, 87 Heis.), τοῦ Εὐφραὶμ (στ. 8637, Βόννης) καὶ τοῦ Ἀνωνύμου (σ. 499_{15}). Ὁ Βατικανὸς κῶδιξ 166 τοῦ Ἀκροπολίτου γράφει, προφανῶς κατὰ παρανάγνωσιν, Λητὸν ἀντὶ Λίνδον.

[3] Itinerarium Regis Richardi II, 27.

[4] Ὅρα σχετικῶς C. Brandi ἐν Memorie dell' Istituto storico archeologico τ. III (1938) σ. 9 - 18.

[5] Ὅρα περὶ τούτων λεπτομερέστερον εἰς τὸ περὶ γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ρόδου κεφάλαιον.

[6] Ν. Δ. Χαβιαρᾶς, Journ. Intern. d'arch. Numismatique XII (1910) σελ. 149 - 152.

[7] Τὸ κείμενον τῶν ἐπιγραφῶν τούτων δημοσιευθήσεται ἐν τέλει τῆς μελέτης ταύτης.

[8] Μεταξὺ τῶν τοπαρχῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἢ καὶ προυχόντων πόλεων, οἵτινες, ἐπωφελούμενοι τῆς ἐπικρατησάσης μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1204 κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀναρχίας, ἀνεκήρυξαν ἑαυτοὺς ἡγεμόνας τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας διῴκουν ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος, ἦσαν καὶ οἱ ἐκ Κρήτης πιθανώτατα ἕλκοντες τὴν καταγωγὴν Γαβαλάδες. Ἐκ τούτων ὁ Λέων Γαβαλᾶς, ἵνα ἀποφύγῃ καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατάληψιν τῆς Ρόδου, ἐκήρυξεν ἑαυτὸν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ εἰς Νίκαιαν καταφυγόντος αὐτοκράτορος Θεοδώρου τοῦ Α' τοῦ Λασκάρεως, ἐτιτλοφορεῖτο δὲ «καῖσαρ» (Ἀκροπολίτης σ. 45, Ἔκδ. Heisenberg, Εὐφραὶμ στ. 8147 καὶ 8630.

δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου [5]. Ἐκ τῆς τελευταίας δὲ ταύτης περιόδου χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς ἱκανοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ἐμφανίζοντες, ἁγνῶς βυζαντινὸν τύπον ὡς π. χ. ἡ Παναγία τοῦ κάστρου Ρόδου, ὁ ἐξαφανισθεὶς Ἁγ. Στέφανος, κείμενος

Νικηφ. Βλεμμύδης Διήγησις μερικὴ X, σ. 61, 62 ἔκδ. Heisenberg. Ὁ Χωνιάτης [σ. 842 Βόννης] τὸν ἀποκαλεῖ τύραννον). Τὸν τίτλον δὲ τοῦ καίσαρος ἐχάραξεν ὁ Γαβαλᾶς καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων, ἅτινα ἔκοψε (Π. Λάμπρος Πανδώρα ΙΒ' [1861 - 62, σ. 98). Καὶ ὁ μὲν αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἀφῆκε τὸν Γαβαλᾶν ἀνενόχλητον, δὲν ἔπραξεν ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Δούκας ὁ Βατάτζης, ὅστις χαρακτηρίσας τὸν Γαβαλᾶν ὡς *ἀποστάτην*, (Ἀκροπολίτης σ. 41 Εὐφραὶμ στ. 8147, 8151] 8154), ἔστειλε κατ' αὐτοῦ τὸ 1224 ἰσχυρὸν στόλον, ὁ ὁποῖος καὶ κατέλαβε τὴν Ρόδον, καθ' ὁδὸν δὲ καὶ τὰς ἄλλας γειτονικὰς πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν μεγαλονήσους—Λέσβον, Χίον, Σάμον καὶ Κῶ—(Νικηφ. Γρηγορᾶς Ι σ. 29 Βόννης). Ἐν τούτοις ὁ Βατάτζης ἀφῆκε καὶ πάλιν τοπάρχην ἐν Ρόδῳ τὸν Λέοντα Γαβαλᾶν, τοῦ ἐπέτρεψε δὲ μάλιστα νὰ ἐξακολουθῇ νὰ φέρῃ τὸν τίτλον τοῦ καίσαρος, ἀρκεσθεὶς εἰς μόνον τὸν ὅρκον ὑποτελείας. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἀπὸ τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἔκοψε τότε ὁ Γαβαλᾶς, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως φέρουν τὴν ἐπιγραφὴν *Καῖσαρ ὁ Γαβαλᾶς*, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας *ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέ(ω)ς* (Π. Λάμπρος ἔ. ἀ., Schlumberger Rev. Arch. XVII 1876 - 77). Μετὰ ἐννέα ἐτῶν ὑποταγὴν ὁ Λέων Γαβαλᾶς ἔπαυσε καὶ πάλιν νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸν Βατάτζην ὡς ἐπικυρίαρχον. Τούτου δ' ἕνεκα ὁ αὐτοκράτωρ ἔστειλεν ἐκ νέου κατ' αὐτοῦ στόλον (1233) μὲ ἐπαρκῆ στρατὸν ὑπὸ τὸν μ. δομέστικον Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον (Εὐφραίμ, 8149. Ν. Βλεμμύδης, Διήγησις μερικὴ X σ. 62 Heisenberg), ὅστις ὅμως δὲν κατώρθωσε νὰ κυριεύσῃ τὸ ἰσχυρῶς ὠχυρωμένον ἄστυ τῆς Ρόδου, ἠρκέσθη δὲ μόνον εἰς λεηλασίαν τῆς ὑπαίθρου (Βλεμμύδης, Διήγησις X σ. 62 Heis.). Ὀργισθεὶς διὰ τὴν ἔχθραν ταύτην τοῦ Βατάτζη ὁ Γαβαλᾶς ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τῆς Βενετίας, ἥτις καὶ τοῦ ἐδόθη (A. Dandolo, Chronicon παρὰ Muratori XII σ. 349), τὸ ἑπόμενον δὲ μάλιστα ἔτος (1234) συνῆψε καὶ συνθήκην μετὰ τοῦ δόγη Ἰακώβου Tiepolo, δι' ἧς ὑπεχρεοῦτο νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἑνετοὺς ἐναντίον τοῦ Βατάτζη καὶ νὰ προσφέρῃ κατ' ἔτος μεταξωτὸν χρυσοκέντητον ὕφασμα εἰς τὸν ἐν Βενετίᾳ ναὸν τοῦ Ἁγ. Μάρκου (Tafel-Thomas, Urkunden zur älteren Handels—und Staatsgeschichte der Republik Venedig B', 231— Heyd, Histoire du commerce du Levant A' 386). Ἀπολύτως εὐπειθὴς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας ὑπῆρξε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ἐπισυμβάντα τὸ 1240 (C. Hopf, Geschichte Griechenlands I σ. 311), ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ρόδου ἀδελφός του Ἰωάννης Γαβαλᾶς, ὅστις ἄλλως τε ἐγένετο καὶ γαμβρὸς τοῦ βασιλέως, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς περιεχομένης εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 367 παλατῖνον κώδικα τοῦ Βατικανοῦ (φ. 110β - 111α) ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Ἰωάννης ἀποκαλεῖται «*πανσέβαστος, σεβαστός, μέγας δοὺξ καὶ περιπόθητος γαμβρὸς τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου βασιλέως καὶ ἐξουσιαστὴς τῆς θεοφρουρήτου νήσου Ρόδου καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων*» (Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλλην. 6,32). Κατά τινα ἀπουσίαν τοῦ Ἰωάννου τούτου ἐκ Ρόδου, σπεύσαντος εἰς Νικομήδειαν, ἵνα βοηθήσῃ τὸν Βατάτζην κατὰ τῶν Λατίνων, οἱ Γενοᾶται κατώρθωσαν «*νυκτὸς κλοπῇ*» (Ἀκροπολίτης σ. 86 Η.) νὰ καταλάβουν τὸ κάστρον τῆς Ρόδου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου μετὰ πολλῆς δυσκολίας κατώρθωσαν νὰ τοὺς ἐκδιώξουν, τὸ 1248, ὁ ἐπίτηδες σταλεὶς κατ' ἀρχὰς εἰς Ρόδον Ἰωάννης Κανταχουζηνὸς (Ἀκροπολίτης σ. 86 Heis. Εὐφραὶμ στ. 8634) ἀργότερον δὲ ὁ πρωτοσέβαστος Θεόδωρος Κοντοστέφανος (Ἀκροπολίτης σ. 87 Heis. Εὐφραὶμ στ. 8647).

ὀλίγον ἔξω τοῦ κάστρου [1], ἡ μικρὰ μὲν ἀλλὰ πολύτιμος διὰ τὰς ἐν αὐτῇ καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένας τοιχογραφίας της θολωτὴ βασιλικὴ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, παρὰ τὸ χωρίον Ἀπολακκιάν κλπ. Ὑφίστατο δ' ἐπίσης τότε καὶ ἡ κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους Ἀταβύρου πλουσία εἰς βιβλία μονὴ τοῦ Ἀρταμίτου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐμόνασεν ἐπί τινας μῆνας καὶ ὁ πολυπαθὴς λόγιος μοναχὸς Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης [2].

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν τοῦ τάγματος Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλήμ, μετὰ κρατερὰν ἀντίστασιν, γενομένην κατάληψιν τῆς νήσου ἐν ἔτει 1309 καὶ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἵδρυσιν λατινικῆς ἐπισκοπῆς, οἱ ὀρθόδοξοι ἐτέλουν ἀνενόχλητοι τὰ θρησκευτικά των καθήκοντα [1], οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ τότε ἀνηγέρθησαν ἢ διεκοσμήθησαν ναοὶ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος τόσον ἐν τῷ

[1] Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Γαβαλᾶ ἡ Ρόδος φαίνεται ὅτι ἐκυβερνήθη ἐπί τι διάστημα ἀπ' εὐθείας ἐκ Βυζαντίου. Εἶχεν ἄλλως τε ἡ νῆσος παραχωρηθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ VIII τοῦ Παλαιολόγου ὡς τιμάριον εἰς τὸν ἀδελφόν του Ἰωάννην (G. Schlumberger, Rev. Arch. XVII (1876) I σ. 315), ὅστις καὶ τὴν ἐκράτησε μέχρι τοῦ 1275, ὅτε, ὑποπέσας εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ ἀδελφοῦ του, τὴν ἐπέστρεψεν εἰς αὐτόν. Πάντως κατὰ τὸ μεταξὺ 1240 καὶ 1275 διάστημα καὶ ἀκόμη ἀργότερον ἡ νῆσος διῳκεῖτο ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ διοικητῶν στελλομένων ἐκ Βυζαντίου. Παραδίδεται δὲ μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα ἑνὸς τούτων, τοῦ Κριβικιώτη διὰ τὸ ἔτος 1278 (Tafel-Thomas, Urkunden III, 161, 196, 197). Κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα ἐκόπησαν ἐν Ρόδῳ καὶ χαλκᾶ νομίσματα φέροντα τὸ ἔμβλημα τῶν Παλαιολόγων, ἤτοι ἄλλοτε μὲν ἁπλοῦν Β ἄλλοτε δὲ τέσσαρα Β τεταγμένα κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας σταυροῦ ꓭ | Β / ꓭ | Β (πρβλ. Κωδινὸν Ε', 28 Βόννης). Μερικὰ μάλιστα τῶν νομισμάτων αὐτῶν φέρουν καὶ τὴν μορφὴν αὐτοκράτορος καὶ λείψανα τῶν λέξεων ΠΑΛΕΟΛΟΓΟϹ καὶ ΑVΤΟΚΡΑΤΟΡ (Schlumberger, Rev. Arch. XXXI πίν. IX,5,6, I. Σβορῶνος, Journ. Intern. d'Arch. Num. II (1899) σ. 394).

Μετὰ τὸ 1278 οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου διετήρησαν μὲν τὴν ἐπικυριαρχίαν των ἐπὶ τῆς Ρόδου ὡς τρανῶς ἀποδεικνύει καὶ ἡ μνημονεύουσα τὸν *«βασιλέα Ἀνδρόνικον»* ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, τοῦ ἔτους 1290, παρεχώρησαν ὅμως τὴν διοίκησίν της ὡς καὶ τῶν περὶ αὐτὴν νήσων εἰς ὑπηκόους των Γενοάτας, τοὺς ὁποίους καὶ διώρισαν μεγάλους δοῦκας (= ναυάρχους) των ἐν τῷ νοτίῳ Αἰγαίῳ. Τοιοῦτοι διοικηταὶ ἀναφέρονται ὁ Dello Cavo, οἱ Moresco καὶ ὁ Vignolo (Schlumberger, R. A. XVII σ. 316). Οὗτοι ὅμως δὲν κατεῖχον ἐξ ὁλοκλήρου τὴν νῆσον, διότι ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι τῆς ἀπέναντι ἠπείρου εἶχον καταλάβει ἄλλο αὐτῆς τμῆμα.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ, ὅτι ὅπως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν οὕτῳ καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ἡ Ρόδος παρέσχε πρόσφορον ἔδαφος δράσεως αἱρετικῶν. Οὕτω εἷς τῶν ἐνθερμοτέρων ὀπαδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀρσενίου ὑπῆρξεν κατὰ Παχυμέρην (II σ. 295 Βόννης) ὁ Ρόδιος μοναχὸς Ἰγνάτιος. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἱστορικοῦ πληροφορούμεθα (II σ. 230), ὅτι ἀπὸ τοῦ 1291 μέχρι τοῦ 1293 ἐμόνασεν ἐν Ρόδῳ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἔριδος αὐτοῦ πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του Πατριάρχην Κ/πόλεως. Ἀργότερον τοὺς Ἕλληνας τῆς Ρόδου συνετάραξε καὶ ἡ Παλαμικὴ αἵρεσις, ὅτε ἡ ἐκκλησία τῆς Ρόδου ἀνεθεμάτισε τὸν Παλαμᾶν καὶ τοὺς ὀπαδούς του (Νικ. Γρηγορᾶς II σ. 787 Βόννης) ἂν καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ μητροπολίτης Ρόδου ἦτο παλαμίτης.

[2] Νικηφ. Βλεμμύδου, Μερικὴ διήγησις XI σ. 62,, ἔκδ. Heisenberg.

κάστρῳ ὅσον καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον, τοὺς ὁποίους θέλομεν γνωρίσει κατωτέρω. Ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1522 καὶ ἑξῆς ἀνηγέρθησαν ὑπὸ εὐλαβῶν ὀρθοδόξων πολλαὶ μικρότεραι ἐκκλησίαι, αἵτινες συνετέθησαν καὶ διεκοσμήθησαν κατὰ τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν. Τὴν ἵδρυσιν τῶν ναῶν τούτων μαρτυροῦσι πολλαὶ κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ σωζόμεναι ἀκόμη ἐντὸς αὐτῶν, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἀναφέρωμεν λεπτομερῶς ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν σχετικῶν μνημείων.

Ἐκ τῆς γενομένης βραχείας ἐπισκοπήσεως συνάγεται ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἡ Ρόδος ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μνημεῖα πολιτισμοῦ ἀποδεικνύοντα τρανῶς ὅτι πᾶν ἄλλο ἢ « σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη καὶ παντελῶς λησμονημένη ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων » ὑπῆρξεν ὡς φρονεῖ ὁ Balducci [1] καὶ ὅτι ἡ ἱστορία της δὲν « εἶναι σχεδὸν βωβή » καὶ δὲν ὁμιλεῖ μόνον περὶ ἐπιδρομῶν τῶν Περσῶν, Ἀράβων καὶ τῶν Τούρκων ὡς καὶ τῶν συχνῶν διαβάσεων τῶν Χριστιανῶν πριγκίπων μεταβαινόντων εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Ἁγ. Τόπων, ὡς γράφει ὁ Gerola [2]. Ἡ ἱστορία της δυνατὸν νὰ μὴ ἀναφέρῃ σπουδαῖα γεγονότα καὶ κατορθώματα, ὅμως γράφεται συνεχὴς καὶ ἀδιάλειπτος καὶ πάντοτε ἑλληνικὴ διὰ τῶν πολυπληθῶν μνημείων της, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου δὲν ὑστέρουν εἰς πολιτισμὸν τῶν λοιπῶν χωρῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οὐδὲ ἀπέβαλον ποτὲ τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν θρησκείαν των.

Βιβλιογραφία.

Αἱ περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου εἰδήσεις μας εἶναι σχετικῶς πολὺ πενιχραὶ καὶ τοῦτο, διότι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιῶν λογίων εἵλκυσαν περισσότερον ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ πλήρη αἴγλης λείψανα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πολυπληθέστερα καὶ ἐντυπωτικώτερα ἱπποτικὰ μνημεῖα τῆς νήσου. Οὕτω ἐκ τῶν παλαιοτέρων περιηγητῶν καὶ λογίων ὁ μὲν Buondelmonti [3] (σ. 15), ἀναφέρει μόνον τὸν Ἅγ. Στέφανον τῆς πόλεως Ρόδου (σ. 26) καὶ τὴν Παναγίαν τοῦ Φιλερήμου (σ 28), πολὺ δὲ περισσότερα ὁ ἱστορικὸς Bosio [4], μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου τῆς Ρόδου καὶ τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου (II, 506). Περισσοτέρας σχετικῶς εἰδήσεις παρέσχον περὶ τῶν ὀρθοδόξων μνημείων τῆς νήσου οἱ κατὰ τὸν 19ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20ου αἰῶνος περιηγηθέντες αὐτὴν λόγιοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν ἁπλῶς μνημονεύουσιν ἢ καὶ συντόμως περιγράφουσιν αὐτά, ὡς ὁ Guérin [5],

[1] Architettura Turca in Rodi, Milano (1933;) σ. 7.
[2] Annuario della scuola Italiana di Atene I σ. 24.
[3] Description des îles de l'Archipel. Ἔκδοσις E. Legrand 1897.
[4] Istoria del sacro militare ordine Gerosolimitano (1594 - 1602) Τόμ. I καὶ II.
[5] Voyage dans l'île de Rhodes, Paris, 1880.

οἱ Biliotti-Cottret[1] καὶ ὁ Sommi Picenardi[2], ἄλλοι δὲ πάλιν παρέχουσι καὶ χαλκογραφικὰς ἀπόψεις τινῶν ἐξ αὐτῶν, ὡς ὁ Rottiers[3], ὁ Alb. Berg[4] ὁ L. de Launey[5] καὶ ὁ Belabre[6].

Συστηματικώτερον περιγραφικὸν κατάλογον τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου, μετὰ φωτογραφικῆς ἀπεικονίσεως τινῶν ἐξ αὐτῶν—οὐχὶ ὅμως, δυστυχῶς, καὶ σχεδίων—παρέσχε, τὸ 1914, ὁ G. Gerola[7], ὀλίγα δ' ἔτη ἀργότερον (1923) ὁ A. Gabriel[8] περιέλαβεν εἰς τὸ δίτομον αὐτοῦ περὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἱπποτικῶν κτισμάτων τῆς πόλεως Ρόδου ἔργον του, κατόψεις, τομὰς καὶ ἀπόψεις τῶν σπουδαιοτέρων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τοῦ κάστρου, συνοδεύσας αὐτὰς καὶ διὰ συντόμου κειμένου. Τέλος κατὰ τὰ τελευταῖα πρὸ τοῦ παγκοσμίου πολέμου ἔτη ἡ μὲν Mar. Montessanto ἐδημοσίευσεν ἀπεικονίσεις τινὰς τῶν μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου[9], ὁ δὲ C. Brandi λεπτομερῶς ἀνέλυσε τὰ βυζαντινὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ ὄρους Παραδείσι[10].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται πόσα καὶ ποῖα κενὰ ὑφίστανται ἀκόμη εἰς τὰς περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου γνώσεις μας. Πράγματι, ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικήν, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰς κατόψεις καὶ τομὰς τῶν ναῶν τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Gabriel, (ἔ. ἀ.) οὐδενὸς ἄλλου ἐκ τῶν πολυπληθῶν ναῶν τῆς ὑπαίθρου τὸ σχέδιον γνωρίζει μέχρι σήμερον ἡ ἐπιστήμη. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφικὴν ἐλάχιστα καὶ αὐτῆς ὡς εἴπομεν γνωρίζομεν δείγματα ἕως τώρα, ἐν ᾧ πλῆθος αὐτῶν ὑφίσταται, ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς ὑπαίθρου, πολλαὶ δ' ἄλλαι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ κάστρου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ, ὁπότε καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 1522

[1] L'île de Rhodes, Rhodes 1881. Τὸ βιβλίον τοῦτο μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικήν, περιέχει δὲ σοβαρὰ χρονολογικὰ σφάλματα.

[2] Itinéraire d'un chevalier dans l'île de Rhodes, Lille 1900 (σ. 186 Παναγία Λίνδου, σ. 205 Φουντουκλῆ, σ. 214 Φιλέρημος).

[3] Monuments de Rhodes, Bruxelles 1828, Atlas (πίνακες, ἐν οἷς οἱ L ἕως LIII ἀπεικονίζουν τὸν Ἅγ. Στέφανον) καὶ Description des monuments de Rhodes, Bruxelles 1830.

[4] Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862 (Προφ. Ἠλίας Φουντουκλῆ II πίν. 59, Ἁγ. Ἰωάννης Λίνδου II πίν. 10).

[5] L'île de Rhodes ἐν τῷ περιοδικῷ «Tour du monde» VI (1900) (σ. 478 ἐσωτερικὸν τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου).

[6] Rhodes of the Knights, Oxford 1908, (εἰκ. 161 καὶ 162 Χουρμαλὶ Μεδρεσέ).

[7] Annuario della Scuola archeologica Italiana di Atene I (1914) σ. 265, 268, 269 καὶ 321.

[8] La cité de Rhodes, Paris 1923. Αἱ βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τοῦ κάστρου Ρόδου ἀπὸ σ. 182. μέχρι σ. 210.

[9] La città sacra. (1930).

[10] Memorie dell'Istituto storico-archeologico, τόμ. III (1938) σ. 9-18 καὶ πίν. I-XXII.

εἰς τζαμιὰ μετατραπεῖσαι ἐκκλησίαι, παρεδόθησαν καὶ πάλιν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν[1]. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως καὶ τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν οὐδὲν ἐγράφη μέχρι σήμερον. Τούτων λοιπὸν πάντων τῶν κενῶν τὴν πλήρωσιν σκοπεῖ ἡ παροῦσα μελέτη, γενομένη κατὰ τὴν τρίμηνον ἐν τῇ νήσῳ παραμονήν μου κατὰ Μάρτιον, Ἀπρίλιον καὶ Ἰούλιον τοῦ 1947.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Οἱ βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ ὅλων τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν κατασκευάζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μέχρις αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ 19ου αἰῶνος ἐκ τοῦ ἐγχωρίου, μαλακοῦ, σιτόχρου πωρολίθου. Καὶ τῶν μὲν εὐτελεστέρων ἐξ αὐτῶν οἱ τοῖχοι κτίζονται διὰ κοινῆς, ἀκανονίστου τοιχοποιίας καὶ κονιάματος, τῶν δὲ σπουδαιοτέρων κατὰ τὸ ἐν Ἀνατολῇ (Μ. Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Κύπρῳ) ἐπικρατοῦν ἰσόδομον σύστημα, ἤτοι διὰ λίθων πελεκητῶν, τιθεμένων κατ' ἰσοϋψεῖς περίπου στρώσεις, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμούς[2]. Ἡ ὀπτὴ πλίνθος, κατὰ κανόνα, ἀποφεύγεται ἐν Ρόδῳ καὶ ὡς ὑλικὸν κατασκευῆς καὶ ὡς μέσον διακοσμήσεως. Οὕτω ὄχι μόνον τὰ τόξα ἀλλὰ καὶ οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι τῶν ναῶν κατασκευάζονται γενικῶς ἐκ κανονικῶν πωρολίθων, λόγῳ δὲ τῆς ἐλλείψεως κεραμοπλαστικῆς ἢ ἄλλης διακοσμήσεως[3], αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων παρουσιάζονται ἄχρωμοι, γυμναὶ καὶ αὐστηραί. Τὴν αὐστηρότητά των δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ χρῆσις ὀλίγων καὶ στενῶν παραθύρων, λόγῳ τῆς ὁποίας τὰ πλήρη ὑπερτεροῦσι τῶν κενῶν. Μόνον οἱ τροῦλλοι ναῶν τινων τοῦ 14ου αἰῶνος παρουσιάζουσι πολλαπλότητα καὶ πλαστικότητα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐσωτερικὸν ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσεως μαρμαρίνων κιόνων[4], ἀντὶ τῶν ὁποίων προτιμῶνται ὡς ἐλεύθερα στηρίγματα οἱ ὀρθογώνιοι, κτιστοὶ πεσσοί.

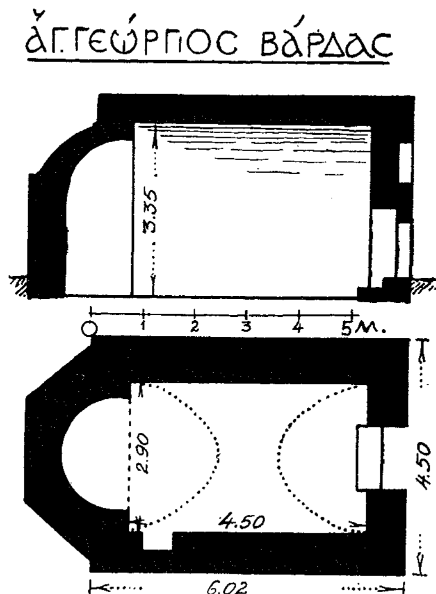
[1] Τινὰς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐν τῷ κάστρῳ ναοῦ (τζαμιοῦ) Ἰλκ-Μιχρὰμπ εἶχα τὴν εὐτυχίαν νὰ ἀπαλλάξω ἰδιοχείρως ἀπὸ τῶν ἀσβεστωμάτων τὰ ὁποῖα τὰς ἐκάλυπτον.

[2] Ἐλάχισται ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου ἐμφανίζονται. Οὕτω π. χ. ὁ ἐν Φιλερήμῳ τετρακιόνιος ναὸς (περὶ οὗ κατωτέρω) παρουσιάζει τοιχοποιίαν ἐξ ἀργολιθοδομῆς εἰς τὴν ὁποίαν παρεμβάλλονται καὶ πλίνθοι. Ἐπίσης εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Λίνδου ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν πελεκητῶν λίθων τῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ μικρὰ τεμάχια ὀπτοπλίνθων. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι. Τέλος εἰς τὸ Ἴλκ-Μιχράμπ, τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου, μικρὰ τεμάχια κεράμων παρενείρονται κατὰ τοὺς ἁρμοὺς τῶν σχετικῶς ἀκανονίστων πωρολίθων.

[3] Εἰς ὀλίγους μόνον ναοὺς συναντῶμεν ἐντειχισμένα ἐξωτερικῶς «ρόδια», διακοσμητικὰ σκυφία ὡς π. χ. εἰς τὸ Ντολαπλῆ-τζαμὶ τῆς Ρόδου, τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου Ἀσκληπιοῦ, τὸν Ἅγ. Γεώργιον τῆς Λίνδου, τὴν Καθολικὴν τῆς Κατταβιᾶς κλπ.

[4] Τὸ μόνον καὶ ἀρχαιότατον βυζαντινὸν παράδειγμα χρήσεως κιόνων εὑρίσκεται εἰς τὸν κάτω ναὸν τοῦ Φιλερήμου (ὅρα κατωτέρω).

Πρὸς τὴν γενικῶς ἐπικρατοῦσαν λιτότητα καὶ αὐστηρότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ συμβιβάζεται καλῶς καὶ ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν καλυπτόντων θόλων, οἵτινες, εἰς πολλοὺς ναούς, κατ' ἐπίδρασιν τῆς μουσουλμανικῆς καὶ τῆς ἐγχωρίου ἀρχιτεκτονικῆς, δὲν ἐπενδύονται διὰ κεράμων ἀλλὰ δι' ἁπλῆς ἐπαλείψεως δι' ὑδραυλικῆς, στεγανῆς κονίας ἐξ ἐγχωρίας ἀργιλώδους γῆς. Οὕτω ἀντὶ τῆς συνήθους εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐναλλαγῆς ἐρυθρῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων, οἵτινες προσδίδουσι χρῶμα, κίνησιν καὶ πολλαπλότητα εἰς τὰς στέγας, ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ρόδον — οὐχὶ βέβαια ἄνευ ἐξαιρέσεων [1] — λιταὶ καὶ ἤρεμοι, αὐστηρῶς γεωμετρικαὶ μορφαὶ στεγῶν — ἡμικυλινδρικῶν, ἡμισφαιρικῶν, τεταρτοσφαιρικῶν — ἤτοι μία ἁπλῆ καὶ εἰλικρινὴς κατασκευή, στερουμένη ὅμως χρωματικοῦ καὶ γραφικοῦ θελγήτρου.

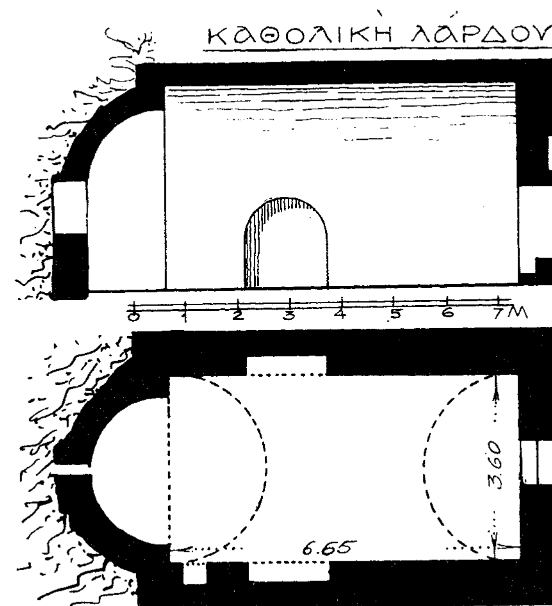
Εἰκ. 49. Κάτοψις καὶ τομὴ ἅγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα.

1. ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Οἱ βασιλικοῦ τύπου ναοὶ διακρίνονται εἰς μονοκλίτους καὶ εἰς τρικλίτους. Πολυπληθέστεροι εἶναι οἱ μονόκλιτοι. Ἐκ τούτων οἱ μικρότεροι ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ φέρουσι πρὸς ἀνατολὰς ἐξέχουσαν ἀψῖδα, ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς, ἐξωτερικῶς δὲ ἄλλοτε τρίπλευρον (εἰκ. 49), ἄλλοτε τετράπλευρον καὶ ἄλλοτε ἡμικυκλικήν, ἅπαξ δὲ καὶ ὀρθογώνιον (Προφ. Ἀβακοὺμ Βιλλανόβας).

[1] Π. χ. εἰς τὸν ναὸν τῆς Διμυλιᾶς (Φουντουκλῆ), εἰς τὸ Χουρμαλὶ μεδρεσέ, εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου, εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτεται πάντοτε διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἡ δὲ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ διὰ τεταρτοσφαιρίου. Πλὴν ἑνὸς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ παραθύρου, διατρυπῶντος τὴν ἀψῖδα εἰς τὸ μέσον της, οὐδὲν ἄλλο φωτιστικὸν ἄνοιγμα ὑπάρχει. Μικρόν τι μόνον καὶ στενὸν παράθυρον ἀνοίγεται ἐνίοτε ὑπεράνω τῆς κατὰ τὴν δυτικήν, στενὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἀνοιγομένης θύρας εἰσόδου (εἰκ. 52). Εἴς τινας περιπτώσεις τὴν μονοτονίαν τῶν μακρῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου διακόπτουσι τυφλαὶ ἀψῖδες, ἀνοιγόμεναι εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων (εἰκ. 50 καὶ 51), οἵτινες, ἵνα ἀντιστῶσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς καμάρας κατασκευάζονται μὲ μέγα πάχος (εἰκ. 49).

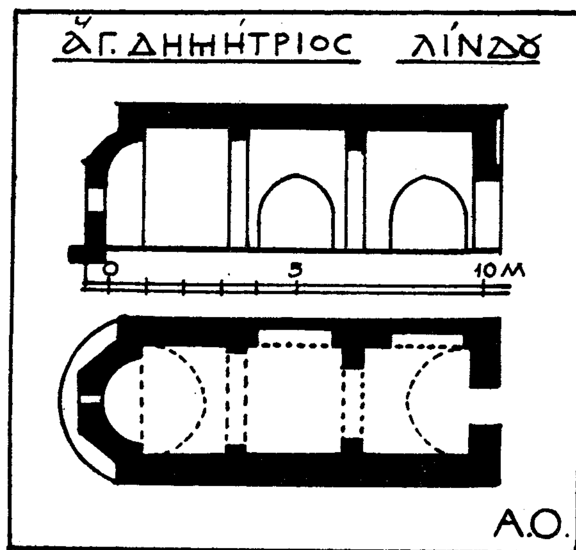
Εἰκ. 50. Καθολικὴ Λάρδου. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή.

Αἱ κάπως μεγαλύτεραι μονόκλιτοι βασιλικαὶ φέρουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, παράθυρα εἰς τὰς μακρὰς πλευράς των, ἡ δὲ καλύπτουσα αὐτὰς κτιστὴ καμάρα ἐνισχύεται ἀναλόγως τοῦ μήκους της, διὰ μιᾶς, δύο ἢ τριῶν ζωνῶν αἱ ὁποῖαι βαίνουσιν ἄλλοτε μὲν ἐπὶ παραστάδων (εἰκ. 51) ἄλλοτε δ' ἐπὶ ἡμικιόνων (εἰκ. 52) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ ὁλοκλήρων κορμῶν μαρμαρίνων κιόνων, προερχομένων ἐξ ἀρχαιοτέρων κτηρίων, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεσαναγροῦ (σελ. 38 εἰκ. 32) καὶ τοῦ Πλημμυρίου (σ. 42). Ὡς ὑφαψίδια τῶν ζωνῶν χρησιμοποιοῦνται ἐνίοτε καὶ ὁλόκληρα ἀρχαῖα κιονόκρανα — δωρικά, ἰωνικά [1] ἢ κορινθιακὰ [2].

[1] Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεσαναγροῦ (σ. 37 εἰκ. 31).
[2] Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς Πλημμυρίου (σ. 42).

Τὸ σχῆμα τῆς καλυπτούσης καμάρας εἶναι ἐν τομῇ ἄλλοτε ἡμικυκλικὸν καὶ ἄλλοτε ἐλαφρῶς τεθλασμένον. Θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιδράσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἱπποτῶν. Ἐν τούτοις ἡ εὕρεσίς του εἰς ναὸν χρονολογούμενον ἀσφαλῶς πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν Ἱπποτῶν [1] ἀποκλείει τοιαύτην παραδοχήν.

Εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς μετὰ τυφλῶν ἀψίδων καὶ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Παρα-

Εἰκ. 51. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ ἁγ. Δημητρίου Λίνδου.

δεῖσι, κειμένου κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς νήσου (12ου αἰῶνος). Αὕτη (εἰκ. 53) παρουσιάζει σχέδιον παρεκκλῖνον τοῦ συνήθους· διότι ἀντὶ νὰ στεγάζεται διὰ καμάρας, καλύπτεται διὰ σταυροθολίων βαινόντων ἐπὶ τόξων μετώπου, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ αἱ πλευρικαί της τυφλαὶ κόγχαι εἶναι βαθύτεραι, διατρυπώμεναι ὑπὸ στενῶν, πολεμιστροειδῶν παραθύρων. Πρὸ τοῦ διμεροῦς κυρίως ναοῦ ἡ μικρὰ αὕτη βασιλικὴ εἶχε καὶ τετράγωνον νάρθηκα· ἐπίσης παραπλεύρως τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει καὶ δευτέραν, μικροτέραν κόγχην (προθέσεως), ἐν ᾧ εἰς τοὺς ὑπολοίπους ναοὺς ἡ κόγχη τῆς προθέσεως εἶναι συνήθως ὀρθογώνιος, ἀνοίγεται δ' ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ἱεροῦ.

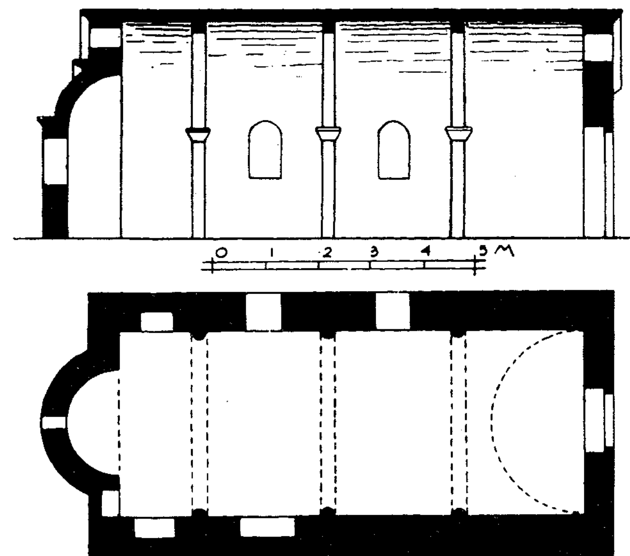
Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν εἶναι ἁπλῆ καὶ ἀπέριττος. Ὅλοι οἱ τοῖχοι των εἶναι ἐπίπεδοι. Μικρά τις ἡμικυκλικὴ κόγχη μόνον

[1] Ναὸς ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, παρὰ τὴν Ἀπολακκιάν, μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1290.

κατασκευάζεται ἐνίοτε ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, (εἰκ. 49, 50, 51) εἰς τὸ βάθος δ' αὐτῆς ζωγραφεῖται ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου.

Τὰ παραδείγματα τῶν ἁπλοῦ τύπου μονοκλίτων βασιλικῶν εἶναι πάμπολλα, ἀνήκουσι δὲ εἴς τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον. Ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω μερικὰ μόνον ἐξ αὐτῶν.

α) **Μονόκλιτοι ἁπλαῖ.** 1) Ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου: Βαβ-ουμεστούδ [1], — Ἀλεμνάκι μεστζὶδ [2] — Μπαρουτζὰν μεστζὶδ — Χουδαΐ μεστζὶδ [3] —

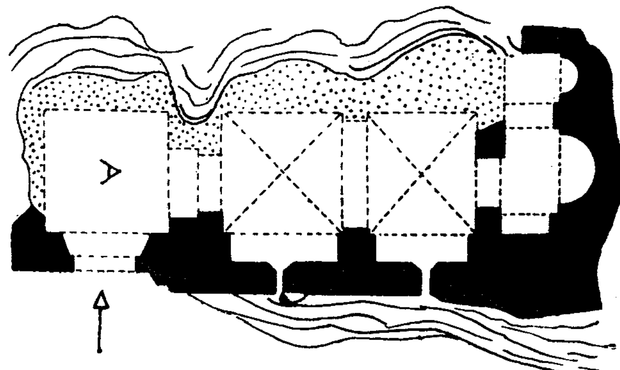
Εἰκ. 52. Ναὸς τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωρίου ἅγ. Ἰσίδωρος.

Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς (Κυζὶλ-καπού-μεστζὶδ) 2) Ὑπαίθρου: Ἅγ. Ἰωάννης καὶ Ἅγ. Λουκᾶς Κοσκινοῦς, Ἁγ. Ἐλεοῦσα Καλυθιῶν, Ἅγ. Μερκούριος, Ἅγ. Γρηγόριος καὶ προφήτης Ἀβακοὺμ Βιλλανόβας, Ἅγ. Σύλλας Σορωνῆς, Ἅγ. Γεώργιος ὁδοῦ πρὸς Σιάνα, Ἁγία Κυρὰ Πυλώνας, Ἅγ. Γεώργιος Βάρδας 1 ὥραν βορείως Ἀπολακκιᾶς (εἰκ. 49), Ἅγ. Παντελεήμων τοῦ κάστρου Μονολίθου, Ἁγ. Ἀναστασία Β. Α. τοῦ Μονολίθου, Παναγία ἡ Ἀλεμονίτρα περιφερείας Ἀρχαγγέλου, Παναγία ἡ Καμιναριώτισσα παρὰ τὴν Μαλώναν κ.λ.π.

β) **Μονόκλιτοι μετὰ τυφλῶν ἀψίδων:** Καθολικὴ Λάρδου (εἰκ. 50). Ἅγ. Ἰωάννης νοτίως Λάρδου, Προφήτης Ἀμώς, ἐν τοποθεσίᾳ Μητροπολίτης, Ἅγ. Δημήτριος Λίνδου (εἰκ. 51) κλπ.

[1] Κάτοψις παρὰ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 199 εἰκ. 145.
[2] Κάτοψις παρὰ Gabriel ἔ. ἀ. σ. 200 εἰκ. 146.
[3] » » » σ. 201 εἰκ. 147.

γ) **Μονόκλιτοι μετ' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν:** Ἁγ. Μαρίνα Βιλλανόβας (2 ζῶναι ἐπὶ παραστάδων), Ἅγ. Παντελεήμων χωρίου Σιάνα, ναὸς νεκροταφείου χωρίου Ἅγ. Ἰσίδωρος κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ἀταβύρου (τρεῖς ζῶναι

Εἰκ. 53. ἁγ. Παρασκευὴ Ὄρους Παραδείσι (κατὰ Brandi)

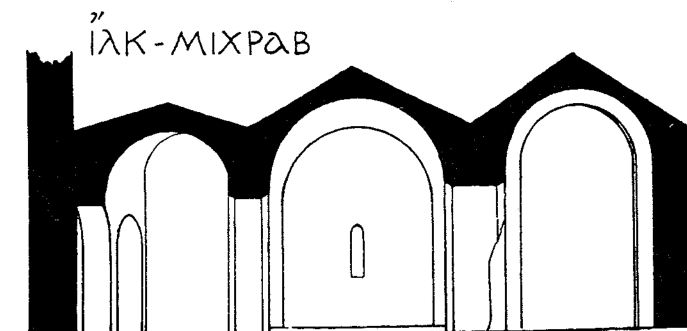

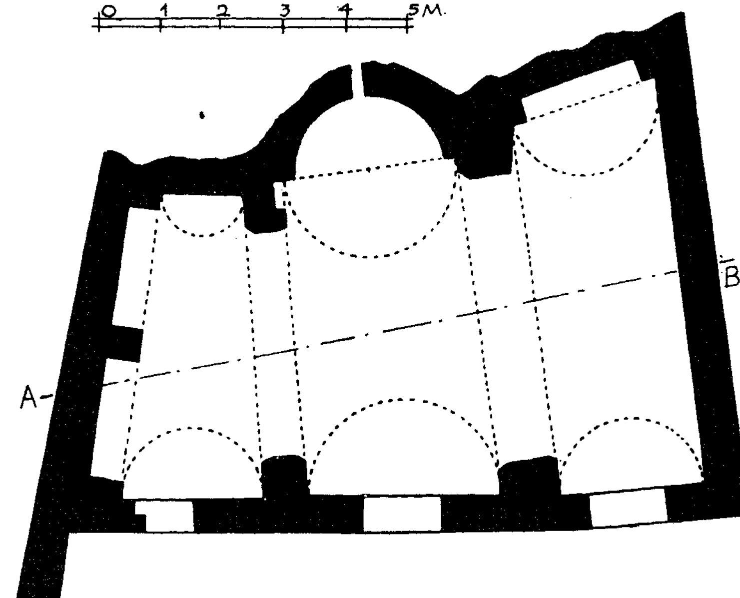
Εἰκ. 54. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἴλκ - Μιχράμπ.

ἐπὶ ἡμικιόνων εἰκ. 51), Ναὸς εἰς θέσιν Κιοτάρι ἐπὶ τῆς μεταξὺ Λάρδου καὶ Γενναδίου ὁδοῦ (2 ζῶναι ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων), Ζωοδόχος Πηγὴ Πλημμυρίου (2 ζῶναι ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων). Ἅγ. Δημήτριος Λίνδου (εἰκ. 51).

Τρίκλιτοι βασιλικαί. Αὗται εἶναι σπανιώτεραι τῶν μονοκλίτων, ἐσημειώθησαν δὲ μέχρι τοῦδε μόνον ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου καὶ ἔχουσι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: 1) Τὸ σχῆμα των πλησιάζει τὸ τετράγωνον ἢ μᾶλλον τὸ πλαγιαστὸν ὀρθογώνιον. 2) Ἐν ᾧ τὸ μέσον κλῖτος των εἶναι εὐρύτερον τῶν ἄκρων, ὅμως δὲν ὑψοῦται ὑπὲρ τὰ πλάγια, ἀλλὰ στεγάζεται καὶ αὐτὸ διὰ

κυλινδρικῆς καμάρας ἰσοϋψοῦς πρὸς τὰς καλυπτούσας τὰ πλάγια κλίτη. 3) Τὰ κλίτη των δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ κιονοστοιχιῶν ἢ πεσσοστοιχιῶν

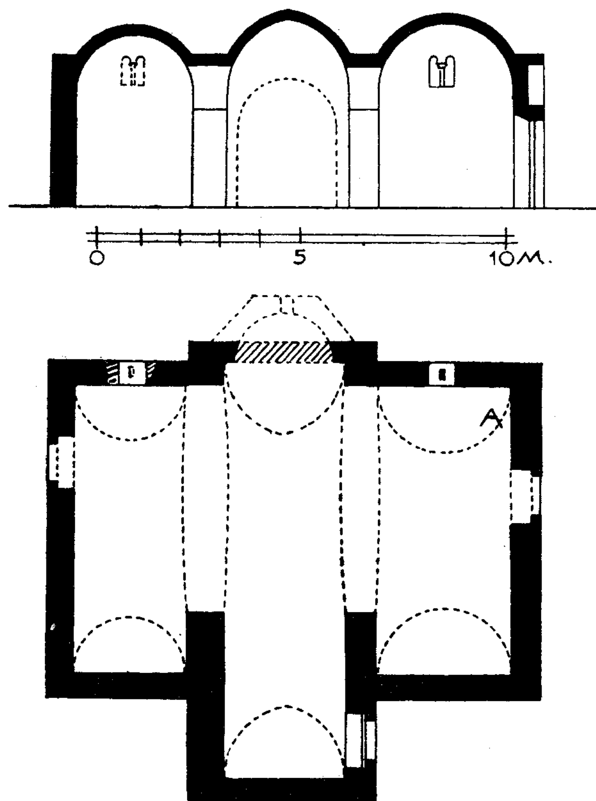

Εἰκ. 55. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἴλκ - Μιχράμπ.

ἀλλὰ δι' ἑνὸς μόνον μεγάλου ἡμικυκλικοῦ ἢ χαμηλωμένου τόξου εἰσδύοντος ὀλίγον παρὰ τὴν κλεῖδα του ἐντὸς τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους (Καδὶ - Μεστζίδ). 4) Στεροῦνται νάρθηκος. Ὅπως δὲ εἰς τὰς μονοκλίτους οὕτω καὶ εἰς τὰς τρικλίτους τυφλαὶ ἀψῖδες ἀνοίγονται ἐνίοτε εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πλευρικὰ των τοιχώματα (Ἴλκ - Μιχράμπ εἰκ. 55).

Ἐξωτερικῶς αἱ τρίκλιτοι βασιλικαὶ ἐμφανίζουσι τρία ἰσοϋψῆ περίπου ἀετώματα, διατρυπώμενα ὑπὸ μικροῦ τοξωτοῦ παραθύρου.

Παραδείγματα τρικλίτων βασιλικῶν: Ἴλκ - Μιχρὰμπ [1] (εἰκ. 55), Καδὶ - Μεστζὶδ (εἰκ. 56), βασιλικὴ τῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα (Κιζὶλ - καποὺ - Μεστζίδ),

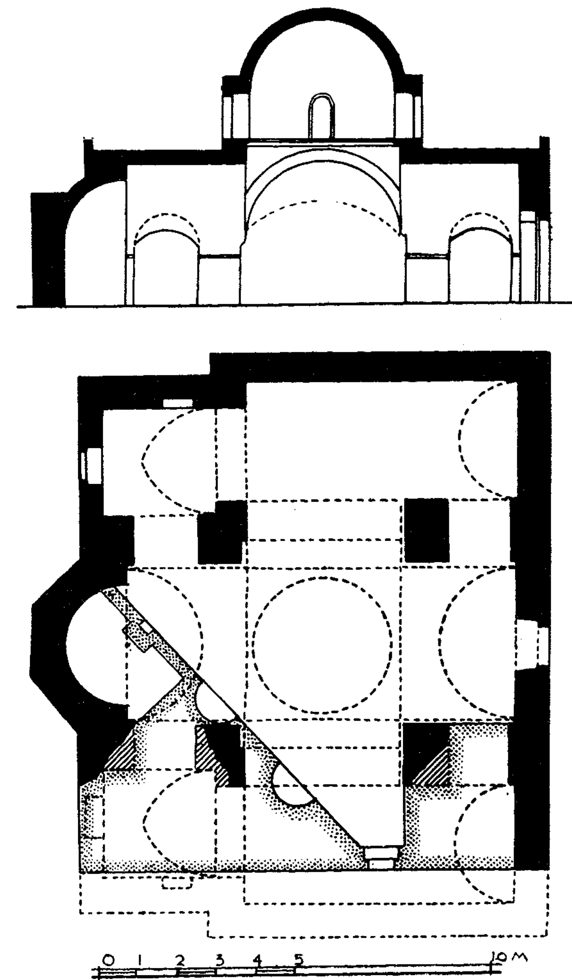
Εἰκ. 56. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς τοῦ Καδὶ - Μέστζίδ.

Ἀβδοὺλ - Δζελὶλ - Μεστζίδ. Ἡ τελευταία αὕτη παρουσιάζεται σήμερον ὡς δίκλιτος, θὰ ἦτο ὅμως ἄλλοτε τρίκλιτος τοῦ νοτίου κλίτους της μετασχηματισθέντος ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν εἰς ἀνοικτὴν κιονοστήρικτον στοὰν ἢ παρανάρθηκα, καλυφθέντα διὰ σταυροθολίων, ὧν ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ νοτίου

[1] Ἴλκ - Μιχρὰμπ σημαίνει πρῶτον προσκύνημα. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ ναὸς οὗτος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις μετεβλήθη εἰς τζαμὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάκτησιν τῆς Ρόδου (1522).

τοίχου οἱ ὑφαψίδιοι κιλλίβαντες. Ὁ ναὸς οὗτος ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς, τῆς ὁποίας ἐσώζοντο μέχρι πρό τινος κελλία τινά [1].

Ἡ συγγένεια τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τῆς Ρόδου πρὸς ἀνάλογους ἀνα-

Εἰκ. 57. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Καβακλὶ - Μεστζίδ.

τολικὰς εἶναι προφανής. Ἀρκεῖ νὰ παραβάλῃ τις τὴν κατὰ πλάτος τομήν των (εἰκ. 55 καὶ 56) πρὸς τὴν τῶν βασιλικῶν τοῦ Μπίν - μπὶρ κιλισσὲ τῆς Μ. Ἀσίας [2] καὶ τοῦ Ἀναζάρβου τῆς Κιλικίας [3], ἵνα πεισθῇ.

[1] Ὅρα τὴν παρὰ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 209 εἰκ. 150 γενικὴν κάτοψιν.
[2] Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, No VI.
[3] G. Lowthian Bell, Rev. Arch. 1906 I p. 24-27.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς των τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, λόγῳ τῶν τοιχογραφιῶν τὰς ὁποίας διασώζουσιν ἐσωτερικῶς, δὲν δύνανται νὰ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἷς μεταβατικὸς τύπος μεταξὺ βασιλικῆς καὶ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μᾶς ἐμφανίζεται εἰς μίαν μόνον ἐκκλησίαν τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου τὸ Καβακλὶ-Μεστζίδ [1]. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ μιᾶς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου τοῦ ἐλαφρῶς προχωρημένου τύπου. Πράγματι ὁ ναὸς οὗτος (εἰκ. 57) παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς τετράγωνον περίπου σχῆμα, ἔχει τριμερὲς ἱερὸν κάπως στενότερον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τροῦλλον ἐν τῷ κέντρῳ στηριζόμενον ἐπὶ 4 ὀγκωδῶν πεσσῶν βαίνοντα δὲ πρὸς μὲν ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἐπὶ κυλινδρικῶν καμαρῶν, πρὸς βορρᾶν ὅμως καὶ νότον ἐπὶ δύο στενῶν κυλινδρικῶν λωρίδων εἰσχωρουσῶν εἰς τὸ σῶμα τῶν πεσσῶν. Ἐκ τῶν πλαγίων κλιτῶν (διαδρόμου), σώζεται μόνον τὸ βόρειον, καλυπτόμενον, ὅπως εἰς τὰς τρουλλαίας βασιλικάς, διὰ χαμηλῆς κυλινδρικῆς καμάρας, συγκοινωνούσης πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ὁμοία θὰ ἦτο ἡ διάταξις καὶ τοῦ νοτίου κλίτους, ὅπερ ὅμως δὲν διεσώθη, ὡς καλυφθὲν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τουρκικῶν κτισμάτων.

2. ΝΑΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Ρόδου ἐμφανίζονται ἅπαξ μὲν μὲ τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρὸν ἰσοσκελῆ καὶ μὲ προσθήκην νάρθηκος [3], τρὶς δὲ μὲ τὸν σταυρὸν ἔχοντα τὸ δυτικὸν σκέλος μακρότερον τῶν λοιπῶν καὶ ἐστερημένοι νάρθηκος [2].

Ὁ πρῶτος τύπος (εἰκ. 58) εἶναι ἀσφαλῶς ἀρχαιότερος, ἀνερχόμενος πιθανώτατα μέχρις αὐτοῦ τοῦ 10ου αἰῶνος, ὡς προκύπτει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοδομίας του, ὅπερ εἶναι ἀκανόνιστον μὲ παρεμβολὴν πλίνθων μεταξὺ τῶν λίθων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ του, αἵτινες, ὡς γνωστόν [4], προτιμῶνται κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 11ου αἰῶνας ἀντὶ τῶν ἡμιεξαγωνικῶν, αἱ ὁποῖαι συνηθίζονται ἀπὸ τοῦ 1000 καὶ ἑξῆς.

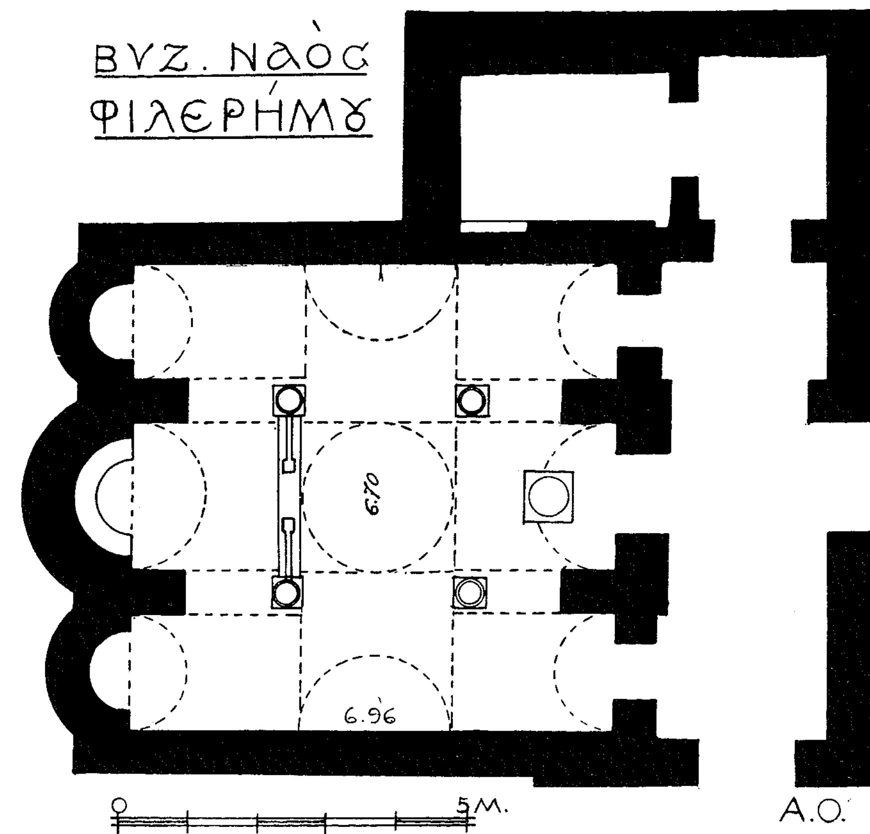
[1] Gabriel, Cité de Rhodes σ. 189 εἰκ. 134.

[2] Κάτω ναὸς Φιλερήμου. (Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ περιφήμου ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅστις διεδέχθη τὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἰαλυσοῦ ἱδρυθεῖσαν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, ἀλλὰ περὶ ἄλλου, εὑρισκομένου παρὰ τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῆς Ἀκροπόλεως, ἀνασκαφέντος δ' ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν.

[3] Ναοί: Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου, Δεμιρλὶ τζαμὶ (καταστραφὲν ὑπὸ βόμβας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον) καὶ Ἁγ. Ἰωάννης τοῦ Κάστρου Λίνδου.

[4] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σελ. 181.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικήν του διάταξιν, ἥτις χρησιμοποιεῖ τέσσαρας μαρμαρίνους κίονας πρὸς στήριξιν τοῦ τρούλλου, αὕτη ἕλκει ἀναμφι-

Εἰκ. 58. Κάτοψις τοῦ ἐν Φιλερήμῳ κάτω ναοῦ.

βόλως τὴν καταγωγήν της ἐκ Βυζαντίου, ὅπου καὶ τόσοι ἄλλοι ὁμοίου τύπου, ναοὶ ὑπῆρχον [1]. Σημειωτέον δ' ὅτι τοῦ ναοῦ τούτου ἐσώθησαν κατὰ χώραν

[1] Millet, ἔ. ἀ. σ. 57 ἑξ. Βλέπων τις μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1) θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκλάβῃ αὐτὸν καὶ ὡς βασιλικὴν τρίκλιτον ἔχουσαν καὶ τὰ τρία κλίτη κεκαλυμμένα διὰ κτιστῶν καμαρῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐν τετραγώνῳ τοποθέτησις τῶν κιόνων, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀναντίρρητον τεκμήριον ὑπάρξεως τρούλλου — ὡς ἀποδεικνύει ἡ Ἁγ. Σοφία τῆς Ἀχρίδος — ὅμως εἶναι ἐνδεικτική, ὅτι μᾶλλον περὶ τρουλλωτοῦ ναοῦ ἢ περὶ βασιλικῆς πρόκειται. Ὁμοίαν ἀκριβῶς κάτοψιν πρὸς τὴν τοῦ Φιλερήμου καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν καὶ ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ἐμφανίζει καὶ ὁ ἐν Κύπρῳ ναὸς τοῦ Λαμπαδιστοῦ, οὗ τὴν κάτοψιν ὅρα παρὰ Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935 εἰκ. 17 σελ. 27.

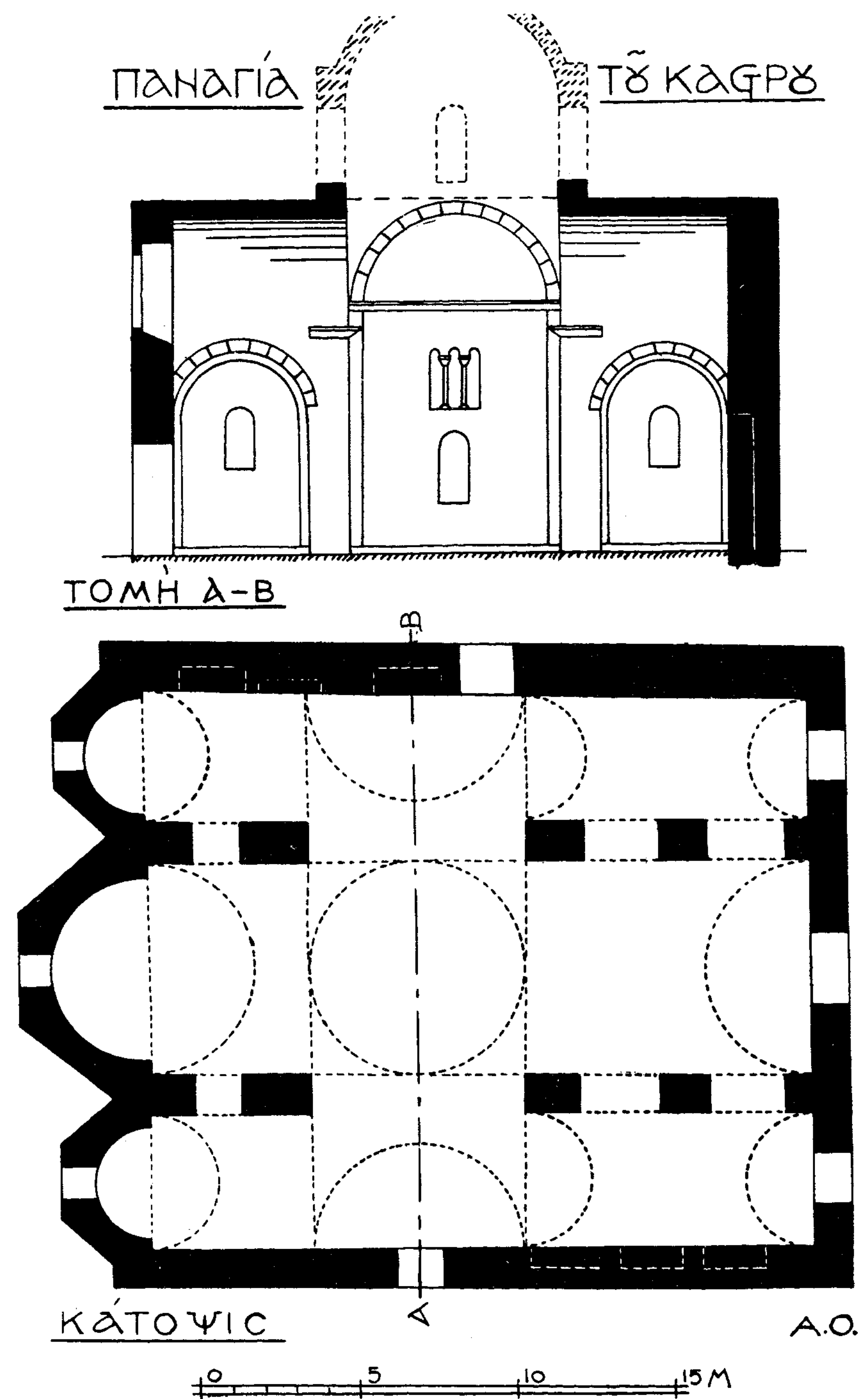
καὶ τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ, περιέργως, ἐξετείνετο μόνον μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων οὐχὶ δὲ καὶ πέραν αὐτῶν πλαγίως μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νομίζω, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχαϊσμός. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου δὲ διασωζομένων ἐγκοπῶν συνάγεται, ὅτι τὸ τέμπλον εἶχε μίαν μόνον θύραν ἐν τῷ μέσῳ, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἕνα πεσσίσκον φέροντα ἄνωθεν κιονίσκον καὶ περαιτέρω ἓν θωράκιον διῆκον ἀντιστοίχως μέχρι τοῦ Β. Α. καὶ τοῦ Ν. Α. κίονος. (εἰκ. 58) Διεπιστώθη ἐπίσης κατὰ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ τμῆμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου του, ἐμφανίζον λευκὸν δίσκον, διαμέτρου 0. μ., περιβαλλόμενον ὑπὸ στεφάνης ἐκ πολυχρώμων τριγωνιδίων.

Ὁ τύπος τοῦ ἐν Φιλερήμῳ κάτω ναοῦ ἀνήκει εἰς τὴν ὑπὸ στοιχεῖον Γ κατηγορίαν τετρακιονίων ναῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψα εἰς ἄλλην μελέτην μου, καταχωρισθεῖσαν εἰς τὸν Ε´ τόμον τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (σ. 7 εἰκ. 4).

Τὰ τέσσαρα ἀκραῖα διαμερίσματα φαίνεται πιθανώτερον, ὅτι θὰ καλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ὁ ὑπ' ὄψιν ναὸς κατὰ τοῦτο τὴν Ἑλλαδικὴν σχολήν, ἥτις σχετίζεται μᾶλλον πρὸς τὴν Ἀνατολήν.

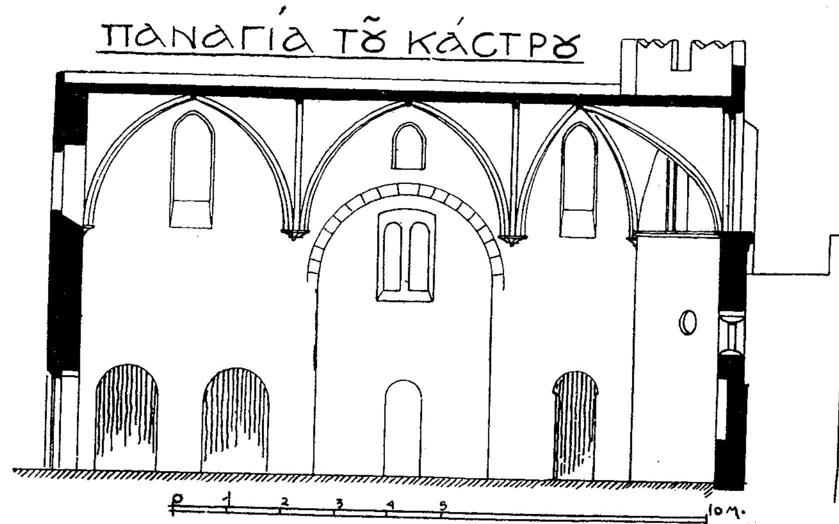
Ἐκ τοῦ δευτέρου τύπου τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου Ρόδου [1] (εἰκ. 59) παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ λόγω

[1] Ὁ ὑπ' ὄψιν ναὸς φαίνεται ὅτι ἦτο ἀνέκαθεν ἀφιερωμένος εἰς τὴν Παναγίαν λόγῳ δὲ τοῦ μεγέθους του θὰ ἐχρησίμευεν ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς ἤδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν. Ὡς μητρόπολιν ἄλλως τε τὸν ἐχρησιμοποίησαν ἀργότερον καὶ οἱ καταλαβόντες αὐτὸν Λατῖνοι. Πράγματι παππικὴ βοῦλλα τοῦ 1322 ἀναφέρει «ecclesiam cathedralem positam in civitate seu castro Rhodi» (Archives de l'Orient Latin I, 269, XXXVII, G a b r i e l, ἔ. ἀ. σ. 170 σημ. 1). Ἄλλο δὲ πάλιν κείμενον τοῦ ἔτους 1476 καθορίζει καὶ τὴν θέσιν της καὶ τὸ ὄνομά της· διότι ἀναφέρει ὅτι «ἔπεσε τμῆμα τι τοῦ περὶ τὸν λιμένα τῆς Ρόδου τείχους, κείμενον ὄπισθεν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Μαρίας τοῦ Κάστρου Ρόδου (Sancte Marie Castelli Rhodi» (G a b r i e l σ. 170). Προσθέτει δὲ τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ἔγγραφον, ὅτι τὸ καταπεσὸν τμῆμα τοῦ τείχους «ἀνακατεσκευάσθη μὲ πάχος 12 ποδῶν» ἤτοι 3.15 μ. Ὑφίσταται δ' ὄντως τοιούτου πάχους τεῖχος ἀκριβῶς ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ (πβλ. G a b r i e l, ἔ. ἀ. σ. 172) ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀφ' ἑτέρου ἐν τῇ μνημονευθείσῃ βούλλᾳ τοῦ 1322 καθορίζεται ὡσαύτως, ὅτι οἱ Λατῖνοι ἀρχιεπίσκοποι «θὰ καταλάβουν καὶ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν οἶκον, ὅπου συνήθιζε νὰ κατοικῇ ὁ Ἕλλην ἀρχιεπίσκοπος, ὄντα ἀνώγειον καὶ κατώγειον, μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ εὑρισκομένου κλιβάνου καὶ λουτροῦ (Archives de l'Orient Latin I. 269. XXXVII). Κατὰ τὸ κείμενον ὅμως τοῦ 1476 ἡ οἰκία αὕτη ἐγειτνίαζε πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Ὁ σήμερον ὑφιστάμενος ναὸς τῆς Παναγίας συνέχεται πρὸς Βορρᾶν πρὸς ὁλοσχερῶς ἀνακαινισθεῖσαν οἰκίαν, ἧς ὁ ἄνω ὄροφος ἐξετείνετο ἄλλοτε μέχρις ὑπεράνω τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος τοῦ σταυροῦ τῆς ἐκκλησίας (G a b r i e l. ἔ. ἀ. σ. 174) Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι παλαιότερον ἡ οἰκία αὕτη θὰ ἦτο ὁ οἶκος τοῦ Ἕλληνος ἀρχιεπισκόπου καὶ ἑπομένως ἡ συνεχομένη πρὸς αὐτὸν ἐκκλησία ἦτο ἡ μητρόπολις τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τῆς νήσου πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων καταλήψεως αὐτῆς.

Εἰκ. 59. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου ἐν ἀναπαραστάσει.

τῆς ἐπιμελοῦς κατασκευῆς της. Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη ἁγνῶς βυζαντινός, κατὰ δὲ τὰ ἄνω ἤτοι τὴν στέγην καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράθυρα γοτθικὸς (ἱπποτικός). Πόθεν προῆλθε τὸ μεῖγμα τοῦτο; Δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί: ἢ ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶχεν εἰσέτι τελειώσει ὅταν ἡ Ρόδος κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν (1309), οὗτοι δὲ σφετερισθέντες αὐτὸν τὸν ἐστέγασαν διὰ τῶν οἰκείων των γοτθικῶν σταυροθολίων, ἢ — ὅπερ πιθανώτερον — ὅτι εἶχε μὲν περατωθῆ ἤδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν

Εἰκ. 60. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου.

ἡ ἐκκλησία ἀλλ' ὁ τροῦλλος της καὶ αἱ κατὰ μῆκος καμάραι της κατέπεσαν ἕνεκα τινὸς τῶν συχνῶν σεισμῶν, οἱ ὁποῖοι συνταράσσουν τὸ ἔδαφος τῆς Ρόδου, ἀργότερον δ' οἱ κατακτηταὶ ἱππόται καταλαβόντες αὐτὴν ἐστέγασαν ἐκ νέου, διὰ γοτθικῶν ὅμως πλέον θόλων. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀρχὴ τῆς οἰκοδομίας τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα [1].

[1] Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας μετεβλήθη, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ναοὶ τοῦ Κάστρου, εἰς τζαμί, ὀνομασθὲν Ἐντερούν ἢ Καντουρὶ τζαμί. Λόγῳ τῆς δευτέρας ταύτης ὀνομασίας ὑπετέθη ἐσφαλμένως ὑπό τινων, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἀφιερωμενος εἰς τὴν ἁγ. Αἰκατερίνην (πβλ. Rottiers ἔ. ἀ. σ. 278). Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν προσετέθη πρὸς δυσμὰς ἀνοικτὴ κιονοστήρικτος στοὰ (ρεβὰκ) φέρουσα ὑπεράνω ἑκάστου τῶν τριῶν διαμερισμάτων της ἀνὰ ἕνα ἡμισφαιρικὸν θόλον. Κατὰ δὲ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ προσετέθη καὶ μιναρές. Στοὰ καὶ μιναρὲς δὲν ὑφίστανται σήμερον κατεδαφισθέντα ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν, οἵτινες ἐξετέλεσαν καί τινας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας ἐν τῷ ναῷ· τὸ σχέδιον τῆς κατόψεώς των ὅμως μᾶς διέσωσεν ὁ Gabriel (Cité de Rhodes σ. 170 εἰκ. 113) καὶ ὁ Balducci (Architettura turca in Rodi σ. 71 εἰκ. 42.).

Μέχρις ἀκόμη τοῦ 1826, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ Rottiers, ἐσώζοντο

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Καὶ ἡ κάτοψίς του καὶ ἡ μέχρι τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου ἀσφαλῶς ἀποκαθισταμένη ἀρχικὴ τομή του παρουσιάζουν τὸν ἁγνῶς βυζαντινὸν τύπον. Ὁ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὀρθογωνίῳ ἐγγεγραμμένος «λατινικὸς» σταυρὸς διαγράφεται σαφῶς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καταλείπων εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τὰ συνήθη τέσσαρα παράπλευρα διαμερίσματα. Ἐκ τούτων τὰ δύο ἀνατολικὰ μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, προεκτεινόμενα καὶ δι' ἡμικυκλικῶν ἐσωτερικῶς καὶ τριπλεύρων ἐξωτερικῶς ἁψίδων, ἀπαρτίζουν τὸ πρεσβυτέριον. Ἡ μεταξὺ τῶν πλαγίων διαμερισμάτων καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἐπικοινωνία τελεῖται κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα δι' ἑνὸς ὑψηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν διὰ δύο [1] χαμηλοτέρων χωριζομένων διὰ τετραγώνου πεσσοῦ (εἰκ. 59).

Εἰς ἕκαστον τῶν τριῶν δυτικῶν κλιτῶν ἀντεστοίχει καὶ ἀνὰ μία θύρα εἰσόδου (εἰκ. 59). Ἀνὰ μία δὲ ἄλλη θύρα θὰ εἶχε προβλεφθῇ εἰς τὸ μέσον ἑκάστης τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τούτων ὅμως μόνον ἡ βόρειος ὑφίσταται [2], τῆς νοτίας μετατραπείσης ἀργότερον εἰς βαθεῖαν κόγχην, λόγῳ γειτνιάσεως πρὸς ἄλλλην οἰκοδομήν.

Ὅλα γενικῶς τὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, πλὴν βεβαίως τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι ἐστεγάζοντο διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐκ τῶν καμαρῶν αἱ τοῦ μεσαίου κλίτους εἴτε δὲν προέλαβαν νὰ γίνουν εἴτε ἀντικατεστάθησαν ἀργότερον διὰ σειρᾶς βεργωτῶν σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ κιλλιβάντων· τοῦτ' αὐτὸ ἔγινε καὶ διὰ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς μεσαίας ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

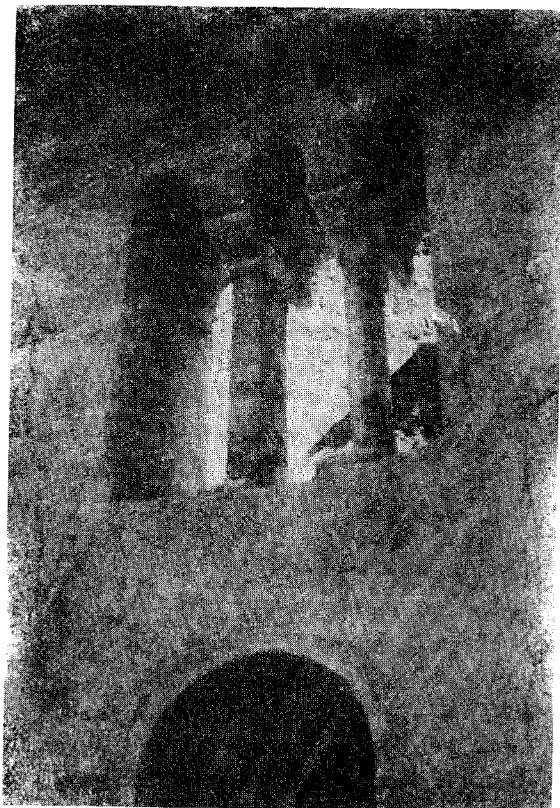
Τὰ παράθυρα τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἦσαν ἀρχικῶς χαμηλότερα, οἱ δὲ ἱππόται τὰ ἐτοποθέτησαν ὅπου ἀνοίγονται σήμερον (εἰκ. 60). Ὁ Gabriel (σ. 173) διέκρινε παλαιότερον λείψανα διλόβου παραθύρου μετὰ διαχωριστικοῦ κιονίσκου εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον ἔφραξαν οἱ Ἱππόται, ὡς ἔπραξαν καὶ διὰ μέγα τρίλοβον παράθυρον τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων.

ὄχι μόνον τὰ περίτεχνα γοτθικὰ ὑαλοστάσια τῶν παραθύρων (15ου αἰῶνος ἢ ἀρχῶν 16ου) ἀλλὰ καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ ἔγχρωμοι ὕαλοι αὐτῶν, αἱ ποικιλλόμεναι διὰ παραστάσεων καὶ ἱπποτικῶν ἐμβλημάτων. (Ὅρα τὰ σχέδια καὶ τὴν περιγραφήν των παρὰ Rottiers, Atlas πίν. XXXV, XXXVII καὶ LXXIII 17 καὶ 28 καὶ Gabriel ἔ. ἀ. σ. 174).

[1] Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gabriel (Cité σ. 172 εἰκ. 116) σχεδιάζεται ἓν καὶ μόνον, χαμηλωμένον μάλιστα, τόξον συνδέον τὸν κεντρικὸν πεσσὸν πρὸς τὴν παραστάδα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν γενομένην ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναστήλωσιν ἀπεδόθη ἡ ὀρθὴ βυζαντινὴ διάταξις τῶν δύο τόξων, προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει οἰκοδομικῶν ἐνδείξεων καὶ ἄλλων σωζομένων ἀναλόγων παράδειγμα των. Ὁμοίως καὶ τὸ χαμηλωμένον τόξον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀνεστηλώθη ὀρθῶς ἡμικυκλικὸν καὶ ὑψηλότερον.

[2] Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gabriel (Cité σ. 170 εἰκ. 113) ἡ θύρα τῆς πλαγίας πλευρᾶς οὐδόλως σημειοῦται.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπεκαλύφθη καὶ ἀποκατεστάθη κατὰ τὰς γενομένας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας (εἰκ. 61). Ἀντὶ τοῦ φραχθέντος βυζαντινοῦ τριλόβου παραθύρου ἠνοίχθησαν ἑκατέρωθεν δύο στρογγύλοι φεγγῖται ἄγνωστον ἂν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν ἢ τῶν Τούρκων. Πάντως βέβαιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι

Εἰκ. 61. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τρίλοβον παράθυρον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου.

τὰ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου ἀνοιχθέντα ἀρκοσόλια εἶναι ἔργα τῶν Ἱπποτῶν, οἵτινες ἔθαψαν ὑπ᾿ αὐτὰ σημαίνοντα πρόσωπα.

Τὸ δεύτερον παράδειγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἀποτελεῖ μεγάλη ἐκκλησία κειμένη εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν πρὸς νότον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου, γνωστὴ δὲ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τζαμίου εἰς τὸ ὁποῖον μετεβλήθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἤτοι ὡς Δεμιρλὶ - τζαμί[1].

[1] Δεμιρλὶ τζαμὶ σημαίνει τὸ τζαμὶ μὲ τὰ σίδερα. Ὠνομάσθη δ᾿ οὕτω λόγῳ τῶν σιδηρῶν κιγκλιδωμάτων τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς τὰ παράθυρα αὐτοῦ.

Ἡ ἐκκλησία αὐτη, σωζομένη ἐν καλῇ καταστάσει μέχρι τοῦ τελευταίου πολέμου, κατεστράφη δυστυχῶς τὸ 1943 (;) σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ βόμβας. Σήμερον σώζονται ἐξ αὐτῆς μόνον τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τῶν τοίχων της καὶ αἱ εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ὕψος διατηρούμεναι τρεῖς ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ της, (εἰκ. 62) ἐσωτερικῶς τῶν ὁποίων διακρίνονται τοιχογραφίαι τινές, περὶ τῶν ὁποίων θέλομεν ὁμιλήσει εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν τῆς Ρόδου κεφάλαιον. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων σωζομένων λειψάνων δύναταί τις νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν διὰ κανονικῶν, ἰσοδόμως τεθειμένων πωρολίθων τοιχοδομίαν τοῦ παλαιοῦ κτηρίου, τοῦ ὁποίου τὴν τομὴν μᾶς διέσωσεν εὐτυχῶς ὁ Gabriel[1]. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὁμοιότης τῆς κατόψεως τοῦ Δεμιρλὶ - τζαμίου (εἰκ. 62) πρὸς τὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου (εἰκ. 59). Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ἔγκειται ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν εἰς τὰς κάπως μικροτέρας διαστάσεις τοῦ Δεμιρλὶ[2] καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς Β. Δ. γωνίας τοῦ τελευταίου προκληθεῖσαν λόγῳ τῆς παρ᾿ αὐτὴν ὑπάρξεως ἐπικαμποῦς ὁδοῦ. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἔχομεν καὶ ἐδῶ τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρὸν μὲ τὸ δυτικὸν σκέλος πολὺ μακρότερον τῶν ἄλλων καὶ συγκοινωνοῦν πρὸς τὰ παράπλευρα διαμερίσματα διὰ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐδῶ, ἕνεκα τῆς μνημονευθείσης ἀποκοπῆς τῆς Β. Δ. γωνίας, περιωρίσθησαν πρὸς βορρᾶν εἰς ἓν καὶ μόνον (εἰκ. 62). Καὶ ἐδῶ ἀκόμη ἕκαστον τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς, τρίπλευρον δ᾿ ἐξωτερικῶς ἀψῖδα (εἰκ. 62). Ἡ μεσαία ὅμως κόγχη εἶναι εἰς τὸ Δεμιρλὶ πολὺ μεγαλυτέρα ἐν σχέσει πρὸς τὰς πλαγίας παρ᾿ ὅσον εἶναι εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου (πβλ. εἰκ. 59 καὶ 62).

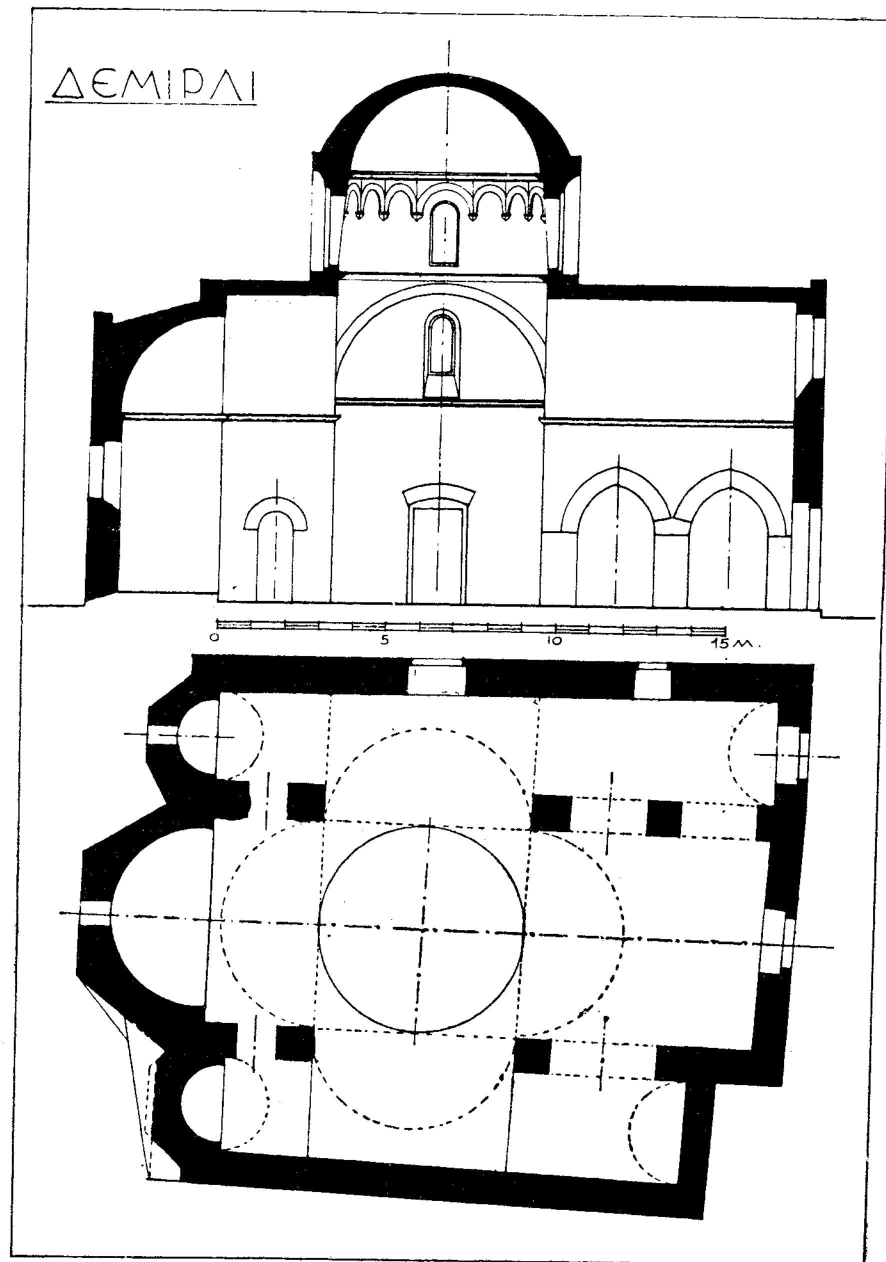
Τόσον τὰ κατὰ μῆκος, ὅσον καὶ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐκαλύπτοντο δι᾿ ἡμικυκλικῶν καμαρῶν ἐμφανιζομένων πλαγίως διὰ τριγωνικῶν ἀετωμάτων· τοὐναντίον τὰ παράπλευρα διαμερίσματα ἐστεγάζοντο δι᾿ ἐλαφρῶς τεθλασμένων θόλων[3].

Ὁ ναὸς ἦτο προσιτὸς ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διὰ μεγάλης θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον κλῖτος καὶ ἑτέρας κατὰ τὸ νότιον κλῖτος. Ἡ μέση θύρα ἔφερε ποτὲ περίθυρον μὲ γλυφὰς καὶ ἀρχαΐζουσαν διακόσμησιν ἐκ τετρακτίνων ἀστέρων· ἄνωθεν δ᾿ αὐτῆς ὑπῆρχε κόγχη μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν. Ἀργότερον πρὸ τῆς θύρας κατεσκευάσθη τετράγωνον προστῷον μετὰ δύο στηριγμάτων ὑποβασταζόντων γοτθικὸν θόλον. Πλὴν δὲ τῆς δυτικῆς ὑπῆρχε καὶ ἄλλη θύρα ἀνοιγμένη εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ναὸς ἐπεκοινώνει πρὸς αὐλὴν ἐκτεινομένην νοτίως τοῦ ναοῦ.

[1] Cité de Rhodes σ. 186, εἰκ. 131.

[2] Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις Δεμιρλί: μῆκος ἐσωτερικὸν ἀπὸ δυτικοῦ τοίχου μέχρι τῆς ἀψῖδος 17 μ., πλάτος 14.60 μ. ἔναντι ἀντιστοίχων τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου 20,95 καὶ 17.50 μ.

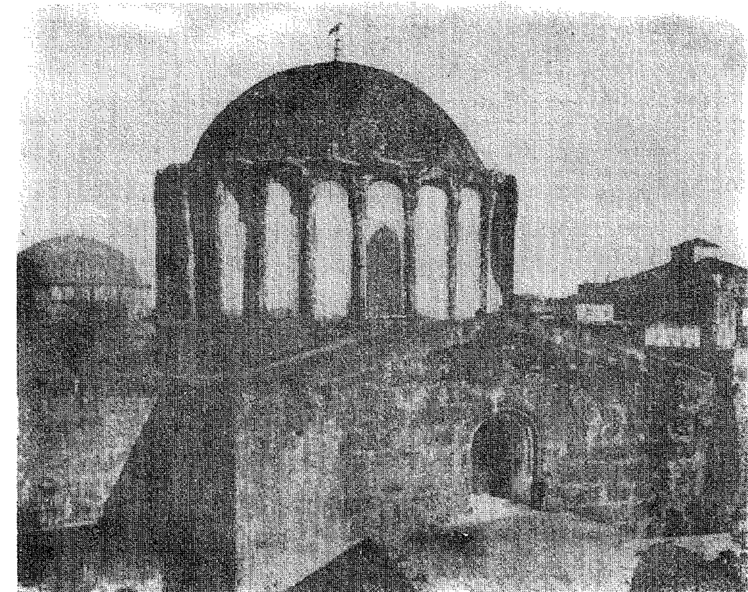
[3] Gabriel, Cité de Rhodes σ. 187.

Εἰκ. 62. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Δεμιρλί-τζαμιοῦ (σχέδιον Paolini).

Καὶ ἡ δευτέρα δ' αὕτη θύρα ἐπροστατεύθη ἀργότερον διὰ θολωτοῦ προστῴου. Δὲν εἶναι ἀπίθανον τὰ σήμερον νοτίως καὶ νοτιοανατολικῶς τοῦ ναοῦ σωζόμενα κελλία μεταγενεστέρου τουρκικοῦ μεδρεσὲ ν' ἀντικατέστησαν παλαιότερα κελλία· βυζαντινῆς μονῆς, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸν ἀπετέλει ὁ ἐξετασθεὶς ναός.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος ἦτο ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 62 καὶ 63). Οὗτος φέρων τέσσαρα μόνον παράθυρα κατὰ τοὺς κυρίους ἄξονας

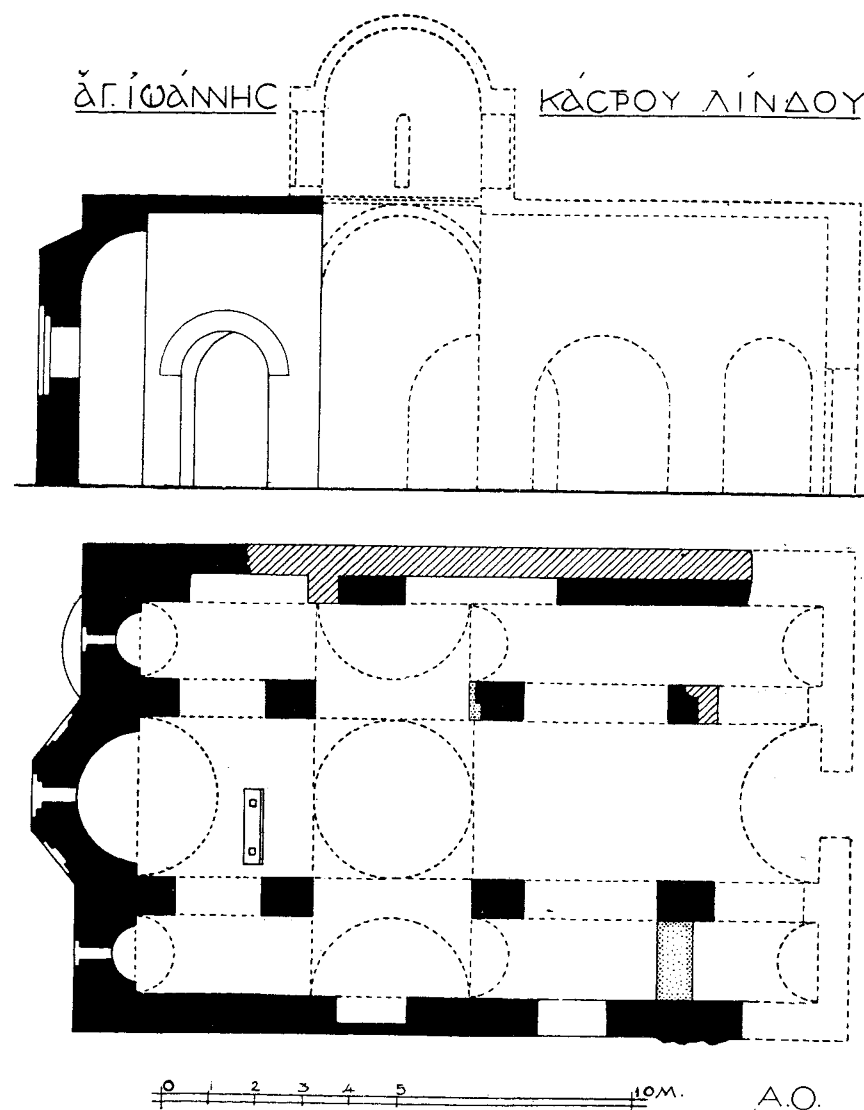
Εἰκ. 63. Ὁ διὰ βόμβας καταστραφεὶς τροῦλλος τοῦ Δεμιρλὶ-τζαμιοῦ (Φωτογρ. Gabriel).

διεκόσμεῖτο ἐξωτερικῶς διὰ 24 λεπτῶν πωρίνων κιονίσκων συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν λαξευτῶν τόξων. Ἐσωτερικῶς ὁ τροῦλλος παρουσιάζει εὐθὺς ὑπὸ τὰς γεννήσεις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ του θόλου 16 τόξα βαίνοντα ἐπὶ κιλλιβάντων (εἰκ. 62), σχηματίζοντα δὲ πρῖσμα δεκαεξάγωνον. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ τοιαύτη διάταξις τοῦ τρούλλου ἔχει ἐπηρεασθῆ ἐκ τῆς ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· δι' ὃ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ Δεμιρλὶ τζαμίου θὰ πρέπῃ νὰ τεθῇ εἰς τὸν $14^{ον}$ αἰῶνα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἅγιον εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ὁ μὲν Guerin[1] ὑπέθεσε παλαιότερον, ὅτι θὰ ἦτο ὁ ἅγ. Αὐγουστῖνος, ὁ δὲ Gabriel[2] ὀρθότερον φρονεῖ, ὅτι τὸ Δεμιρλὶ-τζαμὶ θὰ ἐκτίσθη

[1] L'île de Rhodes σ 139.
[2] Cité de Rhodes σ. 188.

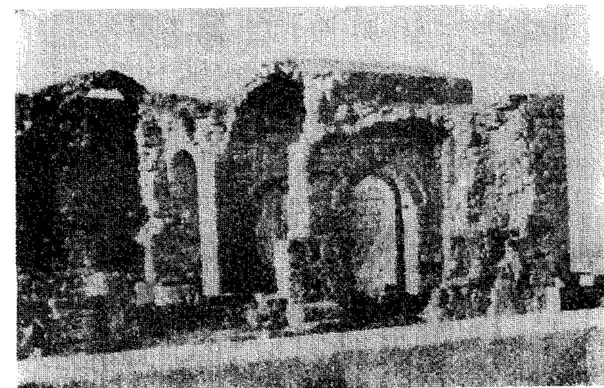
ὡς δεύτερος μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἑλλήνων ματὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν κατάληψιν τοῦ πρώτου ἤτοι τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Εἰκ. 64. Κάτοψις καὶ τομὴ (ἐν ἀναπαραστάσει) τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ κάστρου Λίνδου.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸ τρίτον παράδειγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ δηλ. τὸν ἅγιον Ἰωάννην τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λίνδου. Ὁ ναὸς αὐτὸς

ἐκτίσθη εὐθὺς πρὸ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς μεγάλης κάτω στοᾶς τῶν ἀρχαίων Προπυλαίων τῆς Λινδίας ἀκροπόλεως, ὅταν πιθανῶς ταῦτα δὲν ὑφίσταντο πλέον. Ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων περιηγητῶν[1] ὑπὸ τὴν προσωνυμίαν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου, ὑπὸ τοῦ Berg[2] δὲ μάλιστα ἀπεικονίσθη ἐν σμικρῷ ἡ ἀνατολικὴ πλευρά του, ἥτις καὶ μόνη διατηρεῖται μέχρι σήμερον μετὰ τῶν συνεχομένων πρὸς αὐτὴν καμαρῶν τοῦ ἱεροῦ. Πάντα τὰ ὑπόλοιπα τμήματά του ἔχουν καταπέσει, χαμηλὰ δὲ μόνον τμήματα τῶν τοίχων διασωθέντα ἐπιτρέπουσι τὴν συμπλήρωσιν τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως, καὶ ταύτης ὅμως οὐχὶ ἐξ ὁλοκλήρου.

Εἰκ. 65. Ὁ ἁγ. Ἰωάννης τοῦ κάστρου Λίνδου ἀπὸ Ν.Δ.

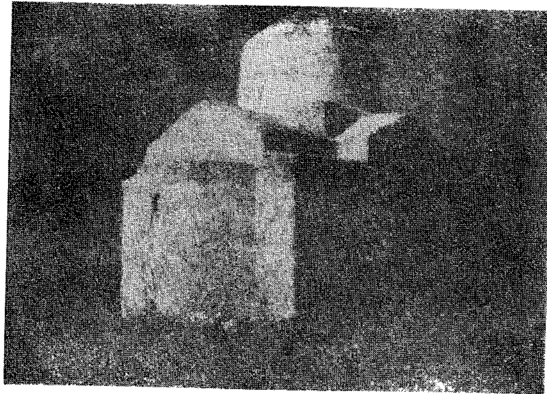
Οὕτω π.χ. δὲν διακρίνεται καλῶς ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, δι' ὃ καὶ ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ (εἰκ. 64) ἀπεδόθη αὕτη δι' ἐστιγμένων γραμμῶν. Ὁ ναὸς εἶναι κατὰ τὴν ἀνατολικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἐλεύθερος, κατὰ τὴν βόρειον ὅμως συνέχεται πρὸς μέγα ἱπποτικὸν κτήριον, μεθ' οὗ καὶ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας (εἰκ. 64).

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἠνοίγοντο ἐσωτερικῶς δύο τυφλαὶ ἀψῖδες (εἰκ. 64). Πάντως καὶ ἐδῶ ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς εἶχε τὸ δυτικὸν αὐτοῦ σκέλος πολὺ μακρότερον τῶν ἄλλων, ὅλα δὲ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ὡς καὶ τὰ τέσσαρα παράπλευρα διαμερίσματα, ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν ἡμικυκλικῆς τομῆς, ἐκτισμένων διὰ μεγάλων πελεκητῶν πωρολίθων. Τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν σώζονται σήμερον σαφῶς αἱ γεννήσεις τοῦ βορείου σκέλους, ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ναὸς ἔφερε τροῦλλον ἐν τῷ μέσῳ. Ποία ὅμως ἦτο ἡ μορφὴ καὶ ποῖαι αἱ ἀναλογίαι τοῦ τρούλλου τούτου ἀγνοοῦμεν.

1 V. Guérin, Voyage dans l'île de Rhodes Paris 1880 σ. 228. Billiotti - Cottret, L'île de Rhodes, 1881 σ. 386.

2 Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862, πίν. 10.

Τὰ πλάγια κλίτη συνεκοινώνουν πρὸς τὸ μέσον κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα δι' εὐρέος τοξωτοῦ ἀνοίγματος μὲ τονισμένην ἐξωτερικῶς τὴν ἄντυγα (εἰκ. 65), κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν διά, δύο πιθανώτατα, τοξωτῶν, ἀνίσων ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐν τῇ παρατιθεμένῃ τομῇ (εἰκ. 64) ἀποκατέστησα ἰσοϋψῆ πρὸς τὸ σῳζόμενον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, ὁ ἅγ. Ἰωάννης τῆς Λίνδου εἶχε μόνον τὴν κόγχην τοῦ μέσου κλίτους ἐξέχουσαν, τὰς δὲ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἀνοιγμένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Φαίνεται ὅμως, ὅτι καὶ αἱ κόγχαι

Εἰκ. 66. Ἄποψις τοῦ ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπὶ ἀπὸ Β.Α.

αὗται εἶχον σχεδιασθῆ μὲ ἐξοχήν· τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως καμπύλου ἐξέχοντος θεμελίου πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 64). Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον τὸ θεμέλιον τοῦτο νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς προϋπάρξαντα ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως ναόν, ἴσως αὐτὸν ἐκεῖνον εἰς τὸν ὁποῖον Κωνσταντῖνος ὁ Λίνδιος ἀνέθεσε τὴν εἰκόνα, περὶ ἧς τὸ σχετικὸν ἐπίγραμμα τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κριθῇ μόνον ἐκ τῆς εἰς ὕψος σῳζομένης κόγχης του καὶ τῶν γειτονικῶν της τοίχων.

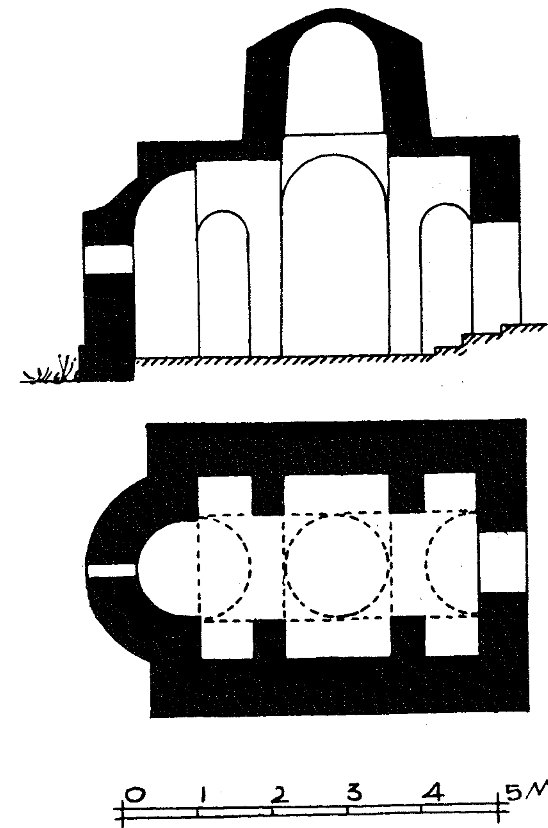
Ἐνταῦθα λοιπὸν οἱ κανονικοὶ πωρόλιθοι παρουσιάζουσι κατὰ τοὺς ἁρμοὺς των μικρὰ τεμάχια ὠχρερύθρων πλίνθων, ἐφ' ἑκάστης δὲ πλευρᾶς τῆς τριπλεύρου ἐξωτερικῶς μέσης κόγχης ἀνοίγονται ἀβαθεῖς βαθμιδωταὶ ἀψῖδες, αἵτινες ἐνθυμίζουσι τὰς ἀναλόγους κόγχας τῶν ναῶν τῆς Παλαιολογείου περιόδου [1].

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου αὕτη πρέπει νὰ τεθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 13ον αἰῶνα ἤτοι πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἱππο-

[1] Π. χ. τῆς παρὰ τὸ Βουργαρέλι Παναγίας Βελλᾶς (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Β' σ. 158 εἰκ. 6) κλπ.

τῶν, οἵτινες ἀναμφιβόλως δὲν θὰ ἐπέτρεπον ἐντὸς τοῦ ὀχυρωτέρου ἴσως κάστρου, ὅπερ ἐκ τῶν πρώτων κατέλαβον, τὴν ἀνίδρυσιν τόσον μεγάλου μάλιστα ναοῦ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν τῆς Ρόδου ὑπάγεται καὶ εἷς τύπος, ὁ ὁποῖος ἐφηρμόσθη εἰς ναοὺς μικροτέρας

Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπί.

κλίμακος, ὡς π. χ. εἰς τὸν ἅγ. Γεώργιον στὸ Καπὶ (= Κηπί[ον]) (εἰκ. 66 καὶ 67 κείμενον παρὰ τὴν μεταξὺ τοῦ ἀεροδρομίου Καλάθου καὶ τοῦ χωρίου Καλάθου ἁμαξιτόν. Ο τύπος οὗτος, ὅστις συναντᾶται καὶ εἰς ἀρκετοὺς ναοὺς τῆ Κύπρου [1] καὶ τῆς Κρήτης [2] δύναται νὰ ὀνομασθῇ μονόκλιτος σταυροειδὴς ἐγγε

[1] Παναγία Καρδακιώτισσα (Σ ω τ η ρ ί ο υ, Βυζ. μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 3 σ. 47), Παναγία Ὑπάτη (ἔ. ἀ. εἰκ. 36 σ. 47), Παναγία τοῦ Κάμπου (ἔ. ἀ σ. 43 εἰκ. 32

[2] G. G e r o l a, Monumenti veneti nell'isola di Creta II Venezia 1908 εἰ: 226 Ἅγ. Νικόλαος παρὰ τὰ Κυριακόσελια, εἰκ. 227 Ἅγ. Σωτὴρ Πρινὲ Μυλοποτάμου κλ:

γραμμένος μετὰ τρούλλου· διότι εἰς αὐτὸν τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἀντὶ νὰ ἵστανται ἐλεύθερα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ προσεκολλήθησαν, δίκην μεγάλων παραστάδων, εἰς τοὺς δυὸ μακροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, μεθ' ὧν ἀπετέλεσαν, κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας, ἀβαθεῖς κόγχας καλυφθείσας δι' ἐγκαρσίως βαινουσῶν καμαρῶν (εἰκ. 67) Ἐννοεῖται δ' ὅτι μὴ ὑπαρχόντων πλαγίων κλιτῶν μία καὶ μόνη κόγχη ἱεροῦ ὑπάρχει, προβάλλουσα πρὸς ἀνατολὰς ἐν σχήματι ἡμικυλίνδρου, ἁρμονιζομένη δὲ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ πρὸς τὸν τροῦλλον, ὅστις σημειωτέον παρουσιάζει καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ πολλοὺς Ροδίους καί τινας Κυπρίους ἀκόμη ναοὺς[1] ἐλαφρὰν στένωσιν πρὸς τ' ἄνω, ἣν

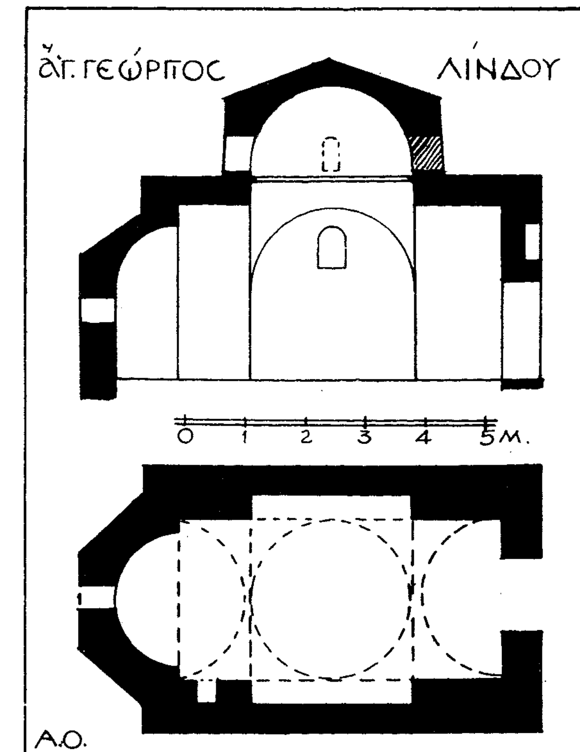
Εἰκ. 68. Ἅγ Γεώργιος τῆς Λίνδου Ἄποψις ἀπὸ Ν.Δ.

συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Δεμιρλὶ τζαμί. Πάντως ὁ ναΐσκος τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐμφανίζει ἐξωτερικῶς λίαν ἱκανοποιητικὴν ἁρμονίαν τῶν μαζῶν του. Λόγῳ ὅμως τῆς ὁλοσχεροῦς δι' ἀσβέστου ἐξωτερικῆς του ἐπιχρίσεως, τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας του δὲν φαίνεται, οὔτε δὲ καὶ ἄλλο τι στοιχεῖον ὑπάρχει ἀσφαλοῦς χρονολογήσεώς του.

Μίαν τελευταίαν παραλλαγὴν τοῦ μονοκλίτου μετὰ τρούλλου ναοῦ μᾶς παρουσιάζει ὁ ἅγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου (εἰκ. 68 καὶ 69). Ἐνταῦθα αἱ μὲν ἐγκάρσιαι κεραῖαι τοῦ σταυροῦ μόλις διαφαίνονται, εἰσδύουσαι ἐλαφρῶς εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν, οἱ δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας μυχοὶ τῆς προηγουμένης περιπτώσεως (εἰκ. 67) καταργοῦνται, συγχωνευόμενοι εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων. Φθάνομεν οὕτω εἰς τὴν ἁπλουστάτην μορφὴν τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου ναοῦ, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν

[1] Σωτηρίου, (Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 16, 23, 26).

ἀρκετὰ συχνὰ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα[1] καὶ εἰς τὴν Κύπρον[2], ἐφηρμο-

Εἰκ. 69. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου Λίνδου.

σμένην, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς παρεκκλήσια ἢ εἰς μικρῶν διαστάσεων ναούς, ὅπως εἶναι καὶ ὁ ἅγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου.

3. ΝΑΟΙ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Ὁ τύπος τοῦ ἐλευθέρου μετὰ τρούλλου σταυροῦ, ἀγαπητὸς ἤδη λίαν ἐνωρὶς λόγῳ τοῦ συμβολικοῦ του σχεδίου, ἐφηρμόσθη ἐν Ρόδῳ συχνότερον

[1] Π. χ. εἰς τὸ παρεκκλήσιον ἁγ. Βαρβάρας τῆς Καπνικαρέας Ἀθηνῶν (Εὑρετήριον τῶν Μεσ. μνημείων Β' σ. 69 εἰκ. 57) εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μ. τοῦ ὁσ. Μελετίου (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ε' σ. 59 εἰκ. 12), εἰς τὴν ἁγ. Τριάδα καὶ τὸν Ταξιάρχην Καμαρίου τῆς Πεντέλης (Εὑρετήριον Γ' σ. 193 εἰκ. 258 καὶ σ. 195 εἰκ. 260), εἰς τὴν Παναγίαν Μεσοσπορίτισσαν τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35 σ. 117 εἰκ. 9) κλπ.

[2] Παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μ. Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 33 σ. 44).

παντὸς ἄλλου. Συγγενεύει λοιπὸν ἡ Ρόδος καὶ ὡς πρὸς τοῦτο πρὸς τὴν Ἀνατολήν, τὴν Κύπρον καὶ τὴν Κρήτην, ὅπου ὁ σταυρικὸς τύπος ἐμφανίζεται συχνά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου ὑπερτερεῖ ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου ναός. Λόγῳ τῆς τόσον συχνῆς αὐτοῦ χρήσεως ἐν Ρόδῳ φυσικὸν εἶναι ὁ σταυρικὸς ναὸς νὰ ἐφηρμόσθη ὑπὸ πλείονας παραλλαγάς, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν εἴτε ἐκ τῆς διαφόρου ἑκάστοτε ἀναλογίας μήκους τῶν σκελῶν του πρὸς ἄλληλα, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ εἴδους τοῦ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἱσταμένου τρούλλου. Ἂς γνωρίσωμεν λοιπὸν τὰς παραλλαγὰς ταύτας:

1η Παραλλαγή. Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ κατασκευάζονται ἰσομήκη καὶ μὲ μικρὰν ἐξοχήν, σχηματίζουν δηλαδὴ τὸν λεγόμενον «ἑλληνικὸν»

Εἰκ. 70. Ἁγ. Εἰρήνη Κοσκινοῦ. Ὄψις Ν Δ.

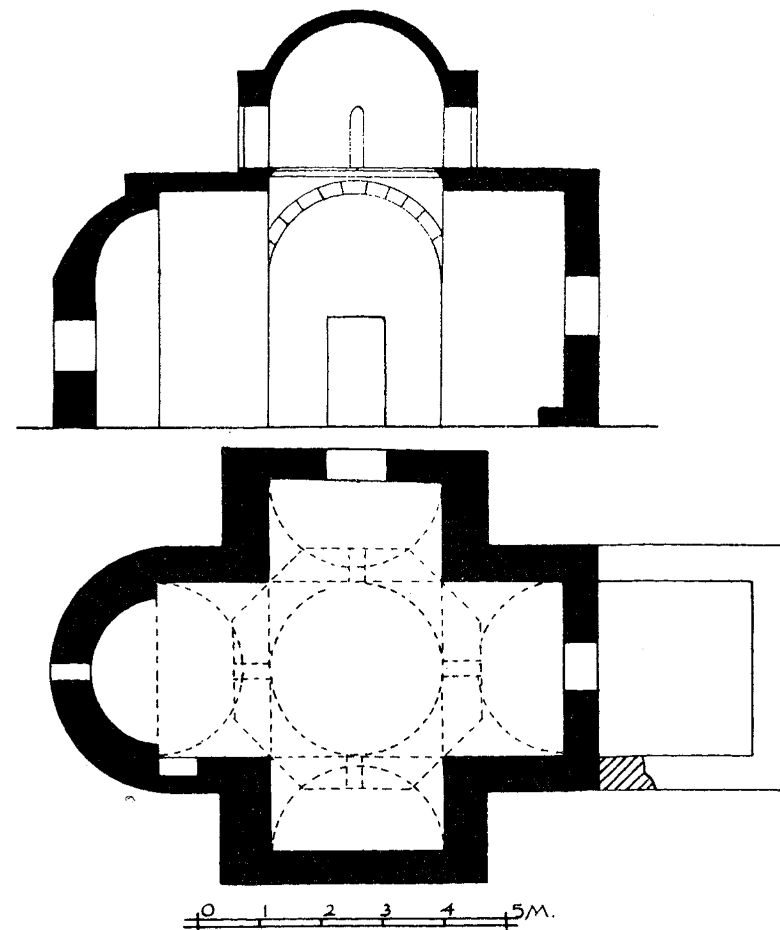
σταυρόν. Τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι ὀλίγα ἐν Ρόδῳ: Ἀναφέρω προχείρως τὴν ἁγ. Εἰρήνην τοῦ χωρίου Κοσκινοῦ (εἰκ. 70 καὶ 71). Ἀντιθέτως ἐν Ἑλλάδι ὁ ἰσοσκελὴς σταυρὸς συναντᾶται συχνότερον [1].

2α Παραλλαγή. Τὰ τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ—Ἀνατολικόν, Βόρειον καὶ Νότιον—κατασκευάζονται περίπου ἰσομήκη καὶ μὲ μικρὰν σχετικῶς ἐξοχήν, τοῦ δυτικοῦ ὅμως τὸ μῆκος αὐξάνεται κατὰ πολύ, ὁπότε σχηματίζεται ὁ λεγόμενος «λατινικὸς» σταυρός. Τὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῶν λοιπῶν γίνεται τώρα ἄλλοτε διπλάσιον (ἅγ. Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον, (εἰκ. 72 καὶ 73), ἅγ. Ἰωάννης Ἀσγούρου, (εἰκ. 74 καὶ 75), Παναγία Κατταβιᾶς (εἰκ. 77), ἀρχικὸς [2] ἅγ. Φανούριος Κάστρου Ρόδου (Πεγιὰλ-

[1] Ἁγ. Νικόλαος Πάρνηθος (Εὑρετήριον μεσ. μνημείων τεῦχ. Γ΄ σ. 207 εἰκ. 276), Παναγία Βαραμπᾶ Μεσογείων, Ἅγ. Πέτρος Πύργου Μάνης (B.S.A. 1908-9 πίν. XI) κλπ.

[2] Ἐνταῦθα ἡ μετὰ τυφλῶν ἀψίδων προέκτασις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι προφανῶς μεταγενεστέρα προσθήκη, ὡς μαρτυρεῖ σαφῶς καὶ ἡ σχετικὴ θλάσις τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 78).

εδ-Ντὶν) (εἰκ., 78) ἅγ. Ἰωάννης Ν Δ χωρίου Τριάντα κλπ., ἄλλοτε δὲ πάλιν τριπλάσιον καὶ πλέον τῶν πλαγίων (Ἀσκληπιὸς εἰκ. 79). Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην πρέπει νὰ ὑπαχθῇ, συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ Rottiers [1], καὶ

Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Εἰρήνης Κοσκινοῦ.

ὁ ἐξαφανισθεὶς λόγῳ κατεδαφίσεως ναὸς τοῦ ἁγ. Στεφάνου παρὰ τὴν πόλιν τῆς Ρόδου (εἰκ. 100).

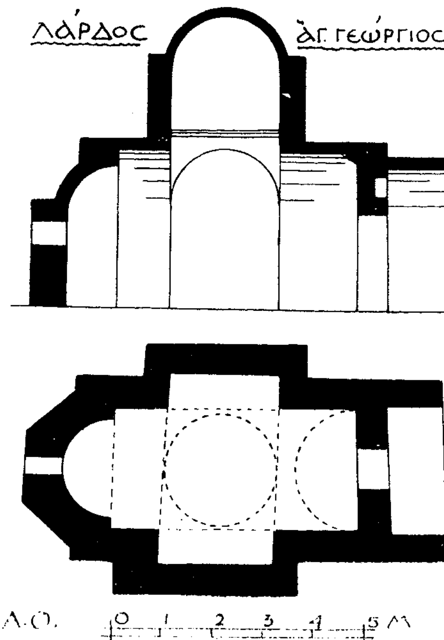
3η Παραλλαγή. Τὸ ἀνατολικὸν σκέλος παραμένει βραχὺ αὐξάνονται ὅμως ὑπερμέτρως τὰ δύο πλάγια σκέλη τείνοντα νὰ φθάσουν εἰς μῆκος τὸ

[1] Monuments de Rhodes, Bruxelles 1828 πίν. L καὶ LI.

ἤδη λίαν ἐπίμηκες δυτικόν[1]. Παραδείγματα: Ντολαπλὶ τζαμὶ Ρόδου (εἰκ. 80), παρεκκλήσιον ὑπ' ἀριθ. 26 τοῦ κάστρου Ρόδου (εἰκ. 81).

Εἰκ. 72. Ἅγιος Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον. Ὄψις ἀπὸ Ν.Α.

Εἰκ. 73. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον.

[1] Εἰς τὴν Ἀττικὴν ἔχομεν ἓν καὶ μόνον τοιοῦτο παράδειγμα ὄχι ὅμως μὲ τόσον ὑπερβολικὴν ἐξοχὴν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὅσον βλέπομεν ἐν Ρόδῳ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ Παναγία εἰς Τράχωνες (Εὑρετήριον μεσ. μνημείων τεῦχ. Γ' σ 156 εἰκ. 204). Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ τύπος οὗτος δὲν εὑρίσκεται οὔτε ἐν Κρήτῃ οὔτε ἐν Κύπρῳ.

4η Παραλλαγή. Τὰ πλάγια σκέλη μένουν μὲ μικρὰν ἐξοχήν, τὸ μῆκος **τοῦ δυτικοῦ γίνεται μέγα, αὐξάνει** ὅμως τώρα ἀντιστοίχως καὶ τὸ μῆκος τοῦ **ἀνατολικοῦ, ὅπερ καὶ πλουτίζεται** διὰ πλευρικῶν κογχῶν. Οὕτω τὸ γενικὸν **σχῆμα** πλησιάζει **τὸ** τῆς ἐπιμήκους μονοκλίτου βασιλικῆς. Παράδειγμα: ὁ ἅγ. Ταξιάρχης τοῦ Θάρι[1] (εἰκ 83).

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας παραλλαγὰς τὰ σκέλη τοῦ **σταυροῦ καλύπτονται** δι' ἰσοϋψῶν καμαρῶν, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν **ὁποίων** ἵσταται τροῦλλος, ἤτοι ἡμισφαιρικὸς θόλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμ-

Εἰκ. 74. Ἅγ. Ἰωάννης Ἀσγούρου. Ὄψις ἀπὸ Νότου.

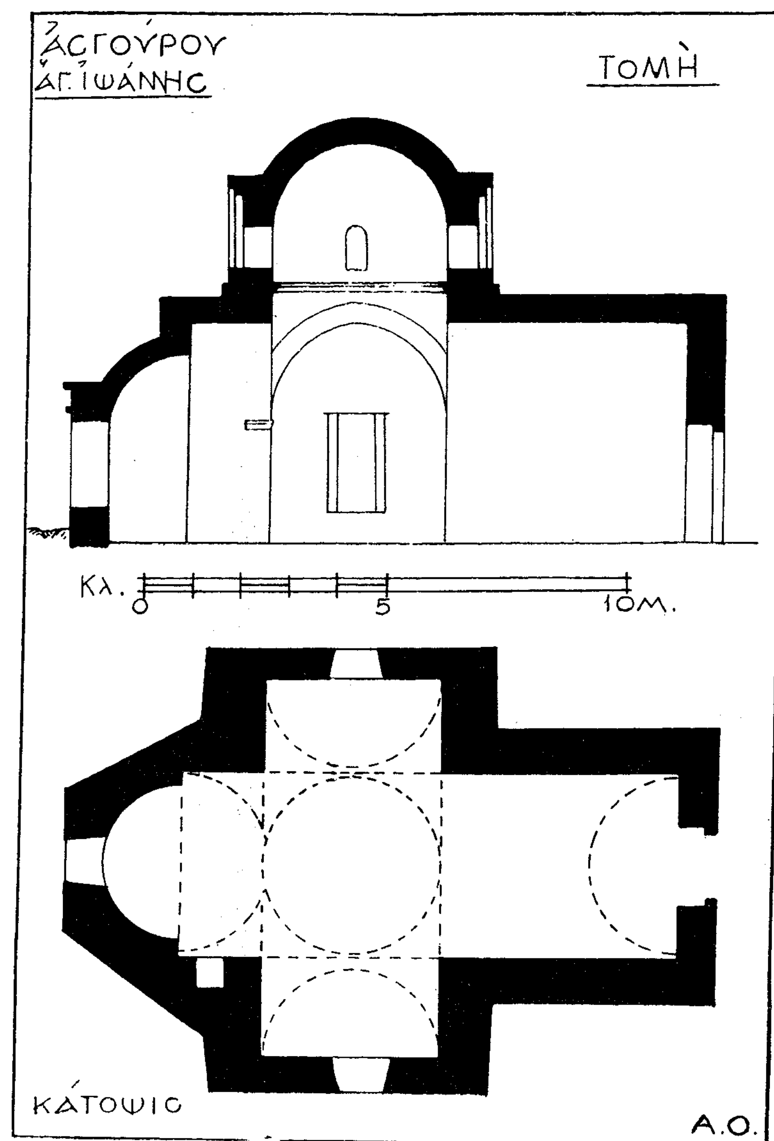
πάνου (σφενδόνης) ποικίλων σχημάτων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καί τινες ἄλλοι σταυρικοὶ ἐν κατόψει ναοί, οἱ ὁποῖοι ἀντὶ διὰ τρούλλου καλύπτονται, ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν, διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἥτις, ἄνευ βεβαίως τῆς παρεμβολῆς σφαιρικῶν τριγώνων, βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ ἤτοι ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς—Σατρὶ Τσελεμπὶ μεστζὶδ (εἰκ. 82, 84) — Καθολικὴ Ἀφάντου (σ. 25 εἰκ. 20). Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ τρούλλου ἀπεκάλεσα ἄλλοτε τρουλλοκαμάραν[2], ἐμελέτησα δὲ ἐν ἰδίᾳ διατριβῇ, ἔνθα κατέλεξα καὶ τὰ ἕως τότε γνωστά μου παραδείγματα[4]. Οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες

[1] Εἰς τὴν διὰ μηχανοκινήτου μέσου προσπέλασιν τοῦ μακρινοῦ αὐτοῦ ναοῦ (κειμένου πέραν τοῦ Ἀλαέρμων) ὡς καὶ τὴν καταμέτρησιν αὐτοῦ, μεγάλως μὲ ἐβοήθησεν ὁ φίλος ταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Κ. Κριεκούκιας, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ.

[2] Α. Ὀρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας. Ἀθῆναι 1922 σ. 37 ἑξ.

[3] A. Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform ἐν Byzant. Zeitschrift τοῦ 1930 τ. XXX σ. 377 ἑξ.

[4] Εἰς ταῦτα προσέθεσα ἀργότερον καὶ τὸ τοῦ Ταξιάρχου Πολυγώνου Ἀθηνῶν (Εὑρετήριον μεσ. μνημείων τεῦχ. Γ' σ. 132 εἰκ. 169), ὅπερ παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ῥοδιακά.

Εἰκ. 75. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Ἀσγούρου.

ναοὶ τῆς Ρόδου ἔρχονται ἤδη ν' αὐξήσουν κατὰ δύο τὸν ἀριθμὸν τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων τρουλλοκαμαρῶν.

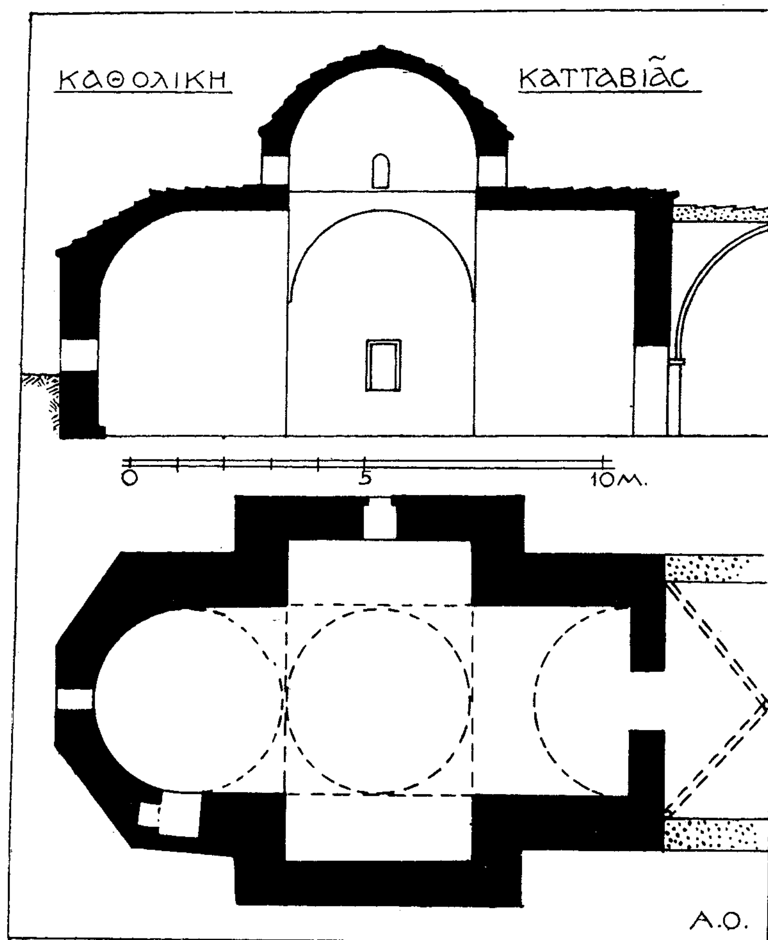
Μίαν ὅλως ἰδιότυπον μορφὴν ἡμιλευθέρου σταυρικοῦ τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Νεοχωρίῳ τῆς Ρόδου ναὸς τοῦ Ταξιάρχου (εἰκ. 85). Ὁ ναὸς οὗτος θὰ

Εἰκ. 76. Καθολικὴ Κατταβιᾶς. Ὄψεις ἀπὸ Ν. καὶ Ν.Δ.

ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 2 παραλλαγήν, ἤτοι τὴν τοῦ λατινικοῦ σταυροῦ, ἂν δὲν παρουσίαζε τὰς ἑξῆς δύο σημαντικὰς ἀποκλίσεις εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως καὶ τὸ σύστημα τῆς καλύψεως αὐτοῦ. Ἐμφανίζει πράγματι: α) *τριμερὲς ἱερόν*, δηλαδὴ ἑκατέρωθεν τῆς μιᾶς καὶ μόνης εἰς πάντα τὰ λοιπὰ παραδείγματα ὑφισταμένης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, φέρει ἀνὰ ἓν παράπλευρον διαμέρισμα (πρόθεσιν καὶ διακονικόν), ὅπερ ἐξωτερικῶς μὲν ἐμφανίζεται ὑπὸ μορφὴν τεταρτοκυκλίου, ἐσωτερικῶς δὲ δημιουργεῖ ἀνὰ ἕνα τετράγωνον πεσσὸν (εἰκ. 85). β) *ἐπιμήκη, ὑψηλὴν καὶ συνεχῆ κυλινδρικὴν καμάραν* καλύπτουσαν τὸν ναὸν ἀπ' ἀνατολῶν μέχρι δυσμῶν, καλύπτουσαν δηλαδὴ μόνον τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ὡς καὶ τὸν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν χῶρον, ἐν ᾧ τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ

χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν, αἵτινες ἐκβάλλουσιν εἰς τὴν κατὰ μῆκος (εἰκ. 85). Ὁμοία περίπτωσις ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὴν Καθολικὴν τοῦ Ἀφάντου (εἰκ. 20 σ. 25). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, ἀλλ' ἄνευ τριμεροῦς ἱεροῦ, ὑπάγεται καὶ ὁ ἅγ. Παντελεήμων τῆς πόλεως Ρόδου [1].

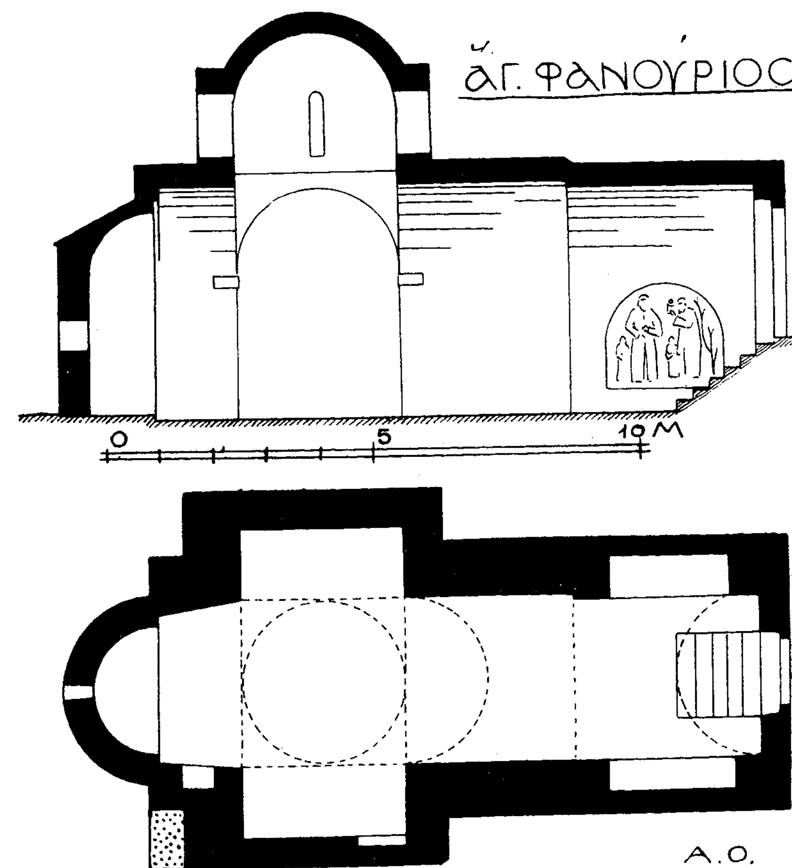

Εἰκ. 77. Κάτοψις καὶ τομὴ Καθολικῆς Κατταβιᾶς.

Γενικῶς τὸ πλάτος (ἄνοιγμα) τῶν πλαγίων σκελῶν (Βορείου καὶ Νοτίου) κατασκευάζεται ἴσον πρὸς τὸ τῶν κατὰ μῆκος (Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ). Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ περιπτώσεις, ὡς ἡ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου, ὅπου τὸ πλάτος τῶν πλαγίων σκελῶν εἶναι μικρότερον τοῦ τῶν κατὰ μῆκος (εἰκ. 86). Ἐν

[1] Gabriel, Cité de Rhodes σ. 198 εἰκ. 144. Εἰς τὴν Κρήτην ἡ αὐτὴ διάταξις ἀπαντᾶται εἰς Ἀϊστράτηγον (Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 178).

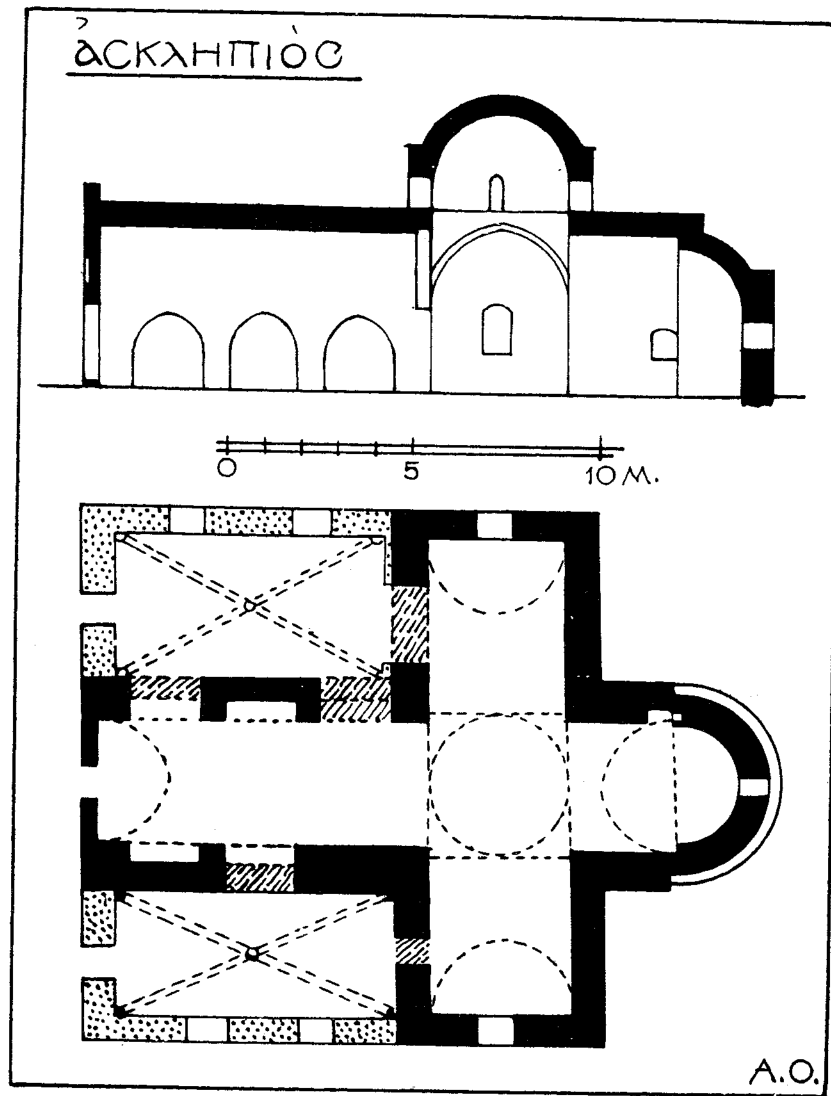
τοιαύτη ὅμως περιπτώσει κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ νὰ δημιουργῆται τετράγωνον προκύπτει σχῆμα ὀρθογώνιον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τροῦλλος κατασκευάζεται τότε μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν μικροτέραν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου, ἡ διαφορὰ τοῦ πλάτους τῶν κατὰ μῆκος σκελῶν ἐξαγοράζεται

Εἰκ. 78. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Φανουρίου Κάστρου Ρόδου.

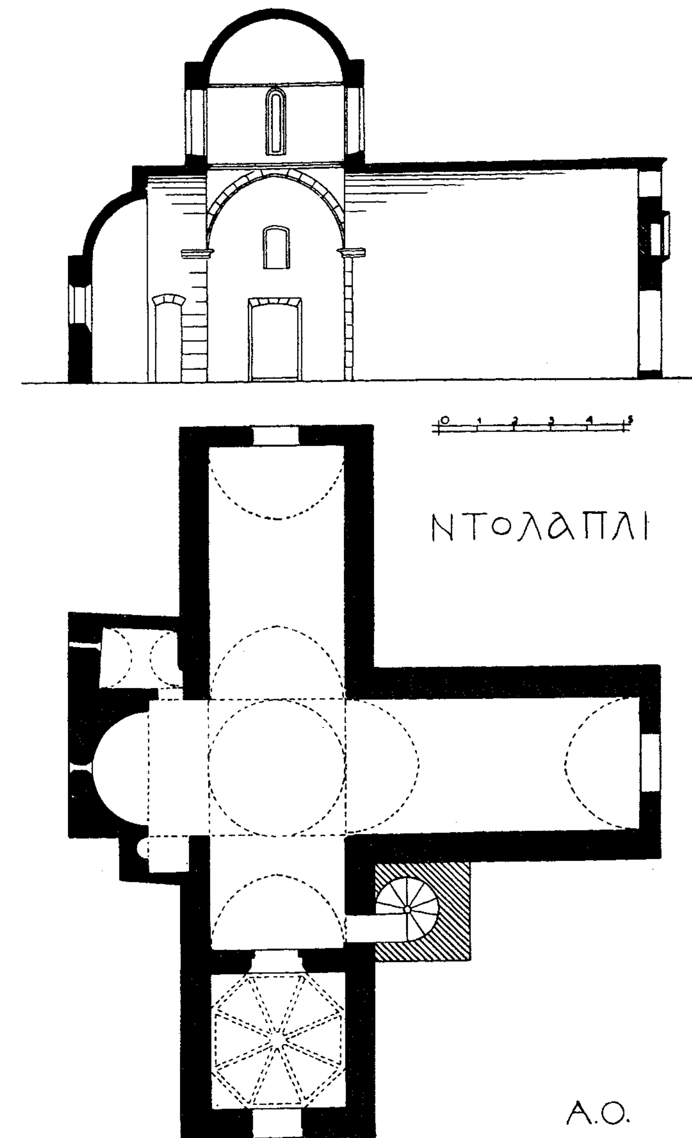
διὰ δύο βοηθητικῶν τόξων κατασκευαζομένων ὁμολόγως πρὸς τὰ μέτωπα τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων σκελῶν, ἐν ἐξοχῇ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Τὰ βοηθητικὰ ταῦτα τόξα ἄλλοτε σβύνουν κατὰ τὰς γεννήσεις των καὶ ἄλλοτε στηρίζονται ἐπὶ ὁριζοντίων λιθίνων ἐξεχουσῶν πλακῶν πακτουμένων εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν. Χρῆσις ὁμοίων βοηθητικῶν τόξων ἔγινε ἐνίοτε καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ τετραγώνου τῆς διασταυρώσεως ὡς π. χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι (εἰκ. 83). Ἐνταῦθα ὄχι μόνον τὰ πλάγια σκέλη ἦσαν

στενότερα τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἦτο πολὺ πλατύτερον τοῦ δυτικοῦ. Πρὸς ἐπίτευξιν λοιπὸν ποιᾶς τινος συμμετρίας διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τρούλλου κατεσκευάσθησαν εἰς τὰς γωνίας τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν 4 ἐσοχαί, ἐξ ὧν αἱ μὲν 2 δυτικαὶ ἐπετεύχθησαν δι᾽ ἀποκοπῆς τῶν ἀκμῶν τῶν πλαγίων σκελῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ, αἱ δὲ 2 ἀνατολικαὶ διὰ κατασκευῆς δύο ποδαρικῶν

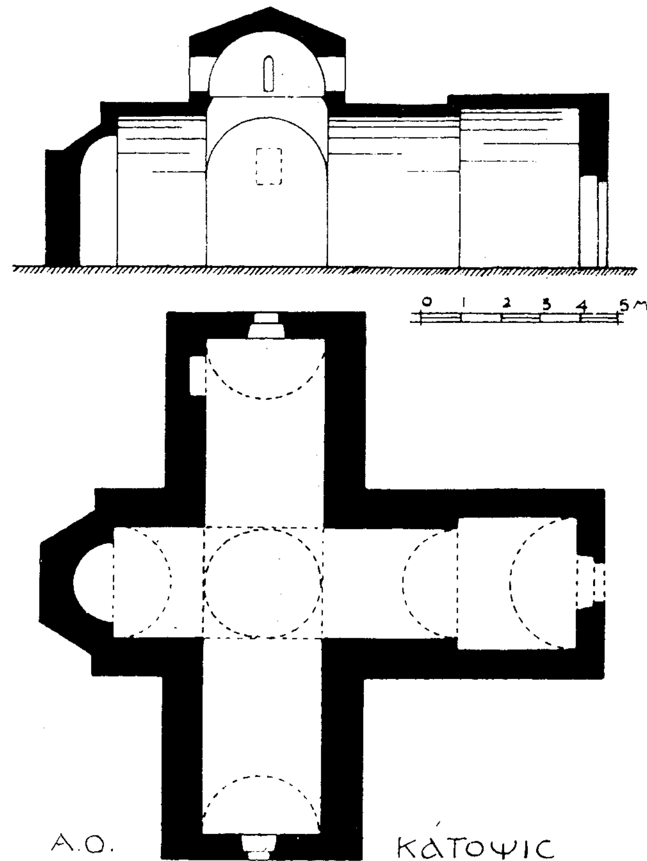
Εἰκ. 79. Κάτοψις καὶ τομὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου χωρίου Ἀσκληπιός.

κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Διεμορφώθη οὕτω ἓν βασικὸν τετράγωνον μὲ πλευρὰν ἴσην πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς καμάρας. Ἐπὶ τοῦ τετραγώνου δὲ τούτου κατεσκευάσθησαν τὰ διαδοχικὰ τόξα, δι᾽ ὧν ἐμειώθη ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου, ὅστις ἔλαβεν ἐδῶ ἓν κάπως συμπεπιεσμένον σχῆμα (εἰκ. 83).

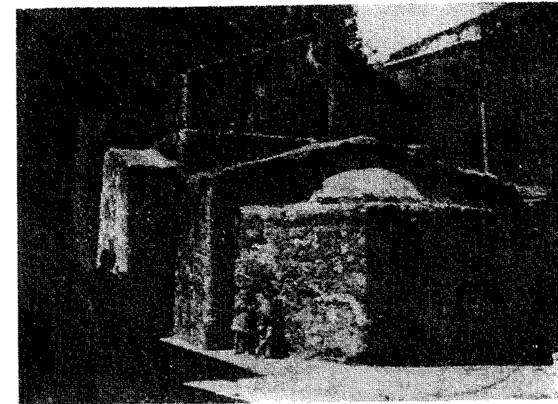
Εἰκ. 80. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου Ρόδου.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν σταυρικῶν ναῶν λόγον θὰ **προσθέσωμεν**, ὅτι πλείστων ἐξ αὐτῶν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον ἠλλοιώθη διὰ **μεταγενεστέρων** προσθηκῶν, αἵτινες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐγένοντο ἐπὶ χρόνων **ὑστερωτέρων τῆς** ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν κατακτήσεως τῆς Ῥόδου, ὡς ἐμφαίνεται **κυρίως ἐκ τῶν** γοτθικῶν μετὰ βεργίων σταυροθολίων, δι' ὧν ἐκαλύφθησαν **αἱ προσθῆκαι**.

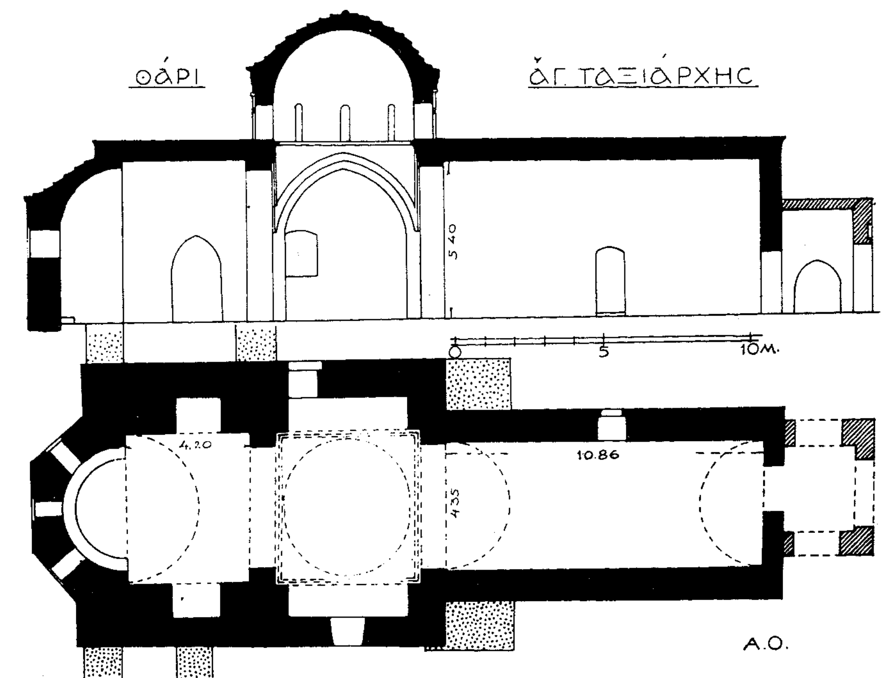

Εἰκ. 81. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ὑπ' ἀρ. 26 παρεκκλησίου.

Οὕτω π.χ. εἰς τὸ Ἀσκληπιός, προσετέθησαν ἑκατέρωθεν **τοῦ δυτικοῦ σκέλους** δύο ἰσομήκη διαμερίσματα καλυφθέντα διὰ βεργωτῶν **σταυροθολίων (εἰκ. 79)**. Χάριν δὲ τῆς συγκοινωνίας αὐτῶν πρὸς τὸ σκέλος **τοῦ σταυροῦ ἐδέησε νὰ** κατεδαφισθῶσι τμήματά τινα τῶν μακρῶν πλευρῶν **τοῦ δυτικοῦ σκέλους, ὡς** ἐν τῷ σχεδίῳ ἐμφαίνεται. Συνηθεστέρα προσθήκη **εἶναι ἡ τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξω**νάρθηκος, τοποθετουμένου κατὰ προέκτασιν **τοῦ δυτικοῦ σκέλους, καλυπτο-**

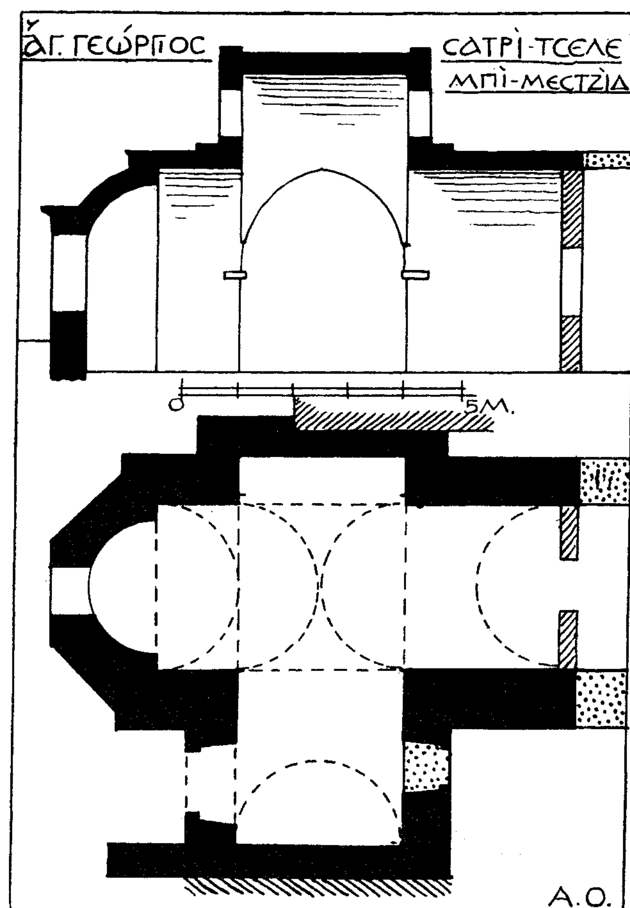

Εἰκ. 82. Σατρὶ Τσελεμπὶ Μεστζὶδ Ῥόδου.

Εἰκ. 83. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Ταξιάρχου Θάρι.

μένου δ' ὡσαύτως διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου. Τοιούτους μεταγενεστέρους νάρθηκας συναντῶμεν π. χ. εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου (εἰκ. 86), εἰς τὴν Καθολικὴν τῆς Κατταβιᾶς (εἰκ. 77), εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι (εἰκ. 83) κλπ.

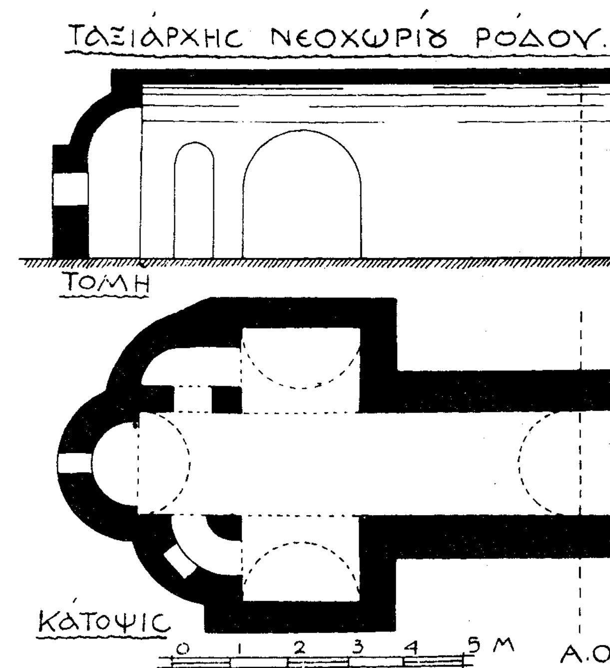

Εἰκ. 84. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Σατρί Τσελεμπί Μεστζίδ.

Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσης μετατρέψαντες τοιούτους ναοὺς εἰς τζαμιὰ προσέθηκαν στοιχεῖα τινὰ ὡς π. χ. τὸν μιναρὲν παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου (εἰκ. 80) κλπ.

4. ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΟΙ ΝΑΟΙ

Ὁ γενικῶς σπάνιος τύπος τοῦ τετρακόγχου ναοῦ[1] ἀπαντᾷ ἐν Ρόδῳ εἰς τρία παραδείγματα. Τὸ ἓν τούτων εὑρίσκεται ἐντὸς τοῦ κάστρου Ρόδου, ἀπε-

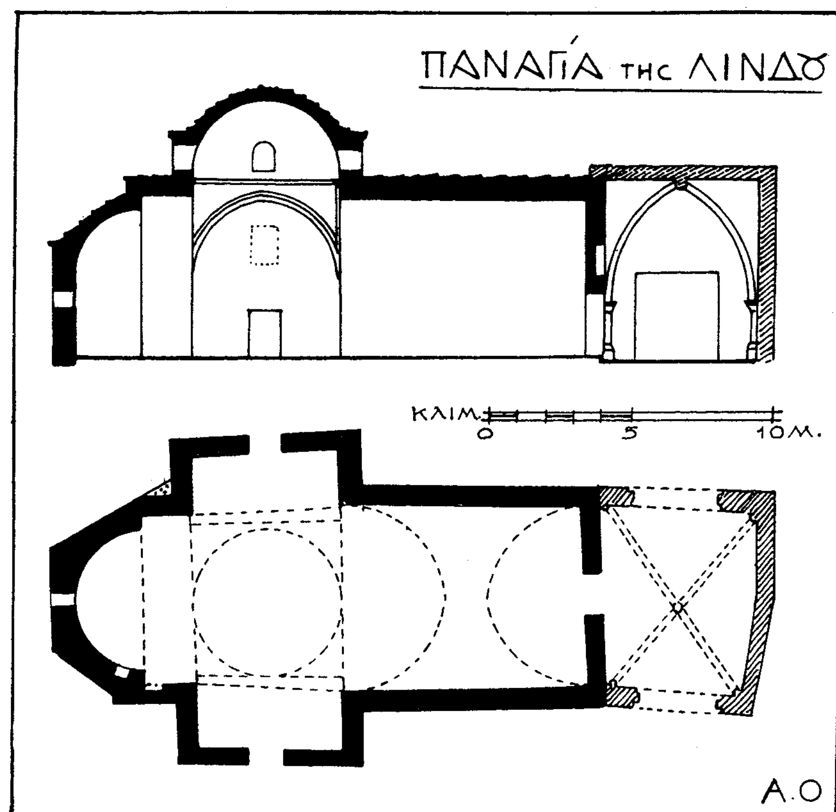
Εἰκ. 85. Κάτοψις καὶ τομὴ Ταξιάρχου Νεοχωρίου Ρόδου.

τέλει δὲ ἄλλοτε τὸ καθολικὸν βυζαντινῆς μονῆς ἀγνώστου ἐπωνύμου. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ μονὴ αὕτη μετεβλήθη εἰς μεδρεσὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα Χουρμαλὶ-μεδρεσέ. Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ἐδημοσιεύθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ H. Rott[2],

[1] Ἐν Ἑλλάδι ὁ ἄστυλος, μονόκλιτος τετράκογχος τύπος εὑρίσκεται μόνον εἰς τὸν ἁγ. Γεώργιον τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) σ. 166 ἑξ.) μετὰ τεσσάρων δὲ ἐσωτερικῶν κιόνων εἰς τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους Σολάκη Ἀθηνῶν (Choisy, Hist. de l'architecture II σ. 34, ὁ αὐτὸς L'art de bâtir chez les Byzantins σ. 132, *Εὑρετήριον* Μεσ. Μνημ. Ἑλλάδος σ. 79 εἰκ. 72).). Συνηθέστερον ἀπαντᾷ εἰς τὴν ζώνην Κων/πόλεως (Van Millingen, Byz. churches in C/pel εἰκ. 96) καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 I εἰκ. 91, 95, 97).

[2] Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 344 εἰκ. 129.

ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ A. Gabriel μετὰ τῶν σχετικῶν λεπτομερειῶν [1]. Τὰ δὲ δύο ἄλλα παραδείγματα εὑρίσκονται τὸ μὲν εἰς τὰς κλιτῦς τοῦ ὄρους Προφήτης Ἠλίας ἐν θέσει Φουντουκλί, τὸ δὲ εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ αὐτοῦ ὄρους ἐντὸς τοῦ χωρίου Σάλακος. Ὁ ἐπὶ τῆς κλιτύος ναὸς διατηρεῖται σχεδὸν ἀλώβητος (εἰκ.

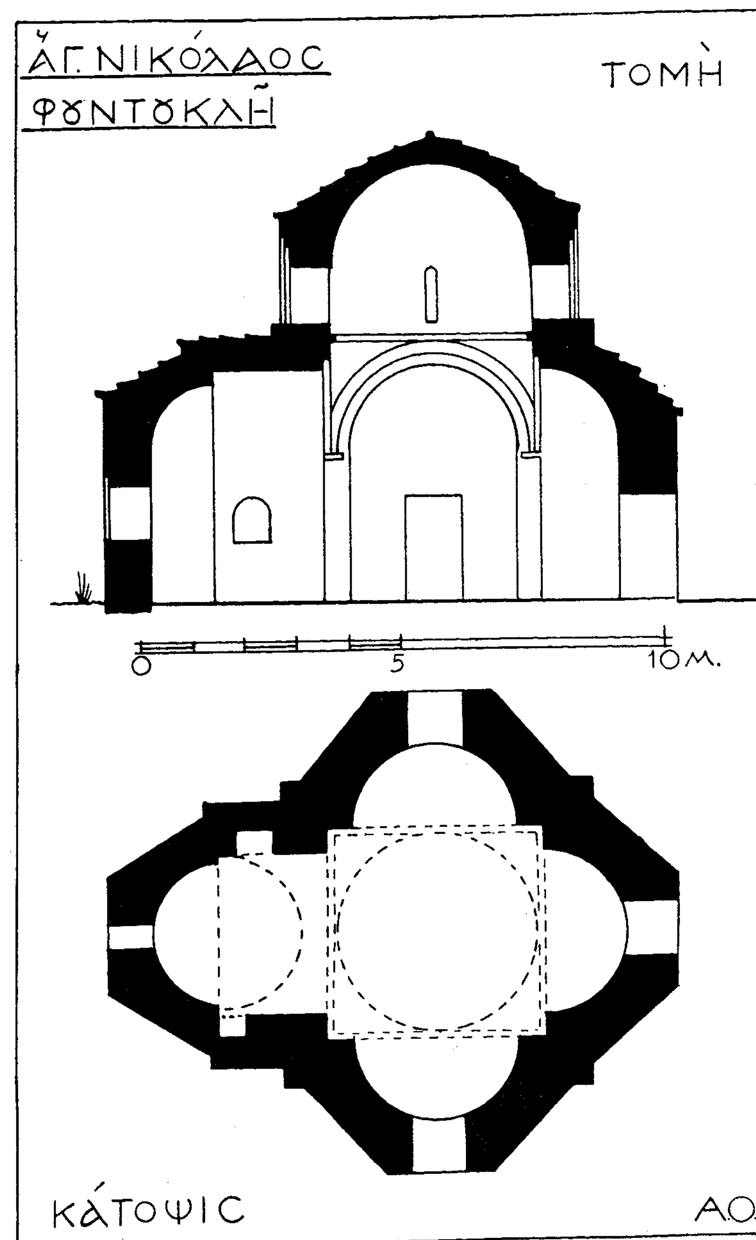

Εἰκ. 86. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου.

88), φέρει ἐσωτερικῶς πολλὰς τοιχογραφίας, τιμᾶται δὲ εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Νικολάου [2]· ὁ δὲ ἐντὸς τοῦ Σαλάκου ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμή-

[1] La cité de Rhodes, Paris 1923 σ. 203 - 207. Ὁ Gerola (Annuario I σ. 268 καὶ 269) παρέσχε μόνον 2 φωτογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ.

[2] Ὁ ναὸς τοῦ Φουντουκλὶ εἵλκυσεν ἀπὸ μακροῦ τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν καὶ λόγῳ τοῦ σχεδίου τοῦ καὶ λόγῳ τῶν τοιχογραφιῶν, δι' ὧν κοσμεῖται καὶ λόγῳ τῆς καλῆς διατηρήσεώς του. Ὁ Berg (Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862 πίν. 59) παρέσχε 2 χαλκογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ του. Ἀργότερον ὁ Gerola (Annuario I σ. 321 εἰκ. 97) παρέσχεν ἐπίσης φωτογραφίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ του. Ἡ κάτοψις ὅμως καὶ ἡ τομή του δημοσιεύονται τὸ πρῶτον ἐνταῦθα.

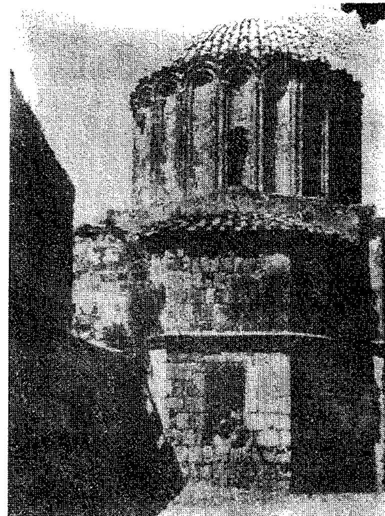

Εἰκ. 87. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Νικολάου Φουντουκλὶ (Διμυλιᾶς).

σεως τῆς Θεοτόκου ἀσβεστοχρισθεὶς ἐξωτερικῶς (εἰκ. 90) καὶ ἐσωτερικῶς, ὑπέστη κατὰ τὸ 1843 σημαντικὴν ἀλλοίωσιν, κατεδαφισθείσης σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τῆς δυτικῆς κόγχης, ἵνα δημιουργηθῇ ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς μεταγενέστερον τετράγωνον ἐξωνάρθηκα, καλυφθέντα διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου (εἰκ. 91) καὶ ἐφοδιασθέντα διὰ γυναικωνίτου. Νάρθηξ ὀρθογώνιος προσετέθη καὶ εἰς τὸ Χουρμαλί, πιθανώτατα κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα, οὗτος ὅμως συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν δι' ἁπλῆς μόνον θύρας (εἰκ. 92). Εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον ναὸν κατεσκευάσθη ἀργότερον ἔξωθεν τῆς βορείου κόγχης καὶ ἀνοικτὸν κιονοστήρικτον προστῷον καλυφθὲν διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου, πρὸς νότον δὲ καὶ ἄλλα βοηθητικὰ προσκτίσματα (εἰκ. 92).

Εἰκ. 88. Ἅγ. Νικόλαος Φουντουκλὶ ἀπὸ Δυσμῶν.

Εἰκ. 89. Τὸ Χουρμαλὶ μεδρεσὲ ἀπὸ Ἀνατολῶν.

Ἂν παραβάλωμεν τὰς κατόψεις τῶν τριῶν ροδιακῶν τετρακόγχων — Χουρμαλί, Φουντουκλὶ καὶ Σαλάκου — θὰ ἴδωμεν, ὅτι καὶ τῶν τριῶν ἡ γενικὴ διάταξις εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία· καὶ εἰς τοὺς τρεῖς δηλαδὴ ὑπάρχει κεντρικὸς τετράγωνος χῶρος καλυπτόμενος διὰ τρούλλου, ἐφ' ἑκάστης δὲ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται κόγχαι διαμέτρου κατά τι μικροτέρας τῆς πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων· ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Σαλάκου καὶ αἱ 4 κόγχαι ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλευρῶν, εἰς τὰς δύο ἄλλας — Χουρμαλὶ καὶ Φουντουκλί, — αἱ μὲν τρεῖς κόγχαι — Βόρειος, Δυτικὴ καὶ Νοτία — ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ τετραγώνου, εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὅμως παρεμβάλλεται μεταξὺ τετραγώνου καὶ

κόγχης μικρὰ κυλινδρικὴ καμάρα (εἰκ. 87, 92). Διὰ τῆς καμάρας ταύτης ὁ ναὸς χάνει μὲν τὸ ἁγνῶς περίκεντρον σχῆμα του, ἀποκτᾷ ὅμως εἰς ἀντάλλαγμα ἀφ' ἑνὸς μὲν μεγαλύτερον χῶρον διὰ τὸ πρεσβυτέριον [1], ἀφ' ἑτέρου δὲ κατεύθυνσιν ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, κύριον δηλαδὴ ἄξονα. Ὁμοία διάταξις, πλουτισμένη ὅμως καὶ μὲ ἰδιαιτέραν πρόθεσιν καὶ διακονικόν, εὕρηται καὶ εἰς τὸν ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ, παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ναὸν τῆς Παναγίας, τοῦ ὁποίου τὴν κάτοψιν ἐδημοσίευσεν ὁ Brounof[2], συσχετίσας αὐτὴν πρὸς παλαιότερα πρότυπα ἐξ Ἀρμενίας καὶ Καυκάσου.

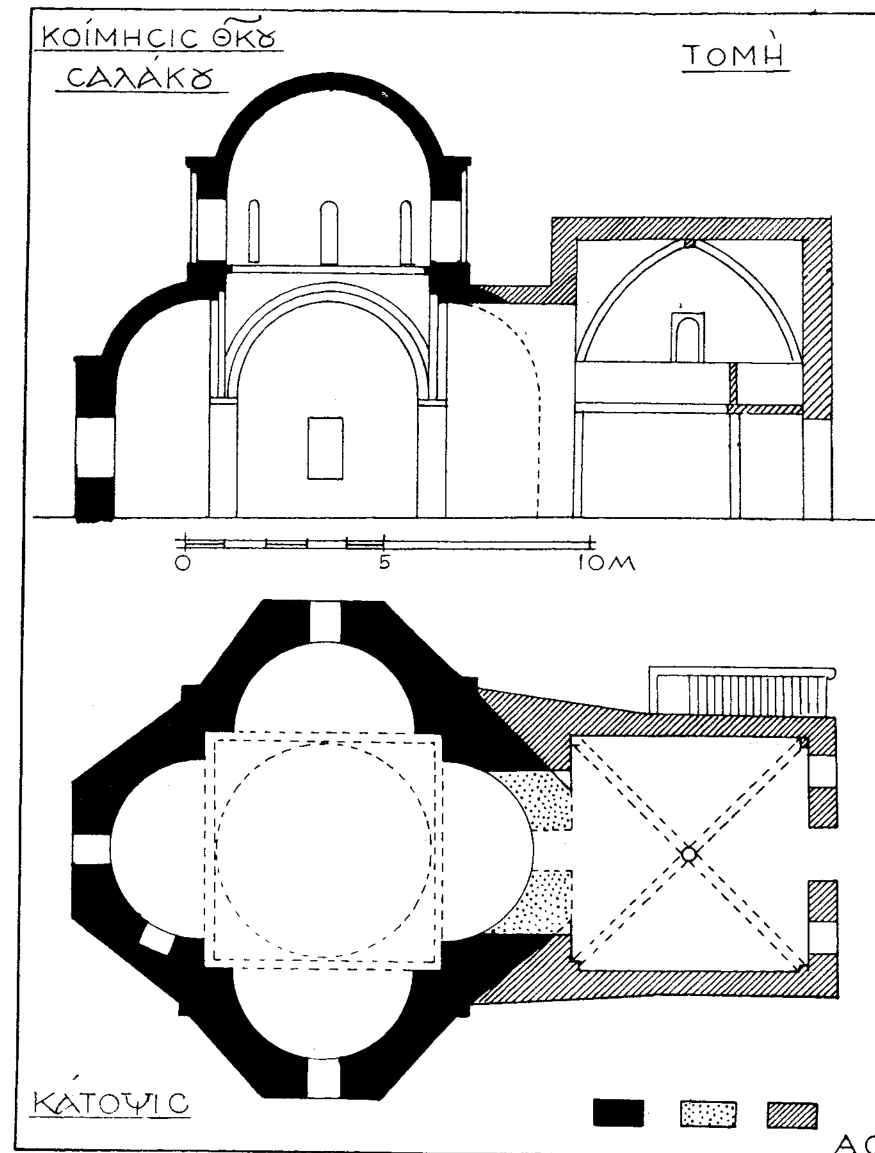

Εἰκ. 90. Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου. Ὄψις ἀπὸ Νότου.

Καὶ εἰς τὰ τρία σωζόμενα παραδείγματα αἱ κόγχαι εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμιεξάγωνοι καὶ ἐσωτερικῶς καμπύλαι· ἀλλ' εἰς μὲν τὸ Χουρμαλὶ ἡ καμπύλη τῆς κόγχης εἶναι μικροτέρα ἡμικυκλίου (εἰκ. 92) ἐν ᾧ εἰς τὸ Φουντουκλὶ καὶ εἰς τὸν Σάλακον αἱ κόγχαι εἶναι ἀκριβῆ ἡμικύκλια (εἰκ. 87, 91). Τὰ δύο δὲ τελευταῖα ταῦτα παραδείγματα ἔχουσι καὶ τοῦτο τὸ κοινόν: ὅτι αἱ γωνίαι τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου προβάλλουν ἐξωτερικῶς (εἰκ. 87, 91), ἐν ᾧ δὲν συμβαίνει τοῦτο καὶ εἰς τὸ Χουρμαλί (εἰκ. 92). Ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ τρόπος τῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου, ἥτις γίνεται μὲν καὶ ἐδῶ τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων), ἀλλ' οὕτως, ὥστε νὰ μειοῦται ἡ διάμετρος αὐτοῦ. Ἐπιτυγχάνεται δὲ τοῦτο καὶ ἐδῶ, καθ' ὃν τρόπον εἴδομεν καὶ εἰς τοὺς σταυρικοὺς (σ. 93). Τοποθετοῦνται δηλαδὴ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ

[1] Πράγματι εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τοῦ πρὸ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται μικραὶ κόγχαι προθέσεως (εἰκ. 87, 92), ἐν ᾧ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Σαλάκου, ἥτις στερεῖται τοῦ ὀρθογωνίου χώρου, ἡ κόγχη τῆς προθέσεως ἀνοίγεται κατὰ τρόπον ἀνόργανον ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 91).

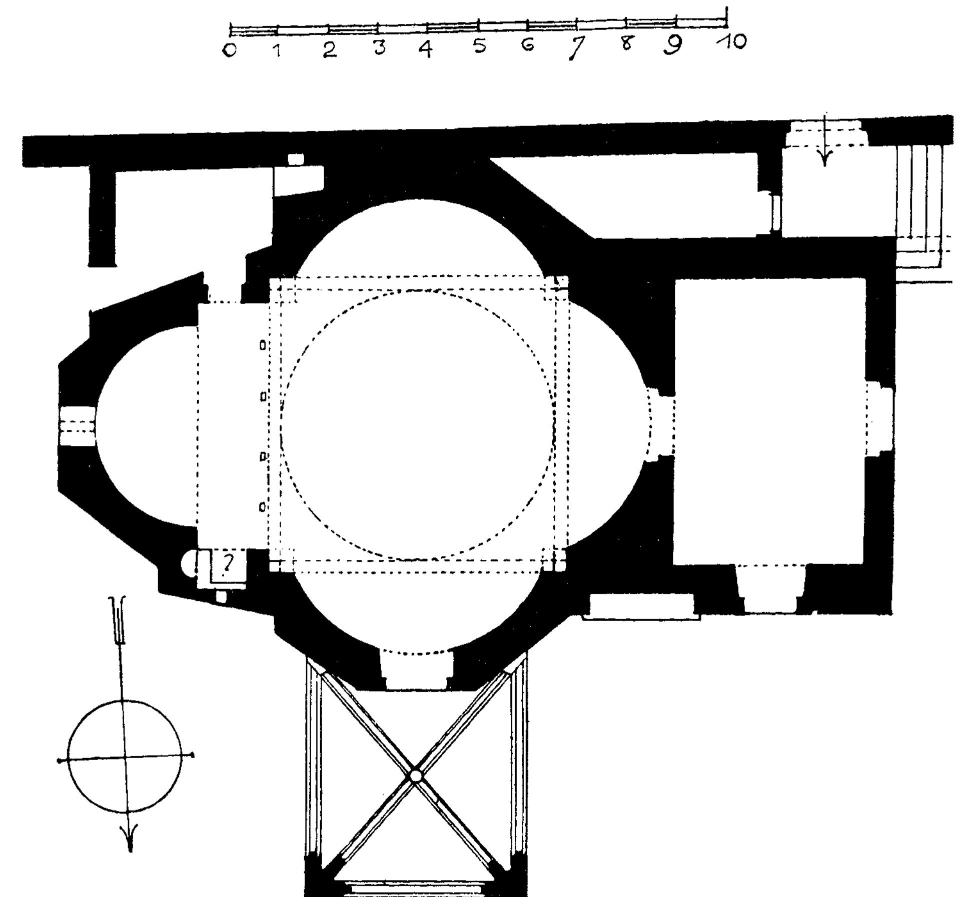
[2] Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VI (1927 - 1928) σ. 510.

Εἰκ. 91. Κάτοψις καὶ τομὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου.

τετραγώνου ὁριζόντιαι πλάκες, πακτούμεναι εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν καὶ ἐξέχουσαι ὁριζοντίως πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Καὶ εἰς μὲν τὸ Φουν-

τουκλὶ καὶ τὸν Σάλακον αἱ ἐν λόγῳ πλάκες κατεσκευάσθησαν ἁπλαῖ, εἰς τὸ Χουρμαλὶ ὅμως αἱ μὲν κατακόρυφοι αὐτῶν πλευραὶ ἐφωδιάσθησαν διὰ κυματίων, ἡ δὲ κάτω ἐπιφάνεια διεμορφώθη φατνωματικῶς. Ἐπὶ τῆς πακτωμένης

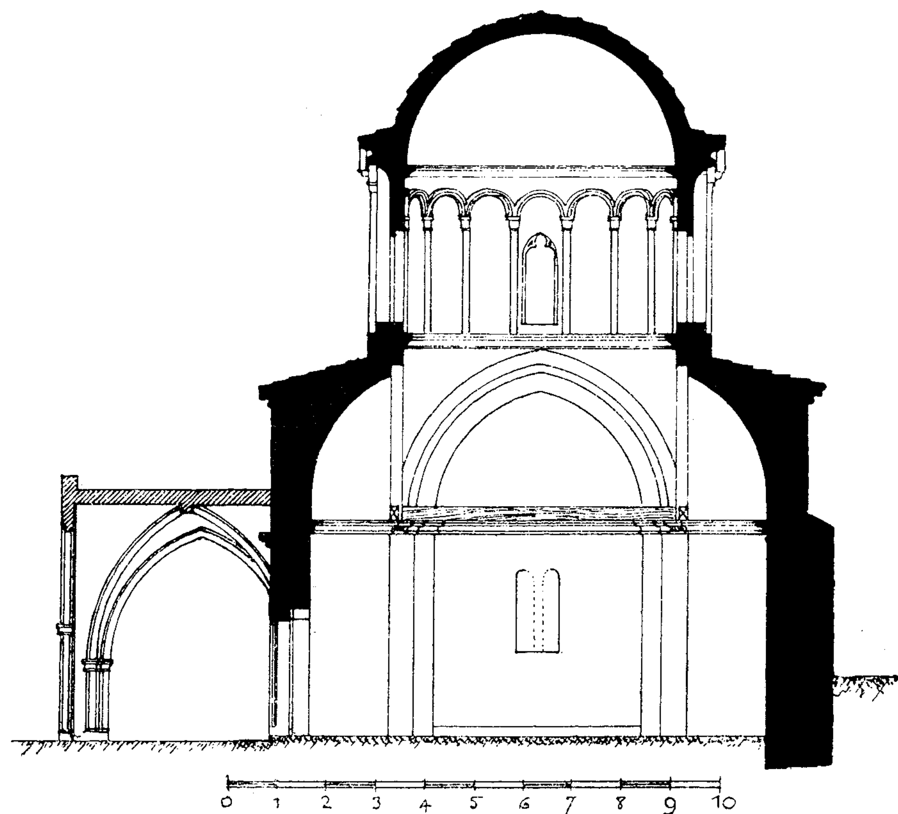

Εἰκ. 92. Κάτοψις τοῦ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ τοῦ κάστρου Ρόδου.

λοιπὸν πλακὸς ταύτης ἔρχονται νὰ στηριχθῶσι τόξα ὁμόκεντρα πρὸς τὰ μέτωπα τῶν τεταρτοσφαιρίων, ἐφ᾽ ὧν ἑδράζονται τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον λοφία.

Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ διάταξις αὐτὴ ἀποτελεῖ ἁπλοποίησιν ἄλλης μνημειωδεστέρας, χρησιμοποιούσης κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας κίονας, ἐφ᾽ ὧν βαίνουσι τὰ βοηθητικὰ τόξα, ὡς συμβαίνει τοῦτο π.χ. εἰς τὴν ἐν Κ/πόλει

Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν[1] ἢ ὀρθότερον Παναγιώτισσαν[2]. Ἐνταῦθα αἱ πακτωμέναι πλάκες ἀντικατέστησαν τοὺς κάτωθεν μαρμαρίνους κίονας, ὧν ἡ

Εἰκ. 93. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ τῆς Ρόδου.

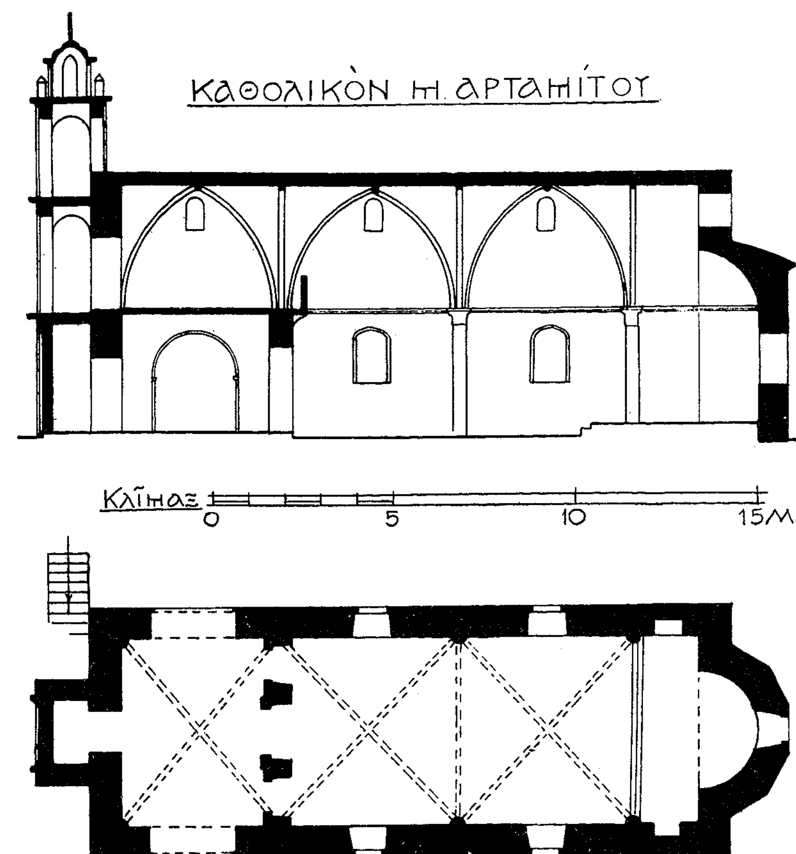
ἔξωθεν προμήθεια καὶ μεταφορὰ εἰς Ρόδον ἦτο ἀναμφιβόλως πολυδάπανος. Καὶ ναὶ μὲν διὰ τῆς ἐνταῦθα ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐκερδήθη εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον ὠφέλιμος χῶρος κατὰ τὰς γωνίας, λόγῳ παραλείψεως τῶν κιόνων, ἐμειώθη ὅμως σημαντικῶς ἡ μνημειώδης ἐμφάνισις τοῦ ἐσωτερικοῦ, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τῶν κιόνων.

[1] A. van Millingen, Byzantine churches in C/pel London 1912 σ. 279 εἰκ. 96. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως παρὰ Brounof, Byz.-Neugriechiscshe Jahrb. 6 (1927-28) σ. 515.

[2] A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 67 2) ἔ. ἀ. σ. 68.

5. ΝΑΟΙ ΜΕ ΦΡΑΓΚΙΚΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΙΝ

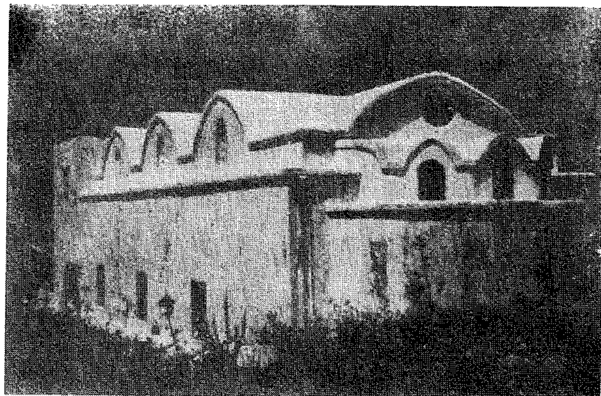
Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων τύπων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν, οἵτινες τηροῦνται αὐστηρῶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὀρθοδόξου ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως, ἐμφανίζεται ἐν Ρόδῳ συχνότατα καὶ εἷς ἄλλος

Εἰκ. 94. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἀρταμίτου.

ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς Ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ τύπος οὗτος ἐφηρμόσθη βεβαίως κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν κατακτησάντων τὴν νῆσον Ἱπποτῶν, ἀλλ' ἡ χρῆσις του ἐσυνεχίσθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐξακολουθεῖ δὲ ἀκόμη καὶ μέχρι τῆς σήμερον. Οἱ κατ' αὐτὸν ἐκτισμένοι ναοὶ ἔχουσι τὸ σχέδιον ὀρθογωνίου βασιλικῆς, ἄλλοτε μονοκλίτου καὶ ἄλλοτε τρικλίτου. Καὶ ἡ μὲν κάτοψίς των οὐδόλως διαφέρει τῆς συνήθους

κατόψεως τῶν βασιλικῶν· ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον διαστέλλει τοὺς ναοὺς τούτους ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων βασιλικῶν εἶναι τὸ σύστημα τῆς θολωτῆς ὀροφῆς, ὅπερ χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικῶς τὰ ἐπὶ διαγωνίων βεργίων (νευρώσεων) βαίνοντα ὀξυκόρυφα σταυροθόλια τῆς Δύσεως. Τὰ σταυροθόλια ταῦτα, κατασκευαζόμενα ἐπιμελῶς διὰ πωρολίθων, τοποθετοῦνται, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως, τὸ ἓν παρὰ τὸ ἄλλο ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ [1]. Τὸ σχῆμα των εἶναι ὀρθογώνιον, (εἰκ. 94) τοῦ ὁποίου ὁ μέγας ἄξων τοποθετεῖται καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ διαγώνια βεργία των ἄλλοτε μὲν καταλήγουσιν εἰς κιλίβαντας κατὰ τὰς γεννήσεις, ἄλλοτε δὲ βαίνουσιν ἐπὶ ἡμικιόνων προσκεκολλημένων εἰς τοὺς τοίχους ἢ τοὺς πεσσοὺς τοῦ μέσου κλίτους ἐν τῇ περιπτώσει τῶν τρικλίτων ναῶν. Οὕτω τὸ ὅλον μῆκος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς ἀριθμόν τινα διαμερισμάτων ἴσον πρὸς τὸν τῶν σταυροθολίων (εἰκ. 94).

Εἰκ. 95. Ὁ ναὸς τῆς Ἀπολακκιᾶς ἀπὸ Ν.Α.

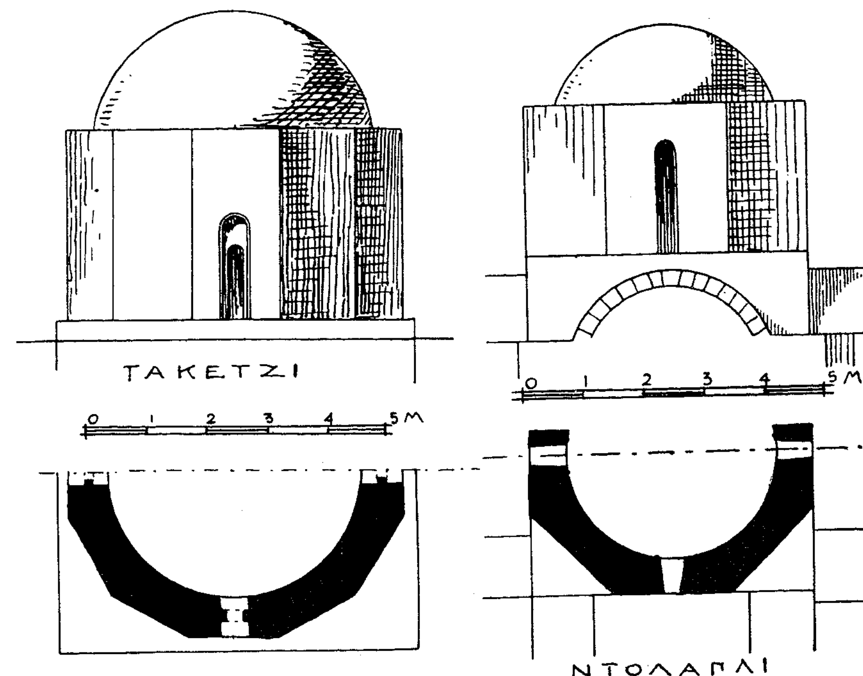
Τὸ εἰρημένον σύστημα στεγάσεως ἐπέδρασε σημαντικῶς ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς διαπλάσεως τῶν ναῶν· διότι τὰ σταυροθόλια δὲν κρύπτονται κάτωθεν στέγης, ἀλλ' ἐμφανίζουσιν εἰλικρινῶς τὸ γεωμετρικόν των σχέδιον εἰς τὸ διάστημα. Οὕτω αἱ πλάγιαι, μακραὶ πλευραὶ τῶν σχετικῶν ναῶν ἐμφανίζονται στεφόμεναι ἄνω ὑπὸ σειρᾶς ἡμικυκλικῶν τόξων, τὰ τύμπανα τῶν ὁποίων διατρυπῶνται ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 95). Εἴς τινας μάλιστα περιπτώσεις καὶ αὐτὸ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ διαμορφοῦται μετ' ἐσωτερικῶν βεργίων, ὁπότε ἐξωτερικῶς ἐμφανίζεται καὶ αὐτὸ πλαστικώτερον ἤτοι μὲ σειρὰν ἡμικυκλικῶς διατεταγμένων τόξων, διατρυπωμένων ὑπὸ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀπολακκιᾶς (εἰκ. 95).

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ

Εἴπομεν εἰσαγωγικῶς (σ. 61), ὅτι οἱ ναοὶ τῆς Ρόδου παρουσιάζουσιν ἐξωτερικῶς μεγάλην λιτότητα ἐπιφανειῶν, ὀφειλομένην προφανῶς εἰς τὸ ὑλικόν, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένοι. Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου κάμνουν μόνον

[1] Πβλ. τὴν φραγκικὴν ὀροφὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου εἰκ. 60 σ. 74.

οἱ τροῦλλοι, καὶ αὐτοὶ ὄχι πάντοτε. Ὑπάρχουσι πράγματι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐντελῶς ἀδιάρθρωτοι ἐμφανίζοντες αὐστηρῶς γεωμετρικὰ (πρισματικὰ) σχήματα ἤτοι ἄλλοτε μὲν ἁπλοῦν ὀκτάπλευρον (Ντολαπλὶ τζαμὶ εἰκ. 97, Ἁγ. Εἰρήνη Κοσκινοῦς εἰκ. 71 κλπ.), ἄλλοτε δὲ δωδεκάπλευρον (Τακετζὶ Μεστζὶδ Ρόδου εἰκ. 96), ἄλλοτε πάλιν δεκαεξάπλευρον ἢ εἰκοσάπλευρον (Καβακλῆ Μεστζὶδ Ρόδου) καὶ τέλος κυλινδρικόν, ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἄνω στενούμενον (Ἅγ. Γεώργιος στὸ Καπὶ εἰκ. 98, Ἅγ. Γεώργιος Λίνδου εἰκ. 68 κλπ.) Παραλ-

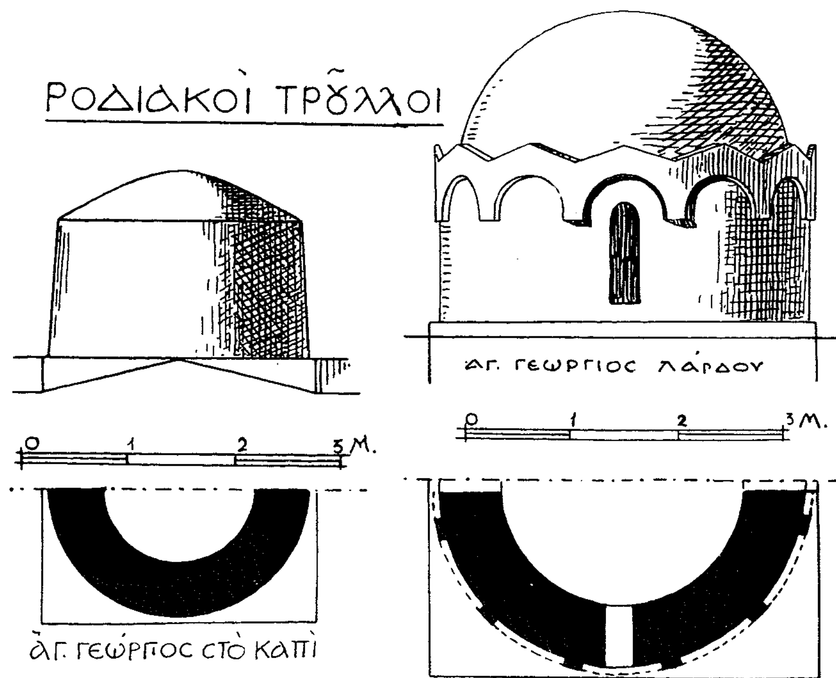

Εἰκ. 96 καὶ 97. Τροῦλλοι ὀκτάπλευροι καὶ δωδεκάπλευροι.

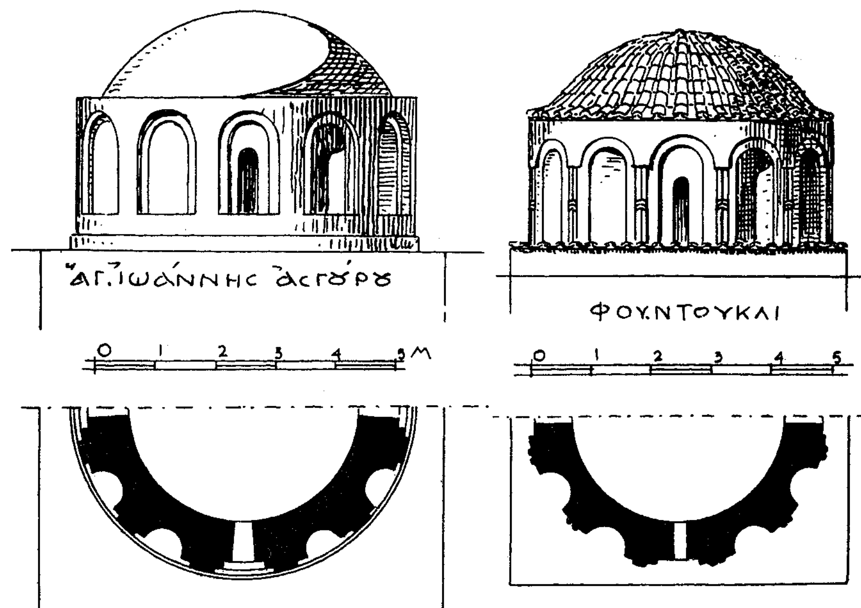
λήλως ὅμως πρὸς τ' ἀνωτέρω ἁπλᾶ σχέδια παρουσιάζονται συχνότατα καὶ ἄλλα ἔχοντα πολὺ μεγαλυτέραν πλαστικότητα καὶ διακόσμησιν, ἰδίᾳ διὰ κογχῶν καὶ ἀψιδωμάτων, συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἀνατολῇ ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν [1].

Τὸ ἁπλούστερον ἐκ τῶν σχεδίων αὐτῶν ἐμφανίζει τὸ τύμπανον ἀνάγλυφον διὰ σειρᾶς κλιμακωτῶν κογχῶν — ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογωνίων — μὴ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλας, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τοῦ Ἀσγούρου

[1] Τοιαῦτα ἀψιδώματα συναντῶμεν πράγματι καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης (Gerola, Mon. Veneti nell'isola di Creta 220, 254), Μ. Ἀσίας (Rott, Kleinasiatische Denkmäler σ. 95, 149, 260) Τραπεζοῦντος (Millet, B. C. H. 1895, 456 πβλ. καὶ 453), Ἀρμενίας (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier) Καυκάσου, Γεωργίας κλπ.

Εἰκ. 98. Κυλινδρικοὶ τροῦλλοι Ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπὶ καὶ Ἁγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον.

Εἰκ. 99. Τροῦλλοι μετὰ κογχῶν: Ἁγ. Ἰωάννου Ἀσγούρου καὶ Φουντουκλί.

(εἰκ. 99) καὶ τὴν Κοίμησιν τοῦ Σαλάκου (εἰκ. 90)· εἰς ἄλλα ὅμως παραδείγματα αἱ κόγχαι δὲν παρατάσσονται ἁπλῶς, ἀλλὰ συνδέονται ὀργανικῶς περιβαλλόμεναι ὑπὸ ἀψιδωμάτων, ἅτινα ἄλλοτε μένουσιν ἀστήρικτα καλυπτόμενα διὰ τριγωνικῶν ἀετωμάτων (Ἅγ. Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον εἰκ. 98) καὶ ἄλλοτε βαίνουσιν ἐπὶ λεπτῶν, κυλινδρικῶν κιονίσκων. Οἱ κιονίσκοι δ᾽ οὗτοι πότε μὲν κατασκευάζονται ἁπλοῖ (Δεμιρλὶ Τζαμὶ εἰκ. 63, Ἅγ. Στέφανος εἰκ. 100), πότε δὲ δίδυμοι, συνδεόμενοι διὰ κόμβου περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, οἵους

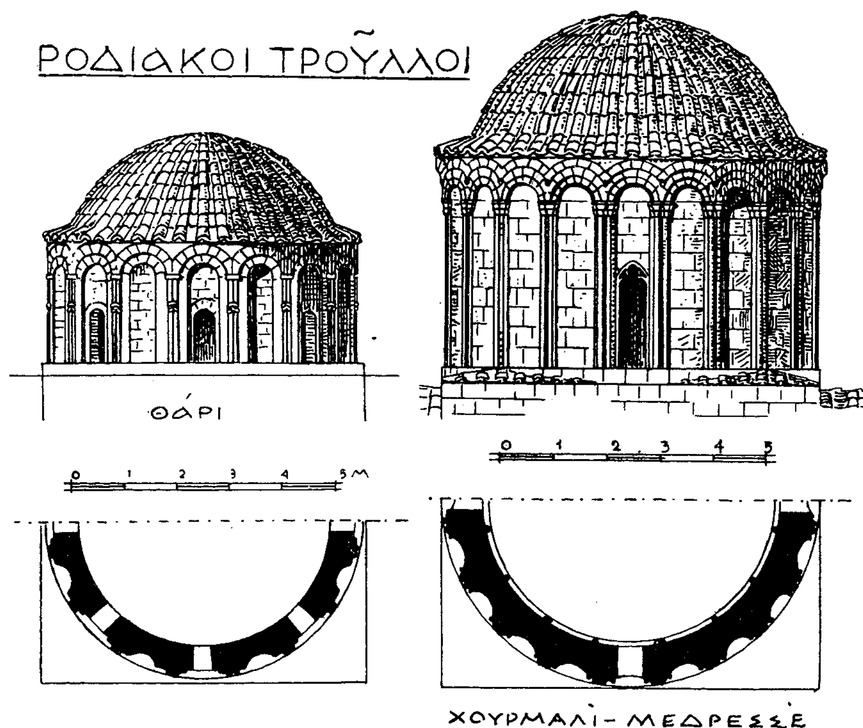
Εἰκ. 100. Ὁ κατεδαφισθεὶς ναὸς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου Ρόδου κατὰ τὸν Rottiers.

τοὺς βλέπομεν εἰς βυζαντινὰ τέμπλα τῆς κυρίως Ἑλλάδος [1] (Φουντουκλὶ εἰκ. 99, Θάρι εἰκ. 101) καὶ ἄλλοτε τέλος πολλαπλοῖ, ὅπως εἰς τὸ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ (εἰκ. 101). Μεταξὺ τῶν μνημονευθεισῶν παραλλαγῶν ἡ μετὰ ἁπλῶν κογχῶν καὶ ἡ μετὰ διδύμων κιονίσκων τηροῦνται αὐστηρῶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐνθυμίζουσαι ζωηρῶς ἀνάλογα Κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα [2], ἐν ᾧ ἡ μετὰ πολλαπλῶν κιονίσκων παραλλαγὴ ἔχει προφανῶς ὑποστῆ Φραγκικὴν (ἱπποτικὴν) ἐπίδρασιν, ὡς μαρτυρεῖ ἥ τε διάπλασις τῆς δέσμης τῶν κιονίσκων καὶ τῶν κονιοκράνων των καὶ αἱ πολὺ ραδιναὶ ἀναλογίαι τῶν κορμῶν των. Κατὰ ταῦτα αἱ μὲν πρῶται παραλλαγαὶ δυνατὸν νὰ ἐφηρμόσθη-

[1] Π. χ. εἰς τὴν Πόρτα Παναγιὰν τῶν Τρικκάλων (Ὀρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α, 25).

[2] Ναοί: Παμμακαρίστου (Van Millingen, Byz. churches in C/ple σ. 162 εἰκ. 52) Μυρελαίου (ὁ αὐτὸς σ. 196 πίν. LII), Ἁγ. Ἰωάννου ἐν Τρούλλῳ (ὁ αὐτὸς σ. 202 πίν. LV Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ Τίρωνος (ὁ αὐτὸς σ. 252 εἰκ. 86 καὶ 87) κλπ.

σαν ἤδη πρὸ τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως τῆς νήσου, ἡ δὲ τελευταία μετά. Ἡ φραγκικὴ ἄλλωστε ἐπὶ ταύτην ἐπίδρασις ἐμφανίζεται ὡσαύτως καὶ εἰς τὴν διὰ κιονίσκων καὶ τοξυλλίων διαμόρφωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τυμπάνου, οἵαν τὴν βλέπομεν εἴς τε τὸ Δεμιρλὶ (εἰκ. 62) καὶ τὸ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ (εἰκ. 93) ἐν ᾧ οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ναοὶ ἔχουσιν ἐλευθέραν

Εἰκ. 101. Τροῦλλοι μεθ' ἀψιδωμάτων ἐπὶ διδύμων ἢ πολλαπλῶν κιονίσκων

ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τυμπάνου των.

Παρατηροῦμεν ἐν τέλει, ὅτι οἱ τροῦλλοι τῶν ναῶν τῆς Ρόδου φέρουσι κατὰ κανόνα 4 μόνον, καὶ ταῦτα μικρά, παράθυρα, ἀνοιγόμενα εἰς τὰς ἀντιστοίχους πρὸς τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος πλευρὰς τοῦ τυμπάνου. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ μερικοὶ τροῦλλοι στερούμενοι ἐντελῶς παραθύρων (π. χ. ὁ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπὶ εἰκ. 98, ὁ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον εἰκ. 98) ἀλλ' εἰς τούτους πιθανῶς τὰ παράθυρα ἐφράχθησαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Νὰ ὀφείλεται ἄραγε ἡ φειδὼ αὕτη τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ τρούλλου, — ἥτις ἄλλως τε ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ναοῦ — εἰς τὸ ὑπερβολικόν, μεσημβρινὸν φῶς τῆς μεγαλονήσου;

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Οἱ ναοὶ τῆς Ρόδου, τῶν ὁποίων ἐξητάσαμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων γνωστοὶ μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἐπιστήμην ἦσαν μόνον αἱ τοῦ Ἁγίου Νικήτα (ἢ Ἁγίας Παρασκευῆς) ἐπὶ τοῦ ὄρους Παραδείσι. Τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς ἐδημοσίευσε λεπτομερῶς ὁ Brandi ἐν τῷ 3ῳ τόμῳ τῶν Memorie τοῦ Ἱστορικοαρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρόδου· τούτου ἕνεκα δὲν θὰ κάμωμεν περὶ αὐτῶν λόγον ἐνταῦθα, ἐπειδὴ μόνον τὰ ἀνέκδοτα μνημεῖα τῆς Ρόδου πραγματευόμεθα.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν τοῦ Ἁγίου Νικήτα περιεσώθησαν εἰς ναοὺς τοῦ Κάστρου καὶ τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου πολλαὶ ἄλλαι τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐμελετήθησαν μέχρι τοῦδε. Καὶ ἄλλαι μὲν ἐξ αὐτῶν παρέμειναν σχεδὸν ἀνέπαφοι—ὡς π.χ. τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βάρδα παρὰ τὴν Ἀπολακκιάν, αἱ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου, τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης Καλυθιῶν, τῆς Παναγίας τῆς Κατταβιᾶς, τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Θάρι, τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας παρὰ τὸν Μονόλιθον κλπ.—ἄλλαι δ' ἐπεσκευάσθησαν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς—ὡς π.χ. αἱ τοῦ Φουντουκλὶ (Διμυλιᾶς), αἱ τοῦ Ἁγίου Φανουρίου τοῦ Κάστρου Ρόδου καὶ τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου—καὶ τέλος ἄλλαι ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εὐκρινῶς μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς ξενικῆς κατοχῆς ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου, ὅτε οἱ χριστιανοὶ καταλαβόντες τὰς ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τζαμιὰ μεταβληθείσας ἐκκλησίας, ἀπέξεσαν τὰ ἀσβεστοκονιάματα διὰ τῶν ὁποίων οἱ Τοῦρκοι εἶχον καλύψει τὰς τοιχογραφίας ἀπὸ τοῦ 1523 καὶ ἐντεῦθεν. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγονται αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἴλκ-Μιχράμπ, τοῦ Δεμιρλί, τοῦ Καδὶ-Μεστζὶδ κλπ. Πάσας σχεδὸν τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας τοιχογραφίας θέλομεν ἐξετάσει κατωτέρω ἀπὸ εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως καὶ θέλομεν προσπαθήσει νὰ συναγάγωμεν τὰ σχετικὰ περὶ τῆς τέχνης των καὶ τῆς χρονολογίας κατασκευῆς των συμπεράσματα.

1) ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΒΑΡΔΑΣ

Τὸ ναΰδριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου — ὅστις ἐνταῦθα φέρει τὴν καθαρῶς βυζαντινὴν ἐπίκλησιν ὁ Βάρδας[1] — ἀναμφιβόλως ἀπό τινος ἰδιοκτήτου τῆς περιοχῆς, φροντίδι καὶ δαπάναις τοῦ ὁποίου θ' ἀνηγέρθη — εὑρίσκεται ἐπὶ δενδροφύτου κλιτύος μίαν περίπου ὥραν πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Ἀπολακκιᾶς. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ ἐκτισμένη δι' ἀκανονίστων ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια πλίνθων καὶ κεράμων. Πρὸς ἀνατολὰς καταλήγει εἰς τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ, (ὅρα τὴν κάτοψιν αὐτῆς ἐν εἰκόνι 49) στεγαζομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμά της καλύπτεται ὑπὸ ἐλαφρῶς τεθλασμένης κυλινδρικῆς καμάρας, εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ὁποίας εἶναι ἐντειχισμένα ἠχητικὰ ἀγγεῖα[2], τῶν ὁποίων διακρίνεται τὸ ἀνοικτὸν στόμιον. Ἡ ἀπὸ τῆς

[1] Τὸ ὄνομα Βάρδας ἔφερον συχνὰ βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ ἐξ ἡγεμονικῶν οἴκων καταγόμενοι, ἐνίοτε ὅμως καὶ ἁπλοῖ μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ὡς ὁ κάτωθι πίναξ διδάσκει.

α) Βάρδας, πατρίκιος, πατὴρ Λέοντος τοῦ Ε' τοῦ Ἀρμενίου (813 — 820), (Θεοφάνης 725, Γενέσιος 36 (Βόννης)).

β) Βάρδας Καῖσαρ, θεῖος τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842 — 867) καὶ ἀδελφὸς τῆς Αὐγούστας Θεοδώρας, (Γεώργ. Μοναχός 821, Γενέσιος 94, Συνεχ. Θεοφ. 137-238, Συμεὼν ὁ μάγιστρος 657-678, Κεδρηνὸς II 155-180 (Βόννης), Κ. Μανασσῆς 5094, Λέων ὁ Γραμματικὸς 228-244, Μιχ. Γλυκᾶς 543-545, Εὐφραὶμ στ. 1014 [Ψευδο] Κωδινός, Migne 157, 492, Κῶδ. Κουτλουμουσίου 220, φ. 139β Ν. Ἑλλην. ΙΖ', 17).

γ) Βάρδας ὁ Φωκᾶς, πατρίκιος, πατὴρ τοῦ Αὐτοκρ. Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969), (Λέων ὁ διάκονος 46-185 (Βόννης)).

δ) Βάρδας ὁ Φωκᾶς, ἔγγονος τοῦ πρώτου (Συνεχ. Θεοφ. 389-459, Συμεὼν ὁ μάγ. 747, Λέων ὁ διάκονος 41).

ε) Βάρδας ὁ Φωκᾶς, δούξ, υἱὸς Λέοντος τοῦ Κουροπαλάτη, (Λέων ὁ διάκ. 96-174, Λέων ὁ Γραμμ. 295, Κ. Μανασῆς 5630).

ϛ) Βάρδας ὁ Σκληρός, μάγιστρος καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, (Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Migne P.G. 113 στ. 981 καὶ Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. Γ', 174, Λέων ὁ Διάκονος 107-169, Ζωναρᾶς II 541-546, Κεδρηνὸς II 429, 433, Μανασσῆς 5112, 5159).

ζ) Βάρδας Πλατυπόδης, πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πελοποννήσου, (Κ. Πορφυρογ. Περὶ θεμάτων 223 (Βόννης)).

η) Βάρδας Βοήλας, στρατηγὸς Χαλδίας, (Γ. Μοναχὸς 896, Συνεχ. Θεοφ. 404, Συμεὼν μάγ. 734, Λέων ὁ Γραμμ. 309 (Βόννης)).

θ) Βάρδας Καβαλλάριος, ἐκ τῶν οἰκειοτάτων τοῦ αὐτοκρ. Ἀνδρονίκου τοῦ Γέροντος (1282 — 1328), (Καντακουζηνὸς I, 71 καὶ 257).

ι) Βάρδας μοναχός, (Θεοφ. Χρονογρ. 173, Βιενναῖος Κῶδιξ Phil. gr. 342 φ. 48β-51β).

ια') Βάρδας Καππαδόκης (Grégoire, B. C. H. 33 (1909) σ. 100).

[2] Περὶ τῶν ἠχητικῶν ἀγγείων ἔγραψε παλαιότερον ὁ A. Brykezynski ἐν Revue de l'art chrétien 1898, 130, προσφάτως δὲ καὶ ὁ P. Thielscher ἐν Akustische Zeitschrift τοῦ 1938.

δυτικῆς πλευρᾶς εἴσοδός της εἶναι λίαν χαμηλή, φέρει δ' ὑπεράνω ἀβαθῆ ἀνακουφιστικὴν ἅμα καὶ διακοσμητικὴν κόγχην (εἰκ. 102), ἥτις ἄλλοτε θὰ ἐκοσμεῖτο δι' εἰκόνος μὴ σωζομένης πλέον σήμερον, ὅτε τὸ ὅλον ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔχει ἀσβεστοχρισθῆ. Ἐνδεικτικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ ναϋδρίου εἶναι καὶ αἱ μεγάλαι, κοῖλαι κέραμοι διὰ τῶν ὁποίων καλύπτεται ἐξωτερικῶς ἡ καμάρα· αἱ διαστάσεις τῶν στρωτήρων της εἶναι: μῆκος 0,83 μ. πλάτος 0,32 μ., τὸ δὲ βέλος τῆς καμπυλότητός των ἀνέρχεται εἰς 0,04 μ.

Ἡ *Πλατυτέρα*. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζετο ἡ Παναγία ἔνθρονος μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Ἐκ

Εἰκ. 102. Ὁ ἅγ. Γεώργιος ὁ Βάρδας ἀπὸ Β.Δ.

τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται σήμερον μόνον τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος, τοῦ ὑπολοίπου ἀσβεστοχρισθέντος. Ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον (μαφόριον), κάθηται ἐπὶ ἀνακλίντρου φέροντος τὸ σύνηθες κυλινδρικὸν καὶ εἰς κώνους ἀπολῆγον προσκεφάλαιον. Ἐκράτει εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸ παιδίον Ἰησοῦν, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς διασωθείσης ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ, σωζομένης εἰς σχῆμα εὐλογίας. Ὁ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος ἀρχάγγελος Μιχαὴλ — ρητῶς διὰ συντετμημένης ἐπιγραφῆς κατονομαζόμενος — βηματίζει πρὸς δεξιὰ καὶ προσκλίνων τείνει εὐλαβῶς τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν Θεοτόκον. (εἰκ. 103) Φορεῖ κόκκινον ἐσωτερικὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτόχρωμον μανδύαν μετ' ἐρυθρῶν σημείων (clavi). Ἡ κόμη του συγκρατεῖται ὄπισθεν διὰ λευκῶν, λεπτῶν ταινιῶν, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἀνεμίζονται.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας ἤτοι κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου, εἶναι ἀναγεγραμμένη διὰ μεγάλων (ὕψ. 0,07) μελανῶν γραμμάτων εἰς δύο ἐπαλλήλους στίχους ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 104) τῆς ὁποίας δυστυχῶς σώζεται μόνον ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. Ἡ εἰς τὴν ὅλως ἀσυνήθη

ταύτην θέσιν γεγραμμένη ἐπιγραφή, συμπληρουμένη ὡς κάτωθι, λέγει:

Ἀνοικοδομήθη ἐκ βάθρ[ων ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς
τοῦ μεγαλο]μάρτυρος τοῦ κλινοῦ καὶ τροπεωφόρρου Γε(ωργί)ου
ἐ]πὶ τῆς βασιλ(είας) κυροῦ Ἀνδρο(νίκου) τ[οῦ Παλαιολόγου]
τῷ ,ϛ´ΨϘΗ ἔτι ἰνδ(ικτιῶνος) [ΙΑ´]

Εἰκ. 103. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6798, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1289) 1290, ὁπότε αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἦτο Ἀνδρόνικος ὁ Γέρων, ὅστις ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1282 μέχρι τοῦ 1328.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι σπουδαία ὄχι μόνον διότι χρονολογεῖ ἀκριβῶς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναϋδρίου ἀλλὰ καὶ διότι μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ κατ᾽ αὐτὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ νῆσος ὑπήγετο· καὶ ἀνεγνώριζεν ὡς κυρίαρχον τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου οὐχὶ δὲ τοὺς κατὰ καιροὺς τυχοδιώκτας πειρατάς, οἵτινες, ἐπωφελούμενοι τῶν ἀνωμαλιῶν, τὴν κατέκτων παροδικῶς [1].

Εἰκ. 104. Τμῆμα τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

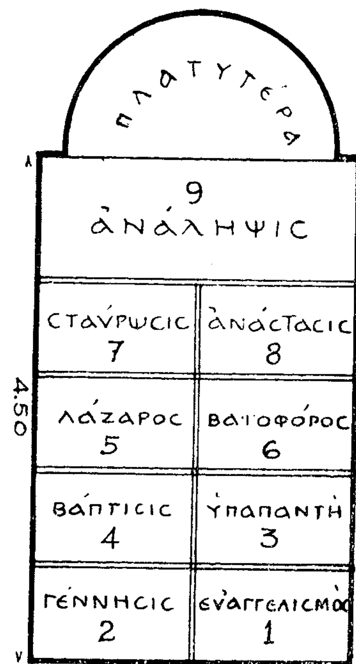
Ἂς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὑπολοίπου εἰκονογραφήσεως.

Ἡ καλύπτουσα τὸν ναὸν καμάρα κοσμεῖται ἀπὸ τῶν γεννήσεων καὶ ἄνω διὰ τῶν παραστάσεων τῶν λεγομένων «δεσποτικῶν» ἑορτῶν. Ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 105) δεικνύει, ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ κυλίνδρου διηρέθη ἐγκαρσίως εἰς 5 λωρίδας ἐκ τῶν ὁποίων πάλιν αἱ 4 δυτικαὶ ἐχωρίσθησαν ἑκάστη εἰς δύο διὰ γραμμῆς ἀκολουθούσης τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας, μόνη δ᾽ ἡ πέμπτη, ἡ πρὸς ἀνατολάς, ἔμεινεν ἀδιαίρετος. Κατὰ ταῦτα ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τῆς καμάρας κατετμήθη δι᾽ ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς 9 ἐν ὅλῳ πίνακας, οἱ ὁποῖοι, λόγῳ τῶν περιωρισμένων διαστάσεων τοῦ ναϋδρίου, (μῆκος 4,50 μ.) ἔγιναν κατ᾽ ἀνάγκην πολὺ στενοί, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠνάγκασεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸν ζωγράφον ὄχι μόνον νὰ συμπτύξῃ τὰς συνθέσεις του ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὰς πρόσωπα καὶ ζῷα ν᾽ ἀπεικονίσῃ πολὺ ραδινώτερα τοῦ φυσικοῦ.

Ἂς ἴδωμεν τώρα ποῖα θέματα εἰκονίσθησαν εἰς τὰ 9 μνημονευθέντα διαμερίσματα καὶ ποίαν τάξιν ἠκολούθησεν ἐν τῷ συνόλῳ της ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ναϋδρίου. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν κρατοῦσαν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς συνήθειαν, καθ᾽ ἣν τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν Β. Α. ἢ τὴν Ν.Α. γωνίαν, ἤτοι παρὰ τὸ ἱερόν, καὶ βαίνοντα ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, δηλαδὴ κατὰ τὴν φορὰν τῆς γραφῆς, κάμνουν τὸν γῦρον τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἀρχὴ τῆς εἰκονογραφίας ἔγινεν ἀπὸ τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ἤτοι εὐθὺς δεξιᾷ τῆς εἰσόδου, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 1 διαμέρισμα (εἰκ. 105)

[1] Ὅρα τὰ ἀνωτέρω (σελ. 58 σημ. 1) λεχθέντα.

ἔνθα εἰκονίσθη ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἡ δευτέρα ὅμως εἰκών, ἤτοι ἡ τῆς Γεννήσεως, δὲν ἐτέθη, ὡς θ' ἀνέμενέ τις, παραπλεύρως πρὸς τὴν πρώτην, ἀλλὰ συμμετρικῶς πρὸς αὐτήν, ἤτοι εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 διαμέρισμα. Ἀκολούθως ἡ τρίτη παράστασις, ἡ Ὑπαπαντή, ἐτέθη παραπλεύρως ἤτοι πρὸς ἀνατολὰς τῆς πρώτης, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 διαμέρισμα, συμμετρικῶς δὲ πάλιν πρὸς αὐτὴν ἡ τετάρτη, ἤτοι ἡ Βάπτισις, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 διαμέρισμα. Αἱ ὑπόλοιποι ἐντούτοις, τέσσαρες παραστάσεις δὲν ἀκολουθοῦν τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σύστημα διαδοχῆς· διότι ἐν ᾧ θὰ ἔπρεπεν εἰς τὸ παραπλεύρως τοῦ 3, ἤτοι εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 διαμέρισμα, νὰ τεθῇ ἡ χρονικῶς προηγουμένη τῆς Βαϊοφόρου παράστασις τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ἐτέθη εἰς αὐτὸ ἡ Βαϊοφόρος, τοῦ Λαζάρου μετατεθέντος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 5. Τὴν νέαν ταύτην τάξιν ἠκολούθησαν ἔπειτα καὶ αἱ δύο τελευταῖαι παραστάσεις, τεθείσης τῆς μὲν Σταυρώσεως εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 διαμέρισμα, τῆς δὲ εἰς Ἅδου καθόδου εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 8. Τέλος εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τοῦ Ἱεροῦ μακρὰν καὶ πλατυτέραν λωρίδα εἰκονίσθη, ὡς συνήθως ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, ἡ Ἀνάληψις [1].

Εἰκ. 105.

1. *Εὐαγγελισμός.* Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ πίνακος τὰ δύο πρόσωπα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ — ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ ἡ Παναγία — παρεστάθησαν παραπλεύρως ἀλλήλων ἄνευ οὐδενὸς ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους καὶ δὴ ὁ μὲν ἀρχάγγελος ἀριστερά, ἡ δὲ Παρθένος δεξιά. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὁ ἀρχάγγελος δὲν εἰκονίσθη, ὡς συνήθως, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἐλαφρὰν κλίσιν καὶ κεκαμμένους εἰς τὰ γόνατα τοὺς πόδας, πρὸς δήλωσιν τῆς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὁρμητικῆς καθόδου του, ἀλλὰ παρεστάθη ἐντελῶς ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον μὲ κλειστὰ τὰ πτερά του καὶ μὲ τοὺς πόδας ἁπλῶς ἀνοικτούς, ὡς νὰ βαδίζῃ.

Ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χιτῶνα τείνει τὴν δεξιάν του εἰς σχῆμα προσφωνήσεως ἢ εὐλογίας πρὸς τὴν Παρθένον. Αὕτη, κατά τι ὑψηλοτέρα τοῦ Γαβριήλ, εἰκονίζεται κατενώπιον ἐλαφρῶς ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἄγγελον, περιτυλιγμένη εἰς τὸ πατροπαράδοτον ἀπὸ κεφαλῆς καταπῖπτον συριακόν, ἐρυθρὸν μαφόριον, ἀπὸ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ὁποίου προβάλλει ἐλαφρῶς, πολὺ πλησίον εἰς τὸ πρόσωπον ἡ δεξιά της ἄκρα χείρ, εἰς ἔνδειξιν οὐχὶ πλέον ἀρνήσεως, ὡς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, ἀλλὰ συζητήσεως καὶ τελικῆς ὑποταγῆς εἰς τὰ ὑπὸ ἀγγέλου μηνυόμενα, ὡς συνηθίζετο ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς [1]. Τοῦτο ἄλλως τε ὑποδηλώνουν καὶ αἱ ἄνωθεν τοῦ φωτοστεφάνου ἑκατέρου τῶν προσώπων ἐπὶ σκοτεινοῦ γαλάζιου βάθους διὰ λευκῶν γραμμάτων εἰς δύο στίχους γεγραμμέναι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν τῆς μὲν ὑπὲρ τὸν ἀρχάγγελον διατηρεῖται μόνον τὸ δεξιὸν ἄκρον .... *]ριτω,*

..... *σου*

ὅμως ἀρκετὸν ἵνα συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 28) γνωστῆς φράσεως: *χαῖρε κεχα]ριτω-*

μένη ὁ Κύριος μετὰ] σοῦ, ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν Παναγίαν, πλέον εὐδιάκριτος, ἀναγράφει τὴν ἐπίσης ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 38) εἰλημμένην φράσιν: *Ἰδοὺ ἡ δούλη τοῦ Κυρίου· γένοι-*

τό μοι κατὰ τὸ ῥῆμα σου.

Λόγῳ τῆς ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν ἀλλοιώσεως τοῦ πίνακος εἰς τὰ κάτω μέρη δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἡ Παναγία ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς της, ὡς συνήθως, τὴν ἠλακάτην ἢ ἄλλο τι.

2. *Ἡ Γέννησις.* Ἕνεκα τῶν πολλῶν προσώπων τῆς σκηνῆς ταύτης ὁ ζωγράφος ἠναγκάσθη νὰ ἐλαττώσῃ τὴν κλίμακα τῆς ἐκτελέσεως, καί, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ πίνακος, νὰ τοποθετήσῃ τὰ πρόσωπα εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας. Οὕτω εἰς μὲν τὴν ἀνωτάτην παρέστησε τὴν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τοὺς «ἀγραυλοῦντας» ποιμένας ἀγγελίαν τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος, εἰς τὴν μέσην τὴν ἐπὶ κλίνης ἀνακεκλιμένην Παναγίαν καὶ δεξιὰ αὐτῆς τὸ βρέφος καὶ τέλος εἰς τὴν κάτω τὸν σκεπτικὸν Ἰωσὴφ καὶ τὴν σκηνὴν τοῦ λουτροῦ τοῦ νεογνοῦ.

α) Ἀνωτάτη ζώνη. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ πίνακος παρίστανται κατὰ κρόταφον δύο ποιμένες ἄνευ τῶν προβάτων των: εἷς νέος ἐμπρὸς καὶ εἷς γέρων ὄπισθεν. Ἀμφότεροι ἀσκεπεῖς καὶ μὲ φωτοστεφάνους εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὰ δεξιά, ἔνθα εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον, ὁ εἷς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου, δύο ἄγγελοι μὲ φωτοστεφάνους, ἐξ ὧν ὁ πρὸς τοὺς ποιμένας πλησιέστερος κάμνει τὴν χειρονομίαν τῆς ἀγγελίας. Τὰ τέσσαρα ταῦτα πρόσωπα εἶναι τοποθετημένα ἐντὸς τοῦ πίνακος μὲ ἀπόλυτον ἰσορροπίαν μάζης. Οἱ φωτοστέφανοί των ἐγγράφονται νοερῶς ἐντὸς χαμηλοῦ τόξου κύκλου, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένη, ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάνου κάμπου, διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ Χριστοῦ γέννησις.* Λόγῳ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἁλάτων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ ἀνώτατον τμῆμα, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω

[1] Τοὺς λόγους, δι' οὓς ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως τοποθετεῖται εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἤτοι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς καμάρας ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Α. Ξυγγόπουλος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1938 σ. 42.

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile Paris, 1916 σ. 73.

ἂν εἰκονίζονται ἢ ὄχι ἄνωθεν καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα, οἱ τρεῖς μάγοι ἀφικνούμενοι ἐφ᾽ ἵππων.

β) Μέση ζώνη. Ἐπὶ κλίνης τοποθετημένης διαγωνίως ἐκ τῶν κάτω δεξιῶν πρὸς τὰ ἄνω ἀριστερὰ τοῦ σπηλαίου εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ λεχὼ Παναγία. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον ἀλλ᾽ ἡ διάταξις τοῦ σώματός της μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ προσβλέπουσα τὸ παρ᾽ αὐτήν, ἐπὶ ἰσοδόμως ἐκτισμένης φάτνης εἰκονιζόμενον βρέφος[1]. Αἱ συνήθως παρ᾽ αὐτὸ εἰκονιζόμεναι κεφαλαὶ βοὸς καὶ ὄνου εἶναι ἐδῶ κατεστραμμέναι.

γ) Κάτω ζώνη. Σχετικῶς καλύτερον διετηρήθη ἡ κάτω ζώνη, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσὴφ μὲ φωτοστέφανον, καθήμενος, ὡς συνήθως, σκεπτικός, ἤτοι ἔχων ἀκκουμβισμένην τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του μηροῦ, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς στηρίζει τὴν κεφαλήν του. Ὁ Ἰωσὴφ στρέφει τὰ νῶτα πρὸς τὴν παραπλεύρως εἰκονιζομένην σκηνὴν τοῦ λουτροῦ, ἔχουσαν τὴν ἑξῆς σύνθεσιν: Ἑκατέρωθεν κυλινδρικῆς λεκάνης βαινούσης ἐπὶ κωνικοῦ ποδὸς εἰκονίζεται ἀνὰ μία γυνή· ἐκ τούτων ἡ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι νεαρά, ἐνδεδυμένη μακρὸν χιτῶνα καὶ φέρουσα ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν λευκὸν μανδήλιον (σάρπαν) κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡ μὲ στέφος διαδεδεμένη κεφαλή. Ἡ μορφὴ αὕτη ἀσχολεῖται εἰς τὸ νὰ χύνῃ διὰ πρόχου ὕδωρ ἐντὸς τῆς λεκάνης. Ἡ δὲ πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ γυνὴ εἶναι γηραιοτέρα, φορεῖ ἀχειρίδωτον χιτῶνα κάθηται δὲ βαστάζουσα ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸ ὀλόγυμνον νεογνόν, τοῦ ὁποίου τὴν κεφαλὴν περιβάλλει φωτοστέφανος. Ἡ γυνὴ αὕτη φέρει τὴν προτεταμένην ἀριστεράν της χεῖρα ἐντὸς τῆς λεκάνης, προφανῶς ἵνα δοκιμάσῃ τὴν θερμοκρασίαν τοῦ ἐν τῇ λεκάνῃ θερμοῦ ὕδατος, τὴν ὁποίαν κανονίζει ἡ ἔναντι ἱσταμένη νεαρὰ γυνὴ ρίπτουσα ψυχρὸν ὕδωρ διὰ τῆς πρόχου[2]. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν ἐδῶ οὐχὶ αὐτὴν ταύτην τὴν σκηνὴν τοῦ λουτροῦ ἀλλὰ τὴν ἀμέσως πρὸ αὐτῆς[3].

Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὰς δύο γυναῖκας, αὗται, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, εἶναι ἡ μὲν γηραιά, ἡ πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ καθημένη, ἡ *μαῖα*, ἡ δὲ δεξιὰ νεαρά, ἡ *Σαλώμη*, (Πρβλ. τὸ ἀπόκρυφον Πρωτευαγγέλιον τοῦ

[1] Ἡ διάταξις αὕτη συνηθίζεται εἴς τε τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸ Βυζάντιον. Πρβλ. Millet, Recherches σ. 101.

[2] Τοῦτο ἐκφράζει σαφέστατα ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη εἰς ὁμοίαν παράστασιν τοῦ Ἁγ. Βλασίου τῆς Κάτω Ἰταλίας (14ου αἰ.), ἥτις λέγει: *Θές κρίο Σαλόμη [δ]ιὰ τὸ πεδ[ίο]ν* (Diehl, L'art byzantin dans l'Italie méridionale σ. 60).

[3] Ὅμοιαι παραστάσεις δοκιμῆς τῆς θερμοκρασίας τοῦ ὕδατος τοῦ λουτροῦ ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα ἢ μεταγενέστερα μνημεῖα, ὡς π. χ. εἰς Ἀρίλγε τῆς Π. Σερβίας (13ου αἰ.), εἰς Ἁγ. Σοφίαν Τραπεζοῦντος, εἰς Ἅγ. Εὐστάθιον τοῦ Ἄθω (Kondakof, Pamjatniki christianskago iskusstva na Afonje σ. 138 εἰκ. 55), εἰς Ἅγ. Παῦλον Ἁγ. Ὄρους (1423;) (Hautes Études C 311) εἰς Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (1552) (Φωτογρ. Messbildanstalt 1371, 6) κλπ.

Ἰακώβου (19, 20) ὡς καὶ τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἁγίου Βλασίου).

3) *Ἡ Ὑπαπαντή*. (εἰκ. 106 δεξιᾷ) Εἰς τὸν πίνακα τῆς Ὑπαπαντῆς τὰ τέσσαρα πρόσωπα—Ἰωσήφ, Παναγία, Συμεὼν καὶ Προφῆτις Ἄννα—εἰκο-

Εἰκ. 106. Τμῆμα τῆς Βαϊοφόρου (ἀριστερά) καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς (δεξιά).

νίσθησαν κατὰ παράταξιν ἀλλ᾽ οὕτως, ὥστε τὰ δύο μεσαῖα καὶ κυριώτερα ἤτοι ἡ Παναγία καὶ ὁ Συμεών, παρασταθέντα εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, ν᾽ ἀποκρύπτωσι τὰ δύο ἄλλα, σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ, λόγῳ βεβαίως τῆς στενότητος τοῦ χώρου. Ὄπισθεν τῶν 4 προσώπων ἀλλ᾽ ὑψηλότερον καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος παρεστάθη διαγωνίως, κιβώριον βαῖνον ἐπὶ κιόνων καὶ στεφόμενον ὑπὸ πυραμιδοειδοῦς στέγης. Κατὰ τὴν διάμετρον τῶν τόξων τοῦ κιβωρίου αὐτοῦ εἰκονίζονται ράβδοι, ἀπὸ τῶν ὁποίων κρέμανται κανδῆλαι. Τὸ κιβώ-

ριον ἐστέγαζεν ἁγίαν Τράπεζαν, τῆς ὁποίας φαίνεται κάτω, μεταξὺ τοῦ Συμεὼν καὶ τῆς Παναγίας, τμῆμα τῆς *ποδέας*, κοσμούμενον διὰ χιαστοῦ κοσμήματος (εἰκ. 106).

Ἐκ τῶν προσώπων ὁ εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν εἰκονιζόμενος Ἰωσήφ, κρυπτόμενος κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν ὑπὸ τῆς Παναγίας, παρεστάθη μὲ ἐξαιρετικὰ ῥαδινὰς ἀναλογίας. Ἡ πρὸ αὐτοῦ Παναγία, περιβεβλημένη μέλαν μαφόριον, ἔχει τὰς χεῖρας χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους, προσβλέπει δὲ τὸν πρὸ ὀλίγου ὑποδεχθέντα τὸν Χριστὸν « *θεοδόχον* » Συμεών. Ὁ μὲ λευκὴν κόμην εἰς δύο χωρισμένην καὶ λευκὴν γενειάδα πρεσβύτης οὗτος, ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, περιπτύσσεται τὸν Χριστόν, φέρων τὴν κεφαλήν του εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν τοῦ Παιδίου, ὅπερ ἐν τούτοις τείνει τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν μητέρα του, οἱονεὶ μὴ θέλον ν' ἀποχωρισθῇ αὐτῆς. Ὄπισθεν τοῦ Συμεὼν φαίνεται ὁ κορμὸς καὶ ἡ ἐν προφητικῇ ἐκστάσει κεφαλὴ τῆς «*θυγατρὸς τοῦ Φανουὴλ ἐκ φυλῆς Ἀσὴρ*» (Λουκ. Β, 36) προφήτιδος Ἄννης, ἥτις, φοροῦσα καστανὸν ἱμάτιον, κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἱλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν: «*τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσε*». Τὸ πρόσωπον τῆς Ἄννης « *χήρας ὡς ἐτῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων* » κατὰ Λουκᾶν (Β, 37) εἰκονίσθη μετὰ πολλῶν ῥυτίδων.

Ὁ τύπος τῆς Ὑπαπαντῆς, καθ' ὃν ὁ Συμεὼν κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸν Χριστὸν ἐπεκράτησεν εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν αἰῶνας, ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ὀλίγα τινὰ παραδείγματα αὐτοῦ χρονολογούμενα πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος [1], εἰς τὰ ὁποῖα ἔρχεται ἤδη νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον.

4. *Ἡ Βάπτισις*. (εἰκ. 107) Κατ' ἐξοχὴν ῥαδινὰ παρεστάθησαν τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σκηνὴν τῆς βαπτίσεως πρόσωπα, ἰδίᾳ δὲ ὁ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος γυμνὸς Χριστός, ὅστις φέρων φωτοστέφανον, εἰκονίσθη ὡς ἀρχαῖον ἄγαλμα ἐντελῶς κατενώπιον, μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κρεμαμένην παρὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν δεξιὰν ἐλαφρῶς ὑψουμένην εἰς σχῆμα εὐλογίας [2]. Τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνου ἀπεδόθη διὰ πολλῶν ἐπαλλήλων λευκῶν, ὁριζοντίων γραμμῶν, καλύπτει δὲ τὸν Ἰησοῦν περίπου μέχρι τῶν ὤμων. Ἐπὶ τῶν δύο ἀποτόμων, σχεδὸν κατακορύφων, βραχωδῶν ὀχθῶν τοῦ ποταμοῦ ἵστανται ἀριστερὰ μὲν ὁ Βαπτιστὴς Ἰωάννης, ἐντελῶς ὄρθιος, γυμνὸς ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω, περιβεβλημένος βραχεῖαν ἀχειρίδωτον μηλωτὴν καὶ ἐξωμίδα. Τὴν δεξιάν του χεῖρα θέτει

[1] Τὰ παραδείγματα ταῦτα κατέλεξεν ὁ Α. Ξυγγόπουλος, ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Ϛ' (1929) σ. 336, σημ. 1.

[2] Οὕτω ἑρμηνεύεται καὶ ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ συνήθης δοξασία, καθ' ἣν τὴν ἡμέραν τῆς βαπτίσεως αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς καθηγίασε τὰ ὕδατα, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὰ τὴν δύναμιν τοῦ καθαρμοῦ τῶν ἁμαρτημάτων (Λειτουργία τῆς 6 Ἰανουαρίου Πρβλ. καὶ (Ψευδο) Χρυσόστομον Migne, P. G. 50, 804).

ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ [1], ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του καταπίπτει ἀδρανὴς παρὰ τὸ σῶμα του. Δεξιὰ δὲ εἰκονίζεται εἷς καὶ μόνος ἄγγελος [2] περιβεβλημένος πλαστικὰ δεδηλωμένον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, κρατῶν δὲ δι' ἀμφοτέρων τῶν

Εἰκ. 107. Ἡ Βάπτισις.

κεκαλυμμένων χειρῶν του τὸ *λέντιον*, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ σπογγίσῃ τὸ σῶμα

[1] Κατὰ τὸν (Ψευδο) Χρυσόστομον, (ἔ. ἀ. στ. 808) ὁ Ἰωάννης « *ἥψατο τῆς κεφαλῆς τοῦ δεσπότου σύντρομος*. ». Πρβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Ἀθηνῶν, 1904, σ. 54.

[2] Ἕνα καὶ μόνον ἄγγελον συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ (ἀρχαιοτέρα ἐκκλησία Τοκάλ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce πίν. 65) καὶ ἐν Καρανλέκ (ἔνθ. ἀν. πίν. 103, 3).

τοῦ Ἰησοῦ, ἅμα τῇ ἐκ τοῦ ὕδατος ἐξόδῳ του[1]. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἶναι βεβλαμμένον ἐκ τῆς ὑγρασίας, ὥστε δὲν διακρίνεται οὔτε *«τὸ ἅγιον πνεῦμα καταβαῖνον ἐν εἴδει περιστερᾶς»* οὔτε ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου καὶ ἡ δέσμη τῶν ἐξ οὐρανοῦ ἀκτίνων, τὰ ὁποῖα θὰ εἰκονίζοντο ἐκεῖ.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἐνταῦθα ἡ παρουσία πολλῶν γραφικῶν στοιχείων ὡς π. χ. τῆς παρὰ τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζομένης μικρᾶς ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ ἐξωγκωμένην κεφαλήν, ἥτις εἰκονίζεται καθημένη καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς δεικνύουσα τὸν Χριστὸν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦσα ἀνεστραμμένην ὑδρίαν ἀπὸ τῆς ὁποίας τρέχει ὕδωρ. Πρόκειται περὶ τῆς προσωποιήσεως τοῦ Ἰορδάνου, στοιχείου ἑλληνιστικοῦ, ὅπερ βλέπομεν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Ἄλλο γραφικὸν στοιχεῖον παρουσιάζουσιν ἐπίσης καὶ αἱ ἀνώμαλοι ὄχθαι τοῦ ποταμοῦ, μάλιστα δὲ μεγάλαι κεφαλαὶ ἰχθύων τεταγμέναι ἀνὰ τρεῖς ἐφ' ἑκάστης ὄχθης, ἀπὸ τῆς ὁποίας προβάλλουσι. Τὰ χαίνοντα στόματα τῶν ἰχθύων αὐτῶν, ὡπλισμένα διὰ πολλῶν λευκῶν ὀδόντων, μαρτυροῦν, ὅτι περὶ καρχαριῶν πιθανώτατα πρόκειται.

5. *Ἡ Βαϊοφόρος.* (εἰκ. 106 ἀριστερᾷ) Καὶ εἰς τὴν συνήθως πολυπρόσωπον παράστασιν τῆς Βαϊοφόρου, ὁ τεχνίτης μας ἐπέφερε γενναίας συντμήσεις καὶ περικοπάς, σεβασθεὶς ὅμως τὴν γενικὴν διάταξιν καὶ διατηρήσας τὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως. Ὀλίγα μόνον καὶ μεγάλα εἰκονίσθησαν τὰ κύρια πρόσωπα τῆς συνθέσεως. Ὁ Χριστὸς καθήμενος κατὰ τὸν συνήθη ἐν Ἀνατολῇ « γυναικεῖον » τρόπον, ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου (συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν τοῦ Ζαχαρίου[2]) ἔρχεται ἐκ δεξιῶν (εἰκ. 106). Ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3)4 πρὸς τὸν θεα τὴν βλέπει γαλήνιος ἐμπρός του. Φορεῖ καστανὸν χιτῶνα καὶ σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πολλαὶ λευκαὶ γραμμαὶ δηλώνουν τὰ φῶτα τῶν πτυχώσεων. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς χειρός του εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συγχρόνως τὸν χαλινὸν τοῦ πώλου καὶ συνεπτυγμένον εἰλητὸν (κύλινδρον). Ὁ πῶλος εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ 3)4 ἔχει, κατ' ἀρχαϊκὸν τρόπον, τὴν κεφαλὴν ὑψηλὰ καὶ τὰ ὦτα ἀνωρθωμένα. Ἡ κίνησίς του δηλοῦται διὰ τῶν κεκαμμένων δύο δεξιῶν ποδῶν του. Ὄπισθεν τοῦ πώλου δεξιὰ εἰκονίζεται, συνοδεύων τὸν διδάσκαλον, εἷς καὶ μόνον μαθητής, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ εἶναι ὁλοσχερῶς κατεστραμμένη. Μία πολὺ γραφικὴ σκηνὴ εἰκονίζεται εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ πώλου ἔδαφος τῆς εἰκόνος, εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα τῆς ὅλης παραστάσεως. Πέριξ χονδροῦ κορμοῦ φοίνικος τρεῖς *« παῖδες τῶν Ἑβραίων »* κατὰ παράταξιν, σχηματίζουν ζωφόρον. Ὁ πρῶτος ἐξ

[1] Ὁ ἄγγελος ἐνταῦθα ἔχει λειτουργικὸν λόγον ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ κάλυψις τῶν χειρῶν αὐτοῦ δι' ὑφάσματος, ἥτις συχνὰ γίνεται καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν. Πράγματι εἰς τὸν ὄρθρον τῆς 5 Ἰανουαρίου (*Μηναῖον* Ἰανουαρίου σ. 53) λέγεται *«Μετὰ ἀγγέλων μοι λειτούργησον »*.

[2] Θ', 9. *Ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι . . . . . . πραῢς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον»*.

αὐτῶν ἐνδεδυμένος βραχύν, λευκόν, διάστικτον χιτῶνα, βοηθεῖ τὸν δεύτερον ἵνα ἐκβάλῃ τὸν ὁμοίως λευκὸν καὶ διάστικτον χιτῶνα του, ἵνα τὸν στρώσουν κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Σωτῆρος, ἐν ᾧ ὁ τρίτος παῖς ἁπλώνει ἤδη εἰς τὸ ἔδαφος πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἄλλο ὕφασμα.

Ἀντὶ τῶν συνήθως εἰκονιζομένων πολλῶν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Ἑβραίων εἰκονίσθη ἐνταῦθα, ἐλλείψει χώρου, εἷς μόνον ἀντιπρόσωπος αὐτῶν, γενειοφόρος, κεκαλυμμένος τὴν κεφαλὴν διὰ πέπλου, ἐνδεδυμένος βαθέως σταχτόχρουν, ὀρθοστάδιον χιτῶνα. Τὸ κατεστραμμένον ἄνω μέρος τοῦ πίνακος δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσωμεν ἂν εἰκονίζοντο ἐκεῖ τὰ τείχη μὲ τοὺς πύργους τῆς πόλεως ἢ ἄλλα ἀρχιτεκτονήματα εἰς τὸ βάθος.

6. *Ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου.* Εἰς τὸν ἄξονα περίπου τοῦ πίνακος εἰκονίζεται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἐρχόμενος ἐξ ἀριστερῶν, ὁ Χριστός. Ἐνδεδυμένος βαθύχρωμον, μακρὸν ἱμάτιον εὐλογεῖ διὰ τῆς προβαλλομένης δεξιᾶς του τὸν εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον νεκρὸν Λάζαρον, εἰκονιζόμενον ὄρθιον πρὸ τοῦ ἀετωματοειδοῦς μνημείου του.

Τὸν Χριστὸν ἀκολουθοῦσι δύο τῶν μαθητῶν αὐτοῦ: ὁ γηραιὸς Πέτρος μὲ καστανόχρουν ἱμάτιον καὶ εἷς ἄλλος ἀγένειος, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον· ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ Θωμᾶς, ὅστις εἰς πολλὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας δηλοῦται ῥητῶς διὰ τοῦ ὀνοματός του[2]. Ἡ παρουσία του ἄλλως τε ἐνταῦθα δικαιολογεῖται πλήρως καὶ ὑπὸ τῆς ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην (ΙΑ, 16) εὐαγγελίῳ ἀναφερομένης προτάσεως αὐτοῦ: *«ἀλλ' ἄγωμεν πρὸς αὐτὸν* (τὸν Λάζαρον) *ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ»*. Καὶ τῶν δύο μαθητῶν αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται ὑπὸ φωτοστεφάνου, ὄπισθεν δὲ μάλιστα τοῦ Πέτρου εἰκονίζεται καὶ τριγωνικὸν ἀέτωμα, ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ μνημείου, πρὸ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Λάζαρος[3]. Ὁ νεκρὸς οὗτος παρίσταται *« δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις »* (*Ἰω.* ΙΑ, 44) ἤτοι διὰ χιαστὶ τεθειμένων λωρίδων ὑφάσματος. Τῆς κεφαλῆς του περιεσώθη μόνον τὸ ἄνω τμῆμα τῆς κόμης μετὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν φωτοστεφάνου. Ἂν καὶ τὸ κάτω δεξιὸν τμῆμα τοῦ πίνακος εἶναι λίαν βεβλαμμένον,

[1] Τὸ κατὰ *Ματθαῖον* κανονικὸν Εὐαγγέλιον μνημονεύει τὰ παιδία (ΚΑ', 8-9) καθ' ἣν στιγμήν, ὁ Ἰησοῦς φθάνει εἰς τὸν ναόν, ἤτοι ἐντὸς τῆς πόλεως. Οἱ εἰκονογράφοι ὅμως ἀκολουθοῦσι τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου (I, 1, 3, Tischendorf σ. 210), τὸ συναξάριον τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων (*Τριώδιον*, ἔκδ. Ἀθηνῶν σ. 361 Β) καὶ τὰ λειτουργικὰ ᾄσματα (*Τριώδιον* σ. 356 Β καὶ 359 Β) τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν τὰ παιδία κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν εἰκόνα μας.

[2] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce I, 1 (1925) σ. 84 καὶ 219—I, 2 (1932) σ. 343 καὶ 412 Album πίναξ 48,₂ (Κελετζλάρ), 79,₁ (Τοκάλ, νεωτέρα ἐκκλησία)—103,₂ (Καρανλὲκ)— 119,₃ (Ἐλμαλὲ κιλησέ).

[3] Ὅμοιος ναΐσκος συνηθίζεται καὶ εἰς τὰς ἀρχαϊκὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας Jerphanion ἔ. ἀ. I. 2 (1932) σ. 387.

ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίζοντο ἐκεῖ, ὡς συνήθως, αἱ δύο ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου προσπίπτουσαι εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ παράλειψις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι μοναδική, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἐν Λονδίνῳ Κῶδιξ Harley 1810, ὅστις ἐπίσης εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Λαζάρου (φ. 239) δὲν εἰκονίζει τὴν Μάρθαν καὶ τὴν Μαρίαν [1]. Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου παρελείφθη ἐπίσης καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο Ἰουδαίων ἐργατῶν, οἵτινες ἀφαιροῦσι τὸν « λίθον » ἀπὸ τοῦ μνημείου, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπίσης συμβαίνει ἐνίοτε, ὡς π. χ. εἰς τὸ τετραευάγγελον τοῦ Κιέβου [2] (φ. 292v).

7. *Ἡ Σταύρωσις* (εἰκ. 108). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος ὁ ἐσταυρωμένος Χριστὸς καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, ἰσορρόπως, ἀνὰ δύο πρόσωπα: ἡ Παναγία καὶ μία Μυροφόρος [3] ἀριστερᾷ, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἑκατόνταρχος δεξιᾷ. Ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνος διακρίνεται μόνον, παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου, ἡ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐξωγραφημένη ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Θεολόγος.*

Ὁ Χριστός, γυμνὸς κατὰ τὰ λοιπά, φέρει μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων λευκὸν μὲ ἐρυθρὰς γραμμὰς κοσμούμενον κολλόβιον· Ἡ κεφαλή του εἶναι δυστυχῶς ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένη, μόλις δὲ διακρίνονται καὶ αἱ ὁριζοντίως ἐκτεταμέναι χεῖρές του. Τὸ σῶμα του παρουσιάζει ἀκόμη τὴν ἤρεμον γραμμὴν τοῦ 12ου αἰῶνος, τὴν ἐλαφρῶς δηλαδὴ κυματοειδῆ καμπύλην μὲ τὴν κοιλότητα κατὰ τὸ στῆθος καὶ τὴν ἐξοχὴν κατὰ τὸ ἰσχίον. Οἱ πόδες πατοῦσι σταθερῶς καὶ εἶναι καθηλωμένοι ἐπὶ τοῦ τετραγώνου ὑποποδίου. Ὁ σταυρὸς ὀρθοῦται ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, κοιλουμένου εἰς σπήλαιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται τὸ λευκὸν κρανίον τοῦ Ἀδάμ [4].

Ἡ ἀριστερᾷ εἰκονιζομένη Παναγία ἵσταται ὀρθία καὶ ἀλύγιστος, προσβλέπουσα ἀτενῶς πρὸς τὸν μόλις ἐκπνεύσαντα υἱόν της. Φέρει, κατὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, τὴν δεξιὰν ὑψωμένην χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους, εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ. Ἐνδεδυμένη σκοτεινόχρωμον χιτῶνα φέρει ἐπ᾽ αὐτοῦ τὸ πατροπαράδοτον κόκκινον μαφόριον. Τὰ κόκκινα σανδάλιά της εἶναι μαργαριτοκόσμητα. Ἀμέσως ὄπισθεν τῆς Παναγίας ἵσταται μία μόνον Μυροφόρος, φοροῦσα κόκκινον χιτῶνα καὶ σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον.

Ἐκ τῆς συμμετρικῆς ὁμάδος ὁ μὲν ἠγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητής, νεαρὸς Ἰωάννης, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, εἰκονίζεται κατὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, φέρων τὴν δεξιὰν παλάμην εἰς τὴν παρειάν, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του χεὶρ καταπίπτει ἀδρανής, χωρὶς νὰ κρατῇ τὸ τόσον εἰς τὰς Συριακὰς καὶ τὰς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας

[1] Ὅρα εἰκόνα του προχείρως παρὰ Millet, Recherches κλπ. 253 εἰκ. 233.

[2] Εἰκὼν παρὰ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 234.

[3] Πιθανώτατα ἡ Μαρία τοῦ Κλωπᾶ (Ἰω. ΙΘ, 25).

[4] Κρανίου τόπος (*Ἰωάν.* ΙΘ', 17: *ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον κρανίου τόπον, ὃς λέγεται ἑβραϊστὶ Γολγοθᾶ»* πβλ. καὶ *Ματθ.* ΚΖ', 33).

συνηθιζόμενον βιβλίον. Ἐλαφρὰ σύσπασις τῶν ὀφρύων του καὶ βαθεῖα αὖλαξ κάτωθεν τοῦ ὀφθαλμοῦ δηλώνουν τὴν ζωηρὰν θλῖψιν ὑπὸ τῆς ὁποίας κατέχεται.

Ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται γενειοφόρος ὁ Ἑκατόνταρχος (*Λουκ.*

Εἰκ. 108. Ἡ σταύρωσις.

ΚΓ', 47 *Ματθ.* ΚΖ', 54). Φέρει ἐπὶ μὲν τῆς κεφαλῆς πάνινον κάλυμμα [1], εἰς δὲ τὸ σῶμα ἐπὶ κοκκίνου ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, κατερχομένου μέχρι καὶ κάτω

[1] Ὅμοιον κάλυμμα φέρει ὁ Ἑκατόνταρχος καὶ εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Μπογιάνας (1259) (Grabar, L'église de Bojana, Sofia 1924 πίν. XIII).

τῶν γονάτων [1], μακρὸν φολιδωτὸν θώρακα καὶ τέλος εἰς τοὺς πόδας κόκκινα, ὑψηλὰ ὑποδήματα, ἄνωθεν τῶν ὁποίων φαίνονται γυμναὶ αἱ κνῆμαι. Βλέπων πρὸς τὸν ἐσταυρωμένον ὑψώνει τὸν δείκτην τῆς δεξιᾶς κατακορύφως πρὸς τὰ ἄνω (ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου) καὶ δὴ οὕτως, ὥστε ὁ ἀντίχειρ νὰ συνάπτεται πρὸς τὸν τέταρτον δάκτυλον. Εἰκονίζεται λοιπὸν εἰς σχῆμα «μαρτυρίας» συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Λουκᾶν (ΚΓ', 47) Εὐαγγέλιον, καθ' ὃ ὁ Ἑκατόνταρχος φέρεται εἰπών: *ὄντως ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος ἦν»* Διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὴν κεφαλήν του περιβάλλει φωτοστέφανος.

8. *Ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος.* Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι πολὺ κατεστραμμένος ὑπὸ τῶν ἁλάτων. Μόλις διακρίνεται κατὰ τὸν ἄξονα ὁ Χριστὸς δίδων τὴν χεῖρα εἰς τὸν δεξιᾷ εἰκονιζόμενον Ἀδάμ, παρὰ τὸν ὁποῖον ἵσταται ἡ Εὕα, ἐν ᾧ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον φαίνεται ὁ προφητάναξ Δαυὶδ καὶ παρ' αὐτὸν ὁ Σολομών, ὑπεράνω δὲ τούτων μία ἄλλη μορφή, πιθανώτατα ὁ Ἄβελ.

9. *Ἡ Ἀνάληψις* (Εἰκ. 109, 110) καταλαμβάνει, ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁλόκληρον τὴν πρὸ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ ἐγκαρσίαν λωρίδα 9. Ἡ θέσις της ἄλλως τε αὕτη εἶναι τυπικὴ ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς [2]. Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τοὺς μεγάλους βυζαντινοὺς ναούς, ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία ἀρχικῶς προωρίζετο νὰ κοσμῇ τὸν κεντρικὸν ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον [3], μετετέθη κατ' ἀνάγκην, μετὰ τὴν εἰς τὸν τροῦλλον ἐπικράτησιν τοῦ Παντοκράτορος, εἰς τὴν πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ὅπου, λόγῳ τοῦ σχήματος τοῦ θόλου, ἔχασε τὴν προτέραν περιφερειακὴν συνοχήν της καὶ διῃρέθη εἰς δύο ἡμιχόρια, τεταγμένα συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ εἰς τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας εἰκονιζομένου Χριστοῦ. Οὗτος παρεστάθη ἐνταῦθα ἐντὸς λευκοῦ δίσκου, καθήμενος ἐπὶ τοῦ οὐρανίου τόξου [4] καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Τὸν δίσκον ἀνέχουσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τέσσαρες λευκὰ ἐνδεδυμένοι ἄγγελοι, ἐξ ὧν

[1] Τὸ στρατιωτικὸν τοῦτο ἔνδυμα συναντᾶται ἤδη κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν δύο χειρογράφων (Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων ἀρ. 1208 καὶ Βατικανῆς 1162), τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὰς ὁμιλίας εἰς τὴν Θεοτόκον τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς ἐν Βιθυνίᾳ μονῆς τοῦ Κοκκινοβάφου. Εἰς τὰς μικρογραφίας ὅμως αὐτὰς ὁ κάτωθεν τοῦ θώρακος χιτὼν εἶναι ποδήρης (C. Stornajolo, Miniature delle omillie di Giacomo, monaco... Roma, 1910 πίν. 26 καὶ 32). Ἀποτελεῖ ἑπομένως ἡ ἡμετέρα εἰκὼν ἕνα μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων, ὅτε ὁ ἐσωτερικὸς χιτὼν εἶναι ἀκόμη περισσότερον βραχύς.

[2] Τοὺς λόγους, δι' οὓς ἡ Ἀνάληψις εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάρας ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Α. Ξυγγόπουλος, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1939 σ. 42.

[3] Ὡς π. χ. τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἁγ. Σοφίας, Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, 3 ναῶν τῆς Καππαδοκίας (Ἐλ-Ναζάρ, Κελετζλὰρ καὶ Νταμισᾶ) κλπ.

[4] Τὸ οὐράνιον τόξον συμβολίζει τὸν οὐρανόν, ἡ εἰκὼν λοιπὸν τοῦ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένου Χριστοῦ ἑρμηνεύει τρόπον τινὰ τὴν προφητείαν τοῦ Ἠσαΐου (ΞϚ', 1): *Ὁ οὐρανός μοι θρόνος.* Πρβλ. καὶ Πράξ. Ἀποστ. Ζ', 49.

οἱ μὲν κρατοῦντες τὸ κάτω αὐτοῦ μέρος πετῶσιν ὁρμητικῶς ἔχοντες τοὺς πόδας κεκαμμένους πρὸς τὰ ἄνω καὶ φαίνονται ὁλόκληροι, ἐν ᾧ τῶν δύο ἄλλων, τῶν κρατούντων τὸ ἄνω μέρος τοῦ δίσκου, φαίνονται μόνον αἱ διὰ φωτοστεφάνων περιβαλλόμεναι κεφαλαὶ καὶ αἱ ἄκραι χεῖρες. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμίσεος τῆς καμάρας ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένη τὸ μαφόριον καὶ σκοτεινόχρωμον χι-

Εἰκ. 109. Τὸ βόρειον ἡμιχόριον τῆς Ἀναλήψεως.

τῶνα, ἐφ' οὗ σημειοῦνται τὰ λευκὰ φῶτα τῶν ἐξεχουσῶν πτυχώσεων. Ἀκίνητος ὑψώνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω, εἰς σχῆμα κατανύξεως. (Εἰκ. 109).

Ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου ἵσταται ἀνὰ εἷς ἄγγελος [1], ἐξ ὧν ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ φέρει ὑπόλευκον χιτῶνα καὶ καστανὸν ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κόμην στέφος μαργαριτῶν καὶ τὰς συνήθεις, ἀνεμιζομένας, λευκὰς ταινίας. Ὁ μὲ τὸ ὡραῖον, παρθενικὸν πρόσωπον ἄγγελος αὐτὸς εἰκονίζεται ὑψῶν τὴν δεξιὰν κατακορύφως καὶ δεικνύων διὰ τοῦ δείκτου εἰς τοὺς ἀποστόλους

[1] Οἱ ἄγγελοι αὐτοὶ εἶναι προφανῶς οἱ « *δύο ἄνδρες* » οἵτινες, « *παρειστήκεισαν τοῖς Ἀποστόλοις ἐν ἐσθῆτι λευκῇ* » (Πράξ. Ἀποστόλων Α', 10).

τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς του κρατεῖ εἱλητόν. Ὁ ἄλλος ἄγγελος, ἐνδεδυμένος ὁμοίως πρὸς τὸν πρῶτον, δὲν φαίνεται ἀκριβῶς τί κρατεῖ. Ἑκατέρωθεν τῆς περιγραφείσης Τριάδος — Παναγίας καὶ Ἀγγέλων — εἰκονίζονται ἀπόστολοι, δηλούμενοι ἕκαστος διὰ τῶν παρὰ τοὺς φωτοστεφάνους των προσγεγραμμένων ἀρχικῶν τοῦ ὀνόματός των γραμμάτων. Οὕτω ἀριστερᾷ μὲν εἰκονίζεται ὁ φαλακρὸς Παῦλος (Π), ἐνδεδυμένος σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον καὶ κρατῶν βιβλίον, ὄπισθεν δ' αὐτοῦ ὁ Βαρθολομαῖος (Β) μὲ κόκκινον ἱμάτιον. Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν δύο τούτων ἀποστόλων εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος δένδρου μετὰ μικρῶν, λευκῶν καρπῶν, προφανῶς ἐλαίας, πρὸς δήλωσιν τοῦ τόπου ἔνθα ὑπόκειται ἡ σκηνὴ ἤτοι τοῦ Ὄρους τῶν ἐλαιῶν. Εἰς δὲ τὸ δεξιὸν μέρος τῆς τριάδος εἰκονίζονται δύο ἄλλοι ἀπόστολοι, πολὺ βεβλαμμένοι ὑπὸ τῆς ὑγρασίας. Ἐκ τούτων ὁ πλησιέστερος πρὸς τὸν ἄγγελον κρατεῖ βιβλίον (εὐαγγέλιον) καὶ θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Λουκᾶς, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης του.

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ νότιον ἡμιχόριον. (Εἰκ. 110) Ἐνταῦθα εἰκονίζονται, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ἀνὰ τέσσαρες ἀπόστολοι, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἀμφοτέρων τῶν ὁμάδων τὰ πρόσωπα στρέφονται πρὸς τὸ μέσον τοῦ πίνακος. Τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος ἡγεῖται λευκογένειος ὁ Ἰωάννης (ΙΩ) φορῶν κυανοῦν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον κρατῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς βιβλίον (εὐαγγέλιον) ἐσταχωμένον καὶ λιθοκόσμητον, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει κατακορύφως ὑψωμένην, δεικνύων τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται, εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον, ἀγένειος ὁ Φίλιππος (Φ) φορῶν κόκκινον ἱμάτιον καὶ ἀνοικτοκύανον χιτῶνα. Δένδρον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ ἄλλου ἡμιχορίου εἰκονίζεται ὄπισθεν τοῦ Φιλίππου. Ἔρχεται κατόπιν εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὁ μαυρογένειος Ἰάκωβος (Ι) μὲ πορτοκαλλὶ ἱμάτιον καὶ ἀνοικτοκύανον χιτῶνα καὶ ἀμέσως μετ' αὐτὸν Σίμων ὁ Ζηλωτὴς (C). Καὶ οἱ τέσσαρες ἀπόστολοι τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος δὲν στρέφουσι τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ἄνω ἤτοι πρὸς τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ ἀντιθέτως οἱ τῆς δεξιᾶς ὁμάδος κλίνουσιν ἐλαφρῶς τὰς κεφαλάς των πρὸς τὰ ἄνω. Τῆς δεξιᾶς ταύτης ὁμάδος ἡγεῖται ὁ Πέτρος φορῶν ἀνοικτόχρωμον, πολὺ πλαστικῶς δεδηλωμένον ἱμάτιον καὶ ἔχων τὴν μὲν ἀριστερὰν χεῖρα κρεμαμένην πρὸς τὰ κάτω, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν ἐξάγει λοξῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐκ τοῦ ἱματίου του. Τῶν ὄπισθεν τοῦ Πέτρου ἀποστόλων (Μάρκου καὶ ἄλλου τινος ἀδιαγνώστου) αἱ κεφαλαὶ εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμέναι ἐκ των ἀλάτων. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὰ κάτω μέρη τῶν ἀποστόλων τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος.

Εἰς τὸν βαθυγάλαζόν κάμπον τῆς εἰκόνος, εὐθὺς ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν ἀποστόλων εἶναι γεγραμμένη διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ *οὗτ[ος] ἐστι Χ(ριστὸ)ς ὁ Θ(εὸ)ς ὁ ἀναληφθεὶς εἰς τὸν οὐρανόν*, ἥτις διαφέρει ἔν τισι τῆς εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων (Α, 11) ἀναφερομένης, ἐχούσης οὕτω: *Οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανόν.*

Ἐκ τῆς γενομένης περιγραφῆς προκύπτει σαφῶς, ὅτι ὁ ἡμέτερος ἁγιογράφος ἠκολούθησε κατὰ πάντα τὴν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, προσέθηκε δὲ μόνον τὴν Παναγίαν, ἥτις δὲν ἀναφέρεται μὲν ὑπὸ τῶν Πράξεων, φέρεται ὅμως παροῦσα εἰς τὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν ὑπὸ τῆς Λειτουργίας τῆς Ἀναλήψεως, ἥτις λέγει: *Ἦλθες μετὰ τῶν μαθητῶν σου ἐν τῷ*

Εἰκ. 110. Τὸ νότιον ἡμιχόριον τῆς Ἀναλήψεως.

ὄρει των ἐλαιῶν, ἔχων τὴν τεκοῦσάν σε. (Μέγας ἑσπερινὸς τῆς προτεραίας τῆς Ἀναλήψεως, *Πεντηκοστάριον* ἔκδ. Ἀθηνῶν 1902 σ. 166).

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἡ σύνθεσις αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῶν ἀφθόνων ἀλάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀσβεστοχρίσεως τοῦ κάτω αὐτῆς μέρους (ὑπερθύρου), εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ κατεστραμμένη καὶ δυσδιάκριτος. Ἐπὶ κλίνης ἐφωδιασμένης δι' ὁλοκεντήτου ποδέας μὲ δικτυωτὸν κόσμημα εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ νεκρὰ Παναγία ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὄπισθεν τῆς κλίνης, κατὰ τὸν κατακό-

ρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος, ἵσταται κατενώπιον ὁ λευκὰ ἐνδεδυμένος Χριστός, προσβλέπων ἐμπρὸς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς βρέφος ἐσπαργανωμένον μετὰ φωτοστεφάνου, συμβολίζον τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας. Τὴν ψυχὴν ταύτην ἑτοιμάζονται νὰ παραλάβουν εἰς τοὺς οὐρανοὺς δύο ἄγγελοι πετῶντες συμμετρικῶς καὶ ὁριζοντίως ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔχοντες τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ θὰ κρατήσουν. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς κλίνης ἵστανται ἀνὰ ἓξ ἀπόστολοι ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πάντες πρὸς τὴν νεκρὰν Παναγίαν καὶ μὲ χειρονομίας θλίψεως, ἤτοι ἄλλοι μὲν φέροντες τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρειὰν καὶ ἄλλοι σπογγίζοντες τὰ δάκρυά των. Εὐκρινέστεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι οἱ τῆς δεξιᾶς ὁμάδος. Ὁ ἡγούμενος τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος Πέτρος ἐκράτει θυμιατόν, ὅπερ διακρίνεται προβαλλόμενον ἐπὶ τῆς ποδέας τῆς κλίνης. Τὸ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν εἰκονιζόμενον πρὸ τῆς κλίνης ἐπεισόδιον τοῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου δὲν παρεστάθη ἐνταῦθα. Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι ἀναγεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ κοίμησις / τῆς Ὑπερα/γίας Θεοτόκου.*

Μεμονωμένοι ἅγιοι. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμήσεως τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ ναΐσκου. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς γεννήσεως τῆς καμάρας ὕψος τῶν τοίχων διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω εἶναι στενοτέρα, περιλαμβάνουσα σειρὰν ἁγίων ἀνδρῶν ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, ἡ δὲ κάτω ὑψηλοτέρα, ἁγίους καὶ ἱεράρχας ὁλοσώμους ἐπίσης κατ' ἐνώπιον. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἄνω ζώνην τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίσθησαν οἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν ἅγιοι, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς Β. Δ. γωνίας: Ἅγιος Μάμας, Ἅγιος Προκόπιος, Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. Καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι ἅγιοι, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς εἶναι στρατιωτικοὶ ἀλλὰ μὲ ἀστικὴν στολήν, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦσι τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω: Ὁ στέφανος τοῦ μαρτυρίου περιβάλλει τὰς κεφαλάς των. Τὰ πρόσωπά των εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένα. Τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους ἀκολουθεῖ ἡ τριὰς τῶν ἰατρῶν ἁγίων: Κοσμᾶ, Παντελεήμονος καὶ Δαμιανοῦ (εἰκ. 111). Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος ἐξ αὐτῶν κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν κύλινδρον. Νεαροὶ καὶ ἀγένειοι εἶναι καὶ οἱ τρεῖς, πλουσίως ἐνδεδυμένοι διὰ μαργαριτοκοσμήτων ἐνδυμάτων μὲ πολλὰ κεντητὰ ἐξόμπλια. Τὴν κεφαλήν των κοσμεῖ στέφος ἐκ μαργαριτῶν. Εἰς τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν προέκτασιν τῆς αὐτῆς ζώνης εἰκονίζεται, ἄνωθεν τῆς μικρᾶς τετραγώνου προθέσεως, *Ρομανὸς ὁ μελοδός,* ἐν προτομῇ, ἐνδεδυμένος τὴν λευκὴν στολὴν τοῦ διακόνου. (εἰκ. 112). Κάτωθεν αὐτοῦ εἰς τὸ βάθος τῆς προθέσεως προβάλλει ἡ νεαρὰ μορφὴ τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἐνδεδυμένου ὡσαύτως τὴν στολὴν τοῦ διακόνου (εἰκ. 113).

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς Ν. Δ. γωνίας, εἰκονί-

Εἰκ. 111. Οἱ ἅγιοι Παντελεήμων καὶ Δαμιανός.

Εἰκ. 112. Ὁ ἅγιος Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

ζονται εἰς τὴν ἄνω ζώνην τέσσαρες ὁσιομάρτυρες γυναῖκες ἤτοι ἡ Ἁγ. Παρασκευή, ἡ Ἁγ. Βαρβάρα (εἰκ. 114), ἡ Ἁγ. Εἰρήνη καὶ ἡ Ἁγ. Κυριακὴ (εἰκ. 115). Καὶ αἱ τέσσαρες εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ μὲ τὴν αὐτὴν στάσιν ἤτοι διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦσαι τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσαι πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ μόνη καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένη ἐκ τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ Ἁγ. Βαρβάρα (εἰκ. 114), ἥτις ἐνδεδυμένη περίκοσμον μανδύαν, φέρει εἰς τὴν κεφαλὴν ἀνοι-

Εἰκ. 113. Ὁ ἅγ. Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

κτόχρωμον φακιόλιον. Διακρίνεται ἐπίσης καὶ τὸ ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Ἁγ. Κυριακῆς καταπίπτον λευκὸν μανδήλιον, τὸ μαρτυροῦν περὶ τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς της. (Εἰκ. 115) Πέραν τῶν μνημονευθεισῶν ἁγίων γυναικῶν καὶ μέχρι τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, εἶναι ἐπικεχρισμένη δι' ἀσβέστου.

Ἂς ἐξετάσωμεν τώρα τὰς εἰκόνας τῆς κάτω ζώνης. Ἐν πρώτοις ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰκονίζεται ἡ Ἁγ. Μαρίνα μὲ τὴν αὐτὴν καὶ αἱ ἄλλαι ὁσιομάρτυρες στάσιν, παρ' αὐτὴν δὲ ὁ τοπικός, νεαρὸς *ἅγιος Φιλήμων*[1],

[1] Εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου τούτου τιμᾶται καὶ ἡ σύγχρονος ἐκκλησία τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἀρνίθας.

σγουρομάλης, ἐν στολῇ ἐπισκόπου, κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εὐλογῶν. (Εἰκ. 116) Πρόκειται περὶ τοῦ ἀγαπητοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, πρὸς ὃν οὗτος ἀπηύθυνε καὶ τὴν διασωθεῖσαν ἐπιστολήν. Ἡ ἐκκλησία κατέταξε τὸν ἅγιον Φιλήμονα εἰς τοὺς 70 ἀποστόλους, παλαιὰ δὲ ἀδέσποτος παράδοσις φέρει αὐτὸν ὡς πρῶτον ἐπίσκοπον Γάζης. Ταύτην δ' ἀκριβῶς τὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἡμέτερος ἁγιογράφος εἰκονίσας τὸν ἅγιον μὲ τὸ διὰ μεγάλων σταυρῶν κοσμούμενον ὠμοφόριον. Μετὰ τοὺς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένους ἁγ. Μαρίναν καὶ ἅγ. Φιλήμονα ἕπονται ἐπὶ τοῦ βορείου οἱ ἅγιοι: *Τρύφων* καὶ *Νικήτας* γενειοφόροι καὶ παρ' αὐτοὺς πιθανώτατα[1] ὁ ἅγ. Δημήτριος, ἀγένειος. (Εἰκ. 117). Ὁ πρῶτος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, οἱ δὲ δύο τελευταῖοι φέρουσι τὴν στρατιωτικὴν στολὴν μὲ τὸν ἐπὶ χειριδωτοῦ χιτῶνος τεθειμένον σιδηρόπλεκτον (ἅγ. Δημήτριος) ἢ λιθοκόλλητον (ἅγ. Νικήτας) θώρακα — τὸ κλιβάνιον τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ τὴν ἐμπρὸς πορπουμένην καὶ ὄπισθεν καταπίπτουσαν χλαμύδα, ἥτις εἰς τὸν ἅγ. Νικήταν εἶναι πορτοκαλεόχρους εἰς δὲ τὸν ἅγιον Δημήτριον κοκκίνη. Ἀμφότεροι κρατοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ δόρυ. Τῶν δύο τελευταίων ἁγίων τὴν κεφαλὴν κοσμεῖ στέφος ἐκ διπλῆς σειρᾶς μαργαριτῶν.

Εἰκ. 114. Ἡ ἁγ. Βαρβάρα.

Ἔναντι τῶν περιγραφέντων στρατιωτικῶν ἁγίων εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ μὲν τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ὁ λίαν προσφιλὴς ἐν Ἀνατολῇ ἅγιος Βλάσιος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἅγ. Ὑπάτιος. Ἀμφότεροι μὲ λευκὴν μακρὰν γενειάδα, εἶναι ἐνδεδυμένοι στολὴν ἐπισκόπου· καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατοῦσιν Εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσι. Παρὰ τὸν ἅγιον Ὑπάτιον θὰ εἰκονίζετο—χωριζόμενος ἀπ' αὐτοῦ διὰ παχείας κατακορύφου ταινίας—ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, οὗτινος διεσώθη μόνον ἡ τὴν γηίνην σφαῖραν κρατοῦσα ἀριστερὰ χείρ, τοῦ ὑπολοίπου σώματος ἀσβεστοχρισθέντος.

Αἱ μνημονευθεῖσαι εἰκόνες ἁγίων τῆς κάτω ζώνης τῶν δύο πλευρῶν συνεχίζονται ἑκατέρωθεν πρὸς τὸ ἱερὸν δι' ἁγίων, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες τοποθετοῦνται εἰς τὸ τέμπλον. Οὕτω ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοίχου, μετὰ τὸν ἅγ. Δημήτριον εἰκονίζετο ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποίου δὲν διε-

[1] Ἡ ἐπιγραφή του δὲν σώζεται.

σώθη εἰμὴ μόνον ἡ μία χεὶρ εἰς σχῆμα κηρύγματος, παρ' αὐτὸν δὲ ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα ἐν προτομῇ. Ἔναντι δ' ἀκριβῶς τῶν εἰκόνων τούτων ἤτοι ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ὁ εἰς οὗ τὴν μνήμην τιμᾶται ὁ ναὸς Ἅγιος Γεώργιος, παρ' αὐτὸν δὲ πιθανώτατα ὁ Χριστός, μὴ σωζόμενος πλέον σήμερον. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι αἱ τέσσαρες αὗται εἰκόνες τοῦ τοίχου ἀντικα-

Εἰκ. 115. Ἡ ἁγία Κυριακή.

τέστησαν ἐνταῦθα τὰς ἀντιστοίχους τοῦ τέμπλου, ὅπερ, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ ναϋδρίου, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε.

Ἂς ἐξετάσωμεν λοιπὸν τώρα τὰς δύο διασωθείσας εἰκόνας τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα (εἰκ. 118). Ἡ Παναγία περιβεβλημένη ἀπὸ κεφαλῆς τὸ μαφόριον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου διακρίνεται εἰς τὸ μέτωπον τὸ ἐσώτερον κάλυμμα, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ στρέφουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ἔκφρασιν ἐσωτερικῆς συγκεντρώσεως. Κρατεῖ τὸν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρός της καθήμενον μικρὸν Χριστόν, τὴν δεξιάν της φέρει ἐμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ Ἰησοῦς, ἐνδεδυμένος βραχύν, ἀνοικτόχρωμον, ἀχειρίδωτον χιτῶνα εἰκονίζεται ἀκκουμβῶν τὸ πρόσωπόν του ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς Θεοτόκου καὶ τείνων τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἵνα τὴν ἐναγκαλισθῇ. Τὴν κεφαλήν του περιβάλλει φωτοστέφανος μετὰ μεγάλου λιθοκοσμήτου σταυροῦ. Ὅλον τὸ δεξιὸν ἥμισυ

τοῦ σώματός του ἔχει δυστυχῶς ἀσβεστοχρισθῇ, διακρίνονται ὅμως σαφῶς οἱ κεκαμμένοι κατὰ τὰ γόνατα πόδες του. (εἰκ. 118) Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ἐδῶ ἕνα τύπον Ἐλεούσης ἢ καὶ Ὁδηγητρίας, τοῦ ὁποίου ὡραῖον παλαιὸν παράδειγμα παρέχει ἡ ἐν τῷ ἱστορικῷ μουσείῳ τῆς Μόσχας εἰκὼν τῆς Παναγίας τοῦ Βλαδιμήρου, ἥτις μετηνέχθη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ρωσίαν κατὰ τὸ

Εἰκ. 116. Ἡ ἁγ. Μαρίνα καὶ ὁ ἅγ. Φιλήμων.

πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ον αἰῶνος, ὡς διδάσκουσι τὰ σχετικὰ χρονικά[1]. Διαφορὰ παρουσιάζεται μόνον εἰς τὸ ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου κρατεῖ τὸν Χριστὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, οὗτος δὲ τὴν ἐναγκαλίζεται. Περισσοτέραν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ εἰκών μας πρὸς τὴν βρεφοκρατοῦσαν τῆς δευτέρας ἐκκλησίας τοῦ Τοκὰλ ἐν Καππαδοκίᾳ[2] καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν μαρμαρίνην Ἐλεοῦσαν τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ἥτις φέρει καὶ ἐπιγραφὴν Παλαιολογείων χρόνων καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν τεχνοτροπίαν τῆς νεωτέρας ζωγραφικῆς εἰκονογραφίας[3]. Τέλος ὁ ἡμέτερος εἰκονογραφικὸς τύπος εὑρίσκεται ἀπα-

[1] A. Anisimov, Our Lady of Vladimir, Prague 1928 σ. 15.
[2] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Λεύκωμα πίν. 81, 3.
[3] Εἰκών της προχείρως παρὰ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst εἰκ. 518.

ράλλακτος εἰς φορητὴν εἰκόνα Θεοφάνους τοῦ Γραικοῦ (περὶ τὸ 1380) τοῦ τέμπλου τῆς ἐν Μόσχα ἐκκλησίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ [1], μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἐκεῖ ἀριστερᾷ. Ἐπὶ τοῦ βαθυκυάνου βάθους τῆς ἡμετέρας εἰκόνος ἐγράφη: *Μ(ήτ)ηρ Θ(εο)ῦ ἡ Σκη[α]διώ[τισσα]*. Πρόκειται ἄραγε περὶ τῆς εἰς τὸ Σκιάδι (κατὰ τὰ ΝΔ τῆς νήσου) τιμωμένης Παναγίας;

Εἰκ. 117. Οἱ ἅγιοι: Τρύφων, Νικήτας καὶ Δημήτριος (;)

Ἅγιος Γεώργιος. Ὁ ἔναντι τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, κάτωθεν ἡμικυκλικοῦ τόξου, εἰκονιζόμενος Ἅγιος Γεώργιος, παρίσταται ἱππεύων λευκόν, καλπάζοντα ἵππον μὲ χρυσοῦν ἐφίππιον [2] καὶ χαλινούς. Περιβεβλημένος στρατιωτικὴν στολὴν ἤτοι ὑψηλὰ ὑποδήματα, θώρακα καὶ χλαμύδα κοκκίνην, πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἀνεμιζομένην πρὸς τὰ ὀπίσω, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, τὸ ὁποῖον ἐμπηγνύει εἰς τὸ στόμα τοῦ μὴ σωζομένου πρὸ

[1] Ὅρα εἰκόνα της παρὰ P. Muratoff. La peinture byzantine Paris 1928 πίν. 214.

[2] Πβλ. τὴν σχετικὴν ποιητικὴν περιγραφὴν τοῦ λαϊκοῦ εἰς Ἅγ. Γεώργιον ροδιακοῦ ᾄσματος.

Νά σου καὶ τὸν Ἅη Γιώργκη μας 'ποὺ τὴν Καππαδοκία
πάνω στὴ σέλλα τὴ χρουσῆ τ' ἀλό(γ)ου του σὰ ρήγας.

(Ἀναστ. Βρόντη, ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὴ Ροδίτικη λαογραφία, Θεσσαλονίκη 1934 σ. 3).

τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου δράκοντος. Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος διακρίνονται ἄνω ἀστέρες καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἐπιγραφὴ *Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἐλεήμων*. Ἄλλη τέλος ἐπιγραφὴ διὰ μικροτέρων λευκῶν γραμμάτων κάτωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου γεγραμμένη μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι

Εἰκ. 118. Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα.

ἀφιέρωμα (δέησις) ἱερομονάχου τινος Σωφρονίου: *Δε]ησις τοῦ δ(ούλ)ου τοῦ Θ(εο)ῦ Σοφρόνου τάχα καὶ ἱερομονάχου.*

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω γενομένην εἰκονογραφικὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν ὑπολείπεται νὰ γνωρίσωμεν τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν των.

Αἱ μορφαὶ γενικῶς τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν παρουσιάζουσι μεγάλους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, οἱ ὁποῖοι γίνονται ἀκόμη ζωηρότεροι λόγῳ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ λευκοῦ τοῦ βολβοῦ πρὸς τὸ ἐντόνως μέλαν τῆς κόρης. Τὰ

περιγράμματά των διαγράφονται σταθερὰ καὶ ἔντονα διὰ λεπτῆς σκοτεινῆς γραμμῆς. Αἱ σάρκες ἐμφανίζονται μὲ ἕνα ἑνιαῖον ἀνοικτοκίτρινον τόνον, ὅστις, εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη καλύπτεται διὰ πρασινοφαίου ἢ καὶ ἐντελῶς

Εἰκ. 119. Ὁ ἅγ. Γεώργιος ὁ Ἐλεήμων.

πρασίνου χρώματος. Εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη—μέτωπον, ὀφθαλμούς, παρειάς, λαιμὸν—τίθενται ὀλίγαι, μικραὶ λευκαὶ γραμμαὶ (ψιμμυθιές). Οὕτω τὰ πρόσωπα δὲν παρουσιάζουσι γενικῶς ἀποτόμους, ἀνατομικὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ παρίστανται ἤρεμα καὶ ἁπαλὰ μὲ ἁβρά, καλογραμμένα χαρακτηριστικὰ καὶ πυκνά, καμαρωτὰ ὀφρύδια. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κόμην, αὕτη εἶναι πάντοτε ἐπιμελημένη, οἱ δὲ βόστρυχοί της δηλοῦνται μὲ λεπτὰς παραλλήλους γραμμάς, εἶναι δηλαδὴ ἐσχηματοποιημένη.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰ γυμνὰ μέρη, τὰ ἐνδύματα ἀποδίδονται μὲ ἰσχυρὰν πλαστικότητα ὄχι τόσον εἰς τὰς μεμονωμένας μορφάς, ὅσον εἰς τὰς συνθέσεις. Ὅπου ὁ τόνος τοῦ ὑφάσματος εἶναι σκοτεινὸς αἱ πτυχαὶ διαγράφονται φωτειναὶ καὶ τἀνάπαλιν. Ἀποδίδονται δ' αἱ πτυχαὶ λεπτολόγως ἤτοι διὰ πολλῶν καὶ ποικίλων γραμμῶν παρὰ τὰς ὁποίας ὁ τόνος διαβαθμίζεται. Μεγάλα ἐπίπεδα καὶ κηλῖδες—στοιχεῖα ἐμπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας—δὲν παρουσιάζονται ἐνταῦθα. Ἡ πτυχολογία γενικῶς δὲν παρουσιάζει οὐσιώδη ὀργανικὰ σφάλματα ἂν καὶ εἴς τινα σημεῖα, λόγῳ τῆς συμπτύξεως τῶν μορφῶν, αἱ πτυχαὶ ἀποβαίνουσιν ὄχι μόνον πυκναὶ ἀλλὰ καὶ στεγναὶ καὶ μονότονοι. Πάντως ὁ ζωγράφος μας φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει καλὰ κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ παράστασις τῶν ἱματίων μὲ τὴν κάτω παρυφὴν πάντοτε ἀναδιπλωμένην.

Τὰ σώματα ἐμφανίζονται εἰς τὰς περισσοτέρας συνθέσεις μὲ πολὺ ῥαδινὰς ἀναλογίας· τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τὴν στενότητα τῶν πινάκων. Καὶ εἰς μὲν τὰς ἐνδεδυμένας μορφὰς ἡ ῥαδινότης αὕτη δὲν ἐνοχλεῖ, εἰς τὰς γυμνὰς ὅμως εἶναι ἀποκρουστική, ὅπως συμβαίνει π. χ. μὲ τὸν γυμνὸν Χριστὸν εἰς τὴν Βάπτισιν, ἔνθα οὗτος φαίνεται ὡς χάρτινος.

Αἱ κεφαλαὶ κατασκευάζονται γενικῶς μεγάλαι, ἐνίοτε δὲ καὶ λίαν ἐξωγκωμέναι, ὡς εἶναι π·χ. ἡ τοῦ προσωποποιημένου Ἰορδάνου εἰς τὴν Βάπτισιν. Καὶ αἱ χεῖρες δὲ συχνὰ εἶναι μακροδάκτυλοι (π.χ. τοῦ Ἁγ. Τρύφωνος καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου εἰς τὴν Ἀνάληψιν) καὶ προχείρως ἐσχεδιασμέναι (Ἁγ. Νικήτα καὶ Ἁγ. Δημητρίου).

Γενικῶς ἀποφεύγονται αἱ βίαιαι κινήσεις καὶ αἱ ζωηραὶ χειρονομίαι, ὡς π. χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν καὶ εἰς τὴν Ἀνάληψιν, ὅπου μόνον ὁ Παῦλος ἔχει ζωηρῶς ἐστραμμένην τὴν κεφαλήν του πρὸς τὸν Χριστόν. Διατηροῦσι λοιπὸν αἱ συνθέσεις ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ἐπισημότητα τοῦ 12ου αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου μας περὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ζώων, ὡς π. χ. τοῦ πώλου εἰς τὴν Βαϊοφόρον καὶ ἐν μέρει τοῦ ἵππου εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ὡς πρὸς τὰ χρώματα παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ γενικὸν βάθος εἶναι σκοτεινὸν κυανοῦν, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἐμφανίζεται εἰς πολλὰ σημεῖα μέλαν. Ποικιλία χρωμάτων ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἐνδύματα. Ὑπάρχει πάντοτε ἀντίθεσις τόνων μεταξὺ χιτῶνος καὶ ἱματίου. Τὰ ἐπικρατοῦντα χρώματα εἶναι τὸ ὑπόλευκον, τὸ κόκκινον, τὸ γαλάζιο, τὸ καστανὸν καὶ τὸ πορτοκαλλεόχρουν, διὰ τὰ ἐνδύματα, διὰ δὲ τὰ γυμνὰ μέρη τὸ λευκόφαιον, τὸ κίτρινον καὶ τὸ πράσινον (σκιαί).

Εἰς τὰς μεμονωμένας μορφὰς ἁγίων τὰ κοσμήματα ἀποδίδονται μὲ μεγάλην λεπτομέρειαν (πρβλ. ἰατροὺς ἁγίους (εἰκ. 111) Ἁγ. Βαρβάραν (εἰκ. 114)

Οἱ ἐπ᾿ αὐτῶν μαργαρῖται ὡς καὶ οἱ τῶν στεφῶν δηλοῦνται διὰ πηκτοῦ ὑπολεύκου χρώματος. Διακοσμητικοῦ κοσμήματος ἐλαχίστη ἔγινε χρῆσις. Οὕτω μόνον παρὰ τὴν Ἁγ. Κυριακὴν (εἰκ. 115) καὶ τὴν βρεφοκρατοῦσαν Παναγίαν παρουσιάζονται δύο μικρὰ τμήματα κοσμήματος τοῦ ἐν εἰκόνι πολυπλόκου σχεδίου.

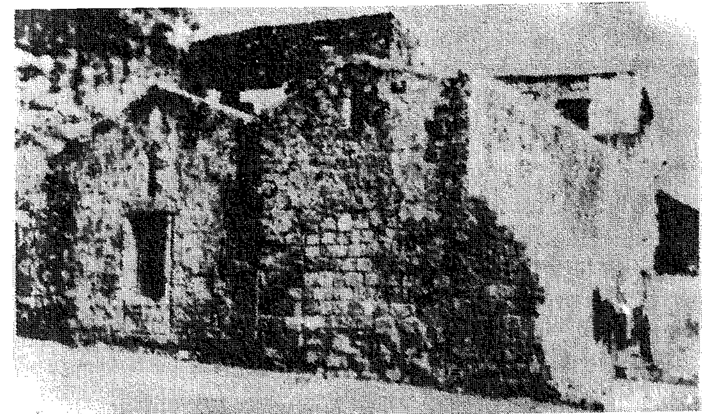
Ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ὁ ζωγράφος τοῦ Βάρδα ἀντιγράφει πιθανώτατα καλὰ Κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα. Ἔνδειξιν ἄλλως τε σχέσεώς τινος πρὸς τὴν πρωτεύουσαν ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐν τῇ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ μνεία τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ γέροντος. Ἀλλ᾿ ἀφ᾿ ἑτέρου καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ ναοῦ μας συμφωνεῖ πρὸς τοῦτο· ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω, ὅτι εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἡ Παναγία, ἐν ᾧ ἐν Ἀνατολῇ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Ρόδου, τοὺς ὁποίους θὰ γνωρίσωμεν κατωτέρω, παρίσταται ἐκεῖ κατὰ κανόνα ἡ Δέησις. Ἡ μόνη ὁμοιότης πρὸς ἀνατολικὰς τοιχογραφίας ἔγκειται εἰς τὴν παράστασιν τῶν μεγάλων ὀφθαλμῶν, οἵους τοὺς εὑρίσκομεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας.

Δύναταί τις λοιπὸν νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ ζωγράφος μας ἐκαινοτόμησε μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν προσώπων, ὅπως ἐπίσης κατ᾿ ἀνάγκην προσήρμοσε τὰς μορφάς του εἰς τὰ στενὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐπέτρεπεν ὁ πρὸς διακόσμησιν χῶρος. Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Βάρδα ἀποτελοῦν ἁπλῆν, ἐπαρχιακὴν διασκευὴν ἀκαδημαϊκοῦ τινος προτύπου τῆς μεγάλης τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

2. ΙΛΚ - ΜΙΧΡΑΜΠ

Ἡ ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου καὶ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Ὀβριακῆς κειμένη ἐκκλησία αὕτη ἀγνοοῦμεν εἰς τίνα ἅγιον ἦτο ἄλλοτε καθιερωμένη. Κατὰ τὴν παράδοσιν εἶναι ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Ρόδου, ἥτις μετεβλήθη εἰς τζαμὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τοῦ 1523, ἐντεῦθεν δὲ προέρχεται καὶ ἡ ὀνομασία της — Ἰλκ Μιχρὰμπ — ἥτις σημαίνει: «ἡ πρώτη (χρονικῶς) κόγχη προσευχῆς». Εἶναι μικρὰ τρίκλιτος βασιλική, ἀκανονίστου μᾶλλον σχεδίου (ὅρα τὴν κάτοψιν αὐτῆς εἰς εἰκ. 55) συνεχιζομένη πρὸς ἀνατολάς, νότον καὶ βορρᾶν πρὸς ἰδιωτικὰ κτίσματα, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὁποίων τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν εἶναι ἡμικυκλικὸν ἢ — ὅπερ πιθανώτερον — ἡμιεξάγωνον. Ἐκτισμένη διὰ κανονικῶν ὁπωσδήποτε, ἰσοδόμων πωρολίθων (εἰκ. 120) φερόντων κατὰ τὰς ἁρμοὺς μικρὰ τεμάχια πλίνθων ἢ κεράμων, καλύπτεται διὰ τριῶν περίπου ἰσοϋψῶν, τυφλῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι καταλήγουν εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς 3 ἀετώματα διατρυπώμενα ὑπὸ στενῶν παραθύρων (εἰκ. 120). Ἡ δυτικὴ αὕτη πρόσοψις φαίνεται ὅτι ἦτο ἄλλοτε ἐπικεχρισμένη δι᾿ ἀσβε-

στοκονιάματος μὲ ἔγχρωμον ἀπομίμησιν ἰσοδόμου τοιχοποιίας καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας πέριξ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας. Λείψανα τοῦ ἀσβεστοκονιάματος τούτου ἐπρόφθασεν ὁ Gabriel [1]. Σήμερον ἐλάχιστα ἴχνη των διατηροῦνται. Ἕκαστον κλῖτος ἐπεκοινώνει πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ μιᾶς θύρας. Αἱ δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι σήμερον φραγμέναι διὰ λίθων (εἰκ. 120). Ἐσωτερικῶς τὰ κλίτη χωρίζονται διὰ δύο μεγάλων ἡμικυκλικῶν τόξων βαινόντων ἐπὶ ἰσχυρῶν ποδαρικῶν. Παλαιότερον ἀντὶ τῶν ἁπλῶν μεγάλων τόξων φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον περισσότερα καὶ μικρότερα ἡμικυκλικὰ (2 ἢ 3) βαίνοντα ἐπὶ ἐνδιαμέσων πεσσῶν. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἐκ τμήματος τόξου

Εἰκ. 120. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἰλκ Μεχράμπ.

μικροτέρας ἀκτῖνος ἀποκαλυφθέντος ἐσχάτως ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ χωρίζοντος τὸ μέσον ἀπὸ τοῦ νοτίου κλίτους τόξου. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους ἐτοποθετήθησαν ἠχητικὰ ἀγγεῖα, ὧν διακρίνεται τὸ στόμιον ἑνὸς κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον καλυφθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων δι᾿ ἀσβεστοκονιάματος, ἀλλ᾿ ἀπὸ τοῦ 1947, ὅτε ἐγένετο ἡ προσάρτησις τῆς Δωδεκανήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα, οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι μετὰ ζήλου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀπόξεσιν τῶν κονιαμάτων τούτων.

Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ. Εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζετο κατὰ μὲν τὸ τεταρτοσφαίριον ἡ ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ τῆς Δεήσεως (Τριμόρφου), κάτωθεν δ᾿ αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες. Εἰς τὴν Δέησιν ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον, παρίσταται ἔνθρονος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ᾿ οὗ διακρίνονται τμήματα τῶν λέξεων: *ουτι... γὼ... πατε[ρα.* Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐλαφρῶς πρὸς

[1] A. Gabriel, La cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 185 καὶ εἰκ. 129.

αὐτὸν προσκλίνουσα εἰκονίζεται ἡ Παναγία, φέρουσα κίτρινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μαφόριον. Τοῦ ἄλλοτε δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζομένου Προδρόμου σώζονται σήμερον μόνον τὸ κάτω ἄκρον τοῦ κιτρίνου ἐνδύματος καὶ οἱ πόδες. Ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένη ὑπὸ τῆς ὑγρασίας, ὥστε δὲν δύναταί τις νὰ διακρίνῃ περισσοτέρας λεπτομερείας.

Ἡ παράστασις τῆς Δεήσεως ἀπαντᾶται συνηθέστατα εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῶν ναῶν τῆς Καππαδοκίας [1]. Συχνὰ ἐπίσης εὑρίσκεται καὶ εἰς τὰς κρύπτας τῶν ἐξ ἀνατολῆς εἰς νότιον Ἰταλίαν ἐλθόντων βασιλειανῶν μοναχῶν, ἰδίᾳ τῶν περιοχῶν τοῦ Brindisi καὶ τοῦ Τάραντος [2]. Τὴν ἀνευρίσκομεν ὡσαύτως κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὰς ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησίας τοῦ Νερεδίτσι καὶ τοῦ Πσκώφ [3]. Ἀργότερον (15ον αἰ.) οἱ ναοὶ τῆς Τραπεζοῦντος [4] καὶ τῆς Κρήτης [5] συνεχίζουσι τὴν παλαιὰν ταύτην ἀνατολικὴν παράδοσιν.

Οἱ κάτωθεν τῆς Δεήσεως ἱεράρχαι μὲ τὰ λευκὰ πολυσταύρια φελόνιά των εἰκονίζονται ὁλόσωμοι εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, κρατοῦσι δὲ πάντες ἀνοικτὰ εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τῆς λειτουργίας.

Μέσον κλῖτος. Ὅπως εἰς τὸν Ἅγ. Γεώργιον οὕτω καὶ ἐδῶ ἡ καμάρα τοῦ μέσου κλίτους εἶναι διῃρημένη εἰς 9 πίνακας. Χωρίζεται δηλ. κατ' ἀρχὰς εἰς δύο διὰ μιᾶς πλατείας ταινίας βαινούσης κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς καὶ κοσμουμένης δι' ὡραίου κυματοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 121), ἔπειτα δὲ διὰ στενῶν λωρίδων εἰς μικρότερα διαμερίσματα ἢ πίνακας, ἕκαστος τῶν ὁποίων περιέχει ἀνὰ μίαν δεσποτικὴν ἑορτήν. Τὸ σύστημα ὅμως διαδοχῆς τῶν θεμάτων εἶναι ἐδῶ διάφορον· διότι ναὶ μὲν γίνεται καὶ ἐδῶ ἀρχὴ ἀπὸ τῆς Ν.Δ. γωνίας μὲ τὸν Εὐαγγελισμὸν ἀλλὰ τὰ θέματα ἔπειτα παρατάσσονται κατὰ τὸ νότιον ἡμιχόριον καὶ ἔπειτα συνεχίζονται κατὰ τὸ βόρειον ἀρχίζοντα πάλιν ἀπὸ τὴν ΒΔ γωνίαν. Εἶναι δὲ τὰ εἰκονιζόμενα θέματα κατὰ σειρὰν τὰ ἑξῆς:

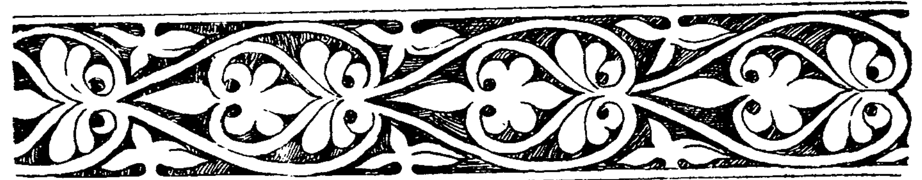
[1] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce I, 1 (1925) σ. 122 (Ναὸς Θεοτόκου), I, 2 (1932) σ. 397 Καρανλὲκ (πίν. 98,1) — I, 2 σ. 433 πίν. 114 Ἐλμαλὲ κιλησέ. — I, 2 σ. 456 καὶ πίν. 126, 1 Τσαρεκλὲ κιλησέ, I, 2 σ. 475 παρεκκλήσιον ὑπ' ἀρ. 21 — I, 2 σ. 482, παρεκκλήσιον ὑπ' ἀρ. 28 — II, 1 (1936) σ. 189 καὶ πίν. 166, 1 Ταγκάρ, II, 1 σ. 366 Τζεναβὰρ κιλησὲ κλπ. Ὁ αὐτὸς ἐν Orientalia christiana periodica 28, 245 (Ἐρένκιοϊ).

[2] Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi, Roma 1939 σ. 39-41. Περιοχὴ Brindisi: Fasano ἅγ. Λαυρέντιος album εἰκ. 26, S. Vito dei Normanni Ἅγ. Ἰωάννης εἰκ. 48 Περιοχὴ Τάραντος: Mottola, Ἅγ. Νικόλαος εἰκ. 137, Ἁγ. Μαργαρίτα εἰκ. 155.

[3] Ch. Diehl, Manuel d'art Byzantin [2], Paris 1926, σ. 572. Ph. Schweinfurt, Geschichte der Russischen Malerei, Haag 1930, σ. 114.

[4] G. Millet - D. Talbot Rice, Byzantine painting at Trebizond, London 1936, σ. καὶ

[5] Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Μέσα Μουλιανῶν Σητείας (ἀνακοίνωσις Στ. Βασιλάκη). Ναοὶ Ἁγ. Ἰωάννου Σπηλιοῦ Ἀμαρίου καὶ Ἁγ. Γεωργίου Σκλαβοπούλας Σελίνου Gerola, Mon. Ven. di Creta 2 εἰκ. 377 καὶ σ. 322 σημ. 6.

Εἰκ. 121. Τὸ κατὰ τὴν κλεῖδα τῆς μέσης καμάρας τοῦ Ἴλκ-Μιχρὰμπ γραπτὸν κόσμημα.

Νότιος πλευρά: 1) Εὐαγγελισμὸς 2) Γέννησις 3) Ὑπαπαντὴ 4) Βάπτισις. Βόρειος πλευρά: 5) Μετάμόρφωσις 6) Βαϊοφόρος 7) Σταύρωσις 8) Εἰς Ἅδου κάθοδος. Τὸ 9ον διαμέρισμα ἁπλούμενον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς καμάρας εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ, καταλαμβάνει καὶ ἐδῶ ἡ Ἀνάληψις. Λόγῳ τοῦ ὁπωσδήποτε μεγαλυτέρου μήκους τοῦ μέσου κλίτους (5,30) αἱ συνθέσεις τῶν καθ' ἕκαστον πινάκων παρουσιάζουν ἐδῶ κάπως μεγαλυτέραν ἄνεσιν (μέσον πλάτος πίνακος 1.05 μ.).

1. *Ὁ Εὐαγγελισμός.* Ἀριστερᾷ εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Ἡ κίνησίς του δὲν εἶναι ὁρμητική μόλις ἔχει πατήσει ἐπὶ τῆς γῆς. Τείνει τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ὁμιλίας (ἢ εὐλογίας) πρὸς τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένην Παρθένον. Ἡ Θεοτόκος ἐνδεδυμένη ὑπόλευκον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον ἵσταται πρὸ χαμηλοῦ θρανίου φέροντος προσκεφάλαιον. Κλίνουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν εἰς ἔνδειξιν ὑποταγῆς εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου λεγόμενα, προβάλλει διαγωνίως ἄνω τὴν ἄκραν χεῖρα, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά της κρέμαται πρὸς τὰ κάτω. Ἄνωθεν τοῦ ἀγγέλου καὶ τῆς Παρθένου εἰκονίζονται, ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος, οἰκίαι.

2. *Ἡ Γέννησις.* Εἰς τὸ ἄνω ἥμισυ ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης διαγωνίως τοποθετημένης, προσβλέπει τὸ παρ' αὐτὴν βρέφος. Κάτω ἀριστερὰ ὁ Ἰωσὴφ εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιά, ὅπου εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ νεογνοῦ. Τοῦτο εἰκονίζεται ἐντὸς πολυγωνικῆς λεκάνης φερομένης ἐπὶ ποδός. Δεξιὰ τῆς λεκάνης κάθηται ἡ μαῖα, ἀριστερὰ δ' αὐτῆς ἡ Σαλώμη ὀρθία χύνει κρύον ὕδωρ.

3. *Ἡ Ὑπαπαντή.* Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος βημόθυρα τέμπλου καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῶν ἀνὰ δύο πρόσωπα. Ἀριστερᾷ ἡ Παναγία μὲ πορφυροῦν μαφόριον καὶ ὄπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσὴφ μὲ κίτρινον ἱμάτιον. Δεξιᾷ ὁ γηραιὸς Συμεὼν κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα μόλις διαφαινόμενον κάτωθεν μακροῦ πορφυροῦ ἱματίου μὲ βαθυτέρου τόνου παρυφάς, τονιζομένας διὰ τῶν παρ' αὐτὰς τεθειμένων ἐλαφρῶν, λευκῶν γραμμῶν. Ὄπισθεν τοῦ Συμεὼν ἐν κιτρίνῳ ἱματίῳ ἡ προφῆτις Ἄννα, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀνακεκαμμένην εἰς προφητικὴν ἔκστασιν.

4. *Ἡ Βάπτισις.* Τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος σχηματίζει ὁ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζόμενος γυμνὸς Χριστός, φορῶν ἀπὸ τῆς ὀσφύος βραχὺ κολόβιον.

Ἐπὶ τῶν λίαν ἀποτόμων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ὁ βαπτιστὴς Ἰωάννης μὲ πρασινοκύανον ἔνδυμα, θέτων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, δεξιᾷ δὲ τρεῖς ἄγγελοι μὲ κόκκινον ἱμάτιον, ἱστάμενοι ὁ εἷς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου.

5. *Ἡ Μεταμόρφωσις*. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἄνω, ἐντὸς λευκοῦ δίσκου, ὁ Χριστὸς ὄρθιος, κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον [1] μὲ πρασίνας πτυχάς, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν διπλωμένον εἰλητόν. Ὁ κυκλικὸς δίσκος προβάλλει δίκην ἡλίου ἄνωθεν τοῦ ὄρους Θαβώρ, εἰκονισθέντος ἐδῶ κατὰ τὸν συνήθη συμβατικὸν τρόπον, διὰ λευκορροδίνων βαθμιδωτῶν βράχων. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἵσταται, ἐστραμμένος πρὸς αὐτόν, ἀνὰ εἷς προφήτης: ἀριστερᾷ ὁ Ἠλίας καὶ δεξιᾷ ὁ Μωυσῆς μὲ σκοτεινοπράσινον ἐναλλάσσοντος τόνου ἱμάτιον ἤτοι μὲ λευκὰ φῶτα παραπλεύρως μελανῶν σκιῶν. Εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ πίνακος οἱ τρεῖς μαθηταί: Πέτρος, Ἰωάννης καὶ Ἰάκωβος, ἕκαστος μὲ διάφορον στάσιν φρίκης καὶ θάμβους, ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ Πέτρος γονατιστὸς πρὸς τ' ἀριστερά, στηρίζων τὴν μίαν χεῖρα εἰς τὸ ἔδαφος καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ τὸ κίτρινον ἱμάτιόν του ἀνεμίζεται πρὸς τὰ ὀπίσω· ἐν τῷ μέσῳ ὁ Ἰωάννης μὲ πράσινον ἱμάτιον εἰκονίζεται προύμυτα διαγωνίως, ὡς νὰ κατρακυλᾷ ἐπὶ ἀποτόμου τινὸς κλιτύος μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω [2] καὶ τέλος δεξιὰ ὁ Ἰάκωβος μὲ βαθυπόρφυρον ἱμάτιον πεσμένος ἀνάσκελα καὶ ἡμικάθιστος, στηρίζει τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα του κατὰ γῆς στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν [3]. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ἄνω εἶναι σκοτεινοκύανον. Κάτω οἱ ἀπόστολοι προβάλλονται ἐπὶ τῆς λευκορροδίνης ἐπιφανείας τοῦ ὄρους.

6. *Ἡ Βαϊοφόρος*. Ἀριστερᾷ ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου βαίνοντος πρὸς δεξιᾶ καὶ κύπτοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ ἔδαφος, ἵνα φάγῃ χόρτον, κάθηται, κατὰ τὸν συνήθη γυναικεῖον τρόπον, ὁ Ἰησοῦς, ἐνδεδυμένος γαλάζιον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον. Ὄπισθεν τοῦ Χριστοῦ ἵσταται ὁ Πέτρος, μὲ λευκὸν ἱμάτιον. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς εἰκόνος ἄνω, τείχη μὲ πύργους καὶ ἐπάλξεις καὶ πρὸ αὐτῶν κάτω Ἰουδαῖοι μὲ πορφυροῦς καὶ γαλανοὺς χιτῶνας, φέροντες εἰς τὴν κεφαλὴν φακιόλια (σαρίκια).

[1] Πρβ. Ματθ. ΙΖ', 2. «*Τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένοντο λευκὰ ὡς τὸ φῶς*».

[2] Ματθ. ΙΖ', 6 : *Οἱ μαθηταὶ ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν.*

[3] Περὶ τῶν δύο τελευταίων μαθητῶν ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12 αἰ. συγγράψας τὴν ἔκφρασιν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Μεσσαρίτης, περιγράφων τὴν σχετικὴν εἰκόνα λέγει ὅτι «*πρηνεῖς κατέπεσον ἐπὶ γῆς καὶ τῷ ἐδάφει προσεκολλήθησαν*» A. Heisenberg, Grabeskirche-und Apostelkirche in K/pel, σ. 33, 8. Πβλ. καὶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 97 *κείμενοι προύμυτα καὶ βλέποντες ἄνω ἐξεστηκοί.*

7. *Ἡ Σταύρωσις*. Κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος χονδρός, ἐπὶ ὑψηλοῦ ποδὸς βαίνων σταυρὸς μὲ δύο ἐγκαρσίας κεραίας, μίαν μικρὰν ἄνω καὶ μίαν πολὺ μακρὰν κάτωθεν αὐτῆς, εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις εἰκονίζεται ὡς ρόδινον, κρυσταλλικὸν ἔξαρμα μὲ κοιλότητα, ἐντὸς τῆς ὁποίας διακρίνεται τὸ λευκὸν κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ὁ σταυρὸς ἐσχεδιάσθη προοπτικῶς, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ πάχος αὐτοῦ. Ἐσχεδιάσθησαν ἀκόμη καὶ αἱ ἶνες τοῦ ξύλου. Ὄπισθεν τοῦ σταυροῦ τείχη μὲ ἐπάλξεις προοπτικῶς ἐσχεδιασμένας. Εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας ἀνὰ εἷς ἄγγελος καθιπτάμενος κρύπτει διὰ τῶν χειρῶν τὸ πρόσωπόν του. Ὁ δεξιὸς φορεῖ κόκκινον χιτῶνα. Ὁ Ἐσταυρωμένος Χριστὸς φέρει μόνον βαθυγάλαζον, βραχὺ κολόβιον. Αἱ ἐπὶ τοῦ ξύλου καθηλωμέναι χεῖρές του διαγράφουν τόξον κύκλου ἐστραμμένον πρὸς τὰ κάτω καὶ διακοπτόμενον ὑπὸ τῆς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου κεκλιμένης κεφαλῆς. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ διαγράφει κοιλόκυρτον καμπύλην πολὺ ἐντονωτέραν ἢ εἰς τὸν Βάρδαν, οἱ δὲ ἄκροι πόδες πατοῦσιν ἐπὶ εὐρέος ὑποποδίου. Λόγῳ βλάβης τοῦ ἄνω μέρους τῆς παραστάσεως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ δὲν διακρίνονται. Ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ Ἐσταυρωμένου εὕρηνται δύο ὁμάδες προσώπων ἐν ἰσορρόπῳ διατάξει ἤτοι ἀριστερᾷ μέν, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἡ Παναγία, καὶ ὄπισθεν αὐτῆς δύο ἄλλαι γυναῖκες, δεξιᾷ δὲ ὁ Ἰωάννης καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ὁ Ἑκατόνταρχος. Ἡ Παναγία, ἐνδεδυμένη τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον καὶ κάτωθεν αὐτοῦ λευκὸν χιτῶνα, ἵσταται προσβλέπουσα μετὰ θλίψεως τὸν νεκρὸν υἱόν της. Ἔχει τὰς ἄκρας χεῖρας ἔξω τοῦ ἱματίου καὶ δὴ τὴν μὲν δεξιὰν ἄνω ἐμπρὸς διαγωνίως, ὡς νὰ δεικνύῃ τὸν Χριστόν, τὴν δὲ ἀριστερὰν σταυρωτὰ πρὸς τὴν πρώτην καὶ ὀλίγον ὄπισθεν αὐτῆς διακρινομένην. Ἡ ὄπισθεν τῆς Παναγίας ἱσταμένη ἄλλη Μαρία φορεῖ καὶ αὐτὴ πορφυροῦν μαφόριον ἐπὶ κιτρινωποῦ χιτῶνος. Τῆς τρίτης γυναικὸς διακρίνεται μόνον ἡ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλή. Ὁ δεξιᾷ ἱστάμενος Ἰωάννης ἐνδεδυμένος χιτῶνα λευκὸν καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἰῶδες ἱμάτιον, εἰκονίζεται μὲ ἐλαφρῶς κεκαμμένα ὑπὸ τῆς θλίψεως τὰ γόνατα. Φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του καταπίπτει ἀδρανής. Τέλος ὁ ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου εὑρισκόμενος Ἑκατόνταρχος φορεῖ στολὴν στρατιωτικὴν ἤτοι θώρακα ἐπὶ χιτῶνος καὶ ὑψηλά, κίτρινα, μὲ σταυρωτοὺς ἱμάντας ὑποδήματα, ἄνωθεν τῶν ὁποίων διακρίνονται γυμναὶ αἱ κνῆμαι. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς δεικνύει τὸν Χριστόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ρομβοειδῆ ἀσπίδα, τῆς ὁποίας ἡ κατὰ τὸ ἥμισυ ὁρατὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν δι' ὡραίου ἑλικοειδοῦς κοσμήματος κατὰ δὲ τὸ μέσον δι' ἡμίσεος ἀετοῦ, πιθανώτατα δικεφάλου. Εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει ὁ Ἑκατόνταρχος

τὸ σύνηθες λευκὸν πάνινον στρατιωτικὸν κάλυμμα, ὅπερ καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων του. Τὸ σῶμα τοῦ Ἰωάννου ἀποκρύπτει τμῆμα τοῦ προσθίου ποδὸς τοῦ Ἑκατοντάρχου, τὸ δὲ πλαίσιον τῆς εἰκόνος ἀποκόπτει κατὰ τὸ ἥμισυ τὸν ὀπίσθιον αὐτοῦ πόδα.

Εἰκ. 122. Τὸ κάτω ἀριστερὸν τμῆμα τῆς εἰς Ἅδου καθόδου.

Αἱ σάρκες καὶ τὰ γυμνὰ ἐν γένει μέρη παρεστάθησαν μὲ σιτόχρουν ἀπόχρωσιν, αἱ δὲ σκιαί των πράσιναι.

8. *Ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος.* Εἰς τὸ ἄνω μέρος εἰκονίζονται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ πίνακος ἁδροὶ κρυσταλλικοὶ βράχοι, κάτωθεν τῶν ὁποίων ἀνοίγεται, εἰς σχῆμα θόλου, ἡ σκοτεινὴ κοιλότης τοῦ Ἅδου. Εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλότητος αὐτῆς παρίσταται ὄρθιος ὁ Χριστὸς βαίνων πρὸς δεξιά. Φορεῖ καστανέρυθρον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὅπερ ἀνεμίζεται ἀριστερὰ πρὸς τὰ ὀπίσω (ἀναπετάριν). Στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω ὁ Χριστὸς τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν κάτω ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον, πολιὸν Ἀδάμ, τὸν ὁποῖον ἀνεγείρει ἐκ τῆς λευκῆς ὀρθογωνίου σαρκοφάγου ἐπὶ τῆς ὁποίας οὗτος κάθηται, στηρίζων τὸν μὲν δεξιὸν πόδα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὸν δὲ ἀριστερὸν ἀνακάμπτων ἐπὶ τοῦ χείλους τῆς σαρκοφάγου (εἰκ. 122). Φορεῖ δ' ὁ Ἀδὰμ ἱμάτιον ἰῶδες, μὲ σκοτεινότερον ἰῶδες περίγραμμα καὶ πτυχάς, τὰ φῶτα τῶν ὁποίων τονίζονται διὰ παραθέσεως παραπλεύρως πρὸς τὴν σκοτεινὴν καὶ μιᾶς λευκῆς γραμμῆς. Ὁ χιτὼν εἶναι πράσινος μὲ κόκκινα περιγράμματα καὶ φῶτα χρώματος ὤχρας. Τὸ ἐκφραστικώτατόν του πρόσωπον εἶναι ὠχροκίτρινον μὲ σκιὰς στακτοπρασίνους. Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀπεδόθησαν μὲ παραλλήλους λευκὰς καμπύλας. Ὄπισθεν τοῦ Ἀδὰμ ἵσταται, καλυπτομένη ἐν μέρει ὑπ' αὐτοῦ, ἡ Εὔα, ἐνδεδυμένη πορφυροῦν μαφόριον καὶ τείνουσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Χριστόν. Μιὰ ἄλλη μορφὴ μὲ μέλαιναν κόμην καὶ φωτοστέφανον διακρινομένη ὄπισθεν τῆς Εὔας θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἄβελ.

Συμμετρικῶς πρὸς τὰ τρία μνημονευθέντα πρόσωπα εἰκονίζονται δεξιὰ

ἄλλα τρία ἤτοι κάτω μέν, ἱστάμενος ἐντὸς λευκῆς σαρκοφάγου, ὁ πολιὸς προφητάναξ Δαυίδ, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν στολὴν ἤτοι λευκὸν χιτῶνα μὲ πλατεῖαν, χρυσῆν, μαργαριτοκόσμητον παρυφὴν καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα κοκκίνην καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμμα, παρ' αὐτὸν δ' ὄπισθεν ὁ προφητάναξ Σολομών, φορῶν ὁμοίως βασιλικὴν στολήν, ἧς διακρίνεται ὁ πλατὺς χρυσοῦς, μαργαριτοκόσμητος λῶρος καὶ τέλος ἔτι περαιτέρω τρίτη μορφὴ λίαν δυσδιάκριτος. Τὴν ὅλην σύνθεσιν κλείουσιν κάτω πάλιν κρυσταλλικοὶ βράχοι.

Εἰκ. 123. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου.

9. *Ἀνάληψις.* Ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως διακρίνεται ἀμυδρότατα χωρισμένη εἰς δύο ἡμιχόρια, ὧν τὸ πρὸς βορρᾶν ἐμφανίζει τὴν Παναγίαν κατ' ἐνώπιον ἐν στάσει δεήσεως, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ αὐτῆς ἀνὰ ἕνα λευκὰ ἐνδεδυμένον ἄγγελον καὶ ἀποστόλους.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος. Εἰς τὸ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τύμπανον δὲν διακρίνεται σήμερον παράστασίς της. Ἴσως νὰ εἰκονίζετο ἄλλοτε ἐδῶ, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἑκατέρωθεν ὅμως τῆς θύρας διετηρήθησαν, κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ λεπτῶν κιονίσκων αἱ ῥαδιναί, ὁλόσωμοι μορφαὶ τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων, ἤτοι δεξιᾷ μὲν τῷ εἰσερχομένῳ τοῦ Πέτρου εὐλογοῦντος, ἀριστερᾷ δὲ τοῦ Παύλου κρατοῦντος εὐαγγέλιον. Ἀμφότεροι εἰκονίζονται εἰς στάσιν 3/4 ἐστραμμένοι πρὸς τὴν εἴσοδον. Καὶ ὁ μὲν Πέτρος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὑπέρυθρον ἱμάτιον, μὲ τὰς πτυχὰς δηλουμένας διὰ βαθυτέρου ἐρυθροῦ χρώματος, ὁ δὲ Παῦλος ἰῶδες ἱμάτιον μὲ σκοτεινοτέρας ἰώδεις ἐπίσης πτυχάς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Παύλου, ἥτις εἶναι κατεστραμμένη, ἡ τοῦ Πέτρου διετηρήθη ὁπωσδήποτε καλῶς (εἰκ. 123) ζωντανὴ εἰς ἔκφρασιν, μὲ ἔντονον τὸ βλέμμα κάτωθεν καστανῶν καμπυλωτῶν ὀφρύων, λευκὴν κόμην, μύστακα καὶ γενειάδα κάπως ἄτακτον.

Τὸ κατώτατον μέρος ἀμφοτέρων τῶν εἰκόνων κοσμεῖται διὰ πλατέος,

οὐχὶ πολὺ ἐντέχνου κοσμήματος ἐξ ἀνθεμίων ὀρθῶν καὶ ἀντεστραμμένων, ὅπερ φθάνει μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Πλάγια τοιχώματα. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον τοίχωμα τοῦ μέσου κλίτους ὀλίγας ἔφερον τοιχογραφίας· διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος των ἀποκόπτεται ὑπὸ τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων, δι' ὧν τὸ μέσον κλῖτος συνεκοινώνει πρὸς τὰ πλάγια. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου δὲν φαίνεται σήμερον οὐδεμία εἰκών, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας, διεσώθησαν αἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν παραστάσεις:

1) Ὁλόσωμος εἰκὼν τῆς Ἁγ. Εἰρήνης[1] (εἰκ. 124) τὴν ὁποίαν ὀνομάζει ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη παρὰ τὸν φωτοστέφανον τῆς Ἁγίας. Ὡς κόρη τοῦ βασιλίσκου Λικινίου[2], εἰκονίζεται ἡ Ἁγ. Εἰρήνη μὲ μαργαριτοκόσμητον βασιλικὴν στολήν, διαλίθους λώρους καὶ στέμμα, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου πίπτει τετράγωνον, περίκοσμον κρήδεμνον. 2) Προτομαὶ τῶν δύο ἰατρῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. 3) Προτομὴ ἀρχαγγέλου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου, κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ λάβαρον. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ εἰς τὰς ῥοδαλὰς παρειὰς τῆς Ἁγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου ἁπαλὴ μετάβασις ἀπὸ τῆς φωτιζομένης ἐπιφανείας πρὸς τὴν σκιάν, χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίζονται τέσσαρες ὁλόσωμοι ἅγιοι κατενώπιον, ἐκ τῶν ὁποίων εἷς φέρει ἱμάτιον ἰῶδες. Ἡ λοξῶς ἀποτετμημένη ἀκμὴ τῆς ἄντυγος ταύτης φέρει κόσμημα ἀπομιμούμενον ὀρθομαρμάρωσιν καὶ ἀποτελούμενον ἀπὸ ἑξάγωνα ἐρυθροῦ καὶ βαθυπρασίνου χρώματος φέροντα ἐντὸς τετράφυλλον.

Νότιον κλῖτος. Εἰς τὸ νότιον κλῖτος διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τὸ πρῶτον θὰ ἦτο σύγχρονον πρὸς τὸ τοῦ μέσου κλίτους, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα μεταγενέστερον. Οἱ χρωματικοὶ τόνοι καὶ τὰ ὑλικὰ κατασκευῆς τοῦ δευτέρου εἶναι πολὺ διάφορα ἀκόμη δὲ καὶ ἡ πρόσφυσις αὐτοῦ πρὸς τὰ τουρκικὰ ἐπιχρίσματα ἐντονωτέρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κάμνει τὰς τοιχογραφίας ταύτας δυσδιακρίτους. Ἐφ' ὅσον ἠδυνήθην νὰ διακρίνω ἐπὶ τοῦ νοτίου κλίτους ὑπῆρχον αἱ ἑξῆς παραστάσεις, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας. 1) Ὁλόσωμος ἅγιος κατ' ἐνώπιον. 2) Ἀρχάγγελος ἔνθρονος κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ σκῆπτρον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἱλητὸν μὲ τὴν δυσανάγνωστον ἐπιγραφήν: *Τῶν ἄρτι κατιώντ[ων] τηνὰς .... καθάριος μηδὲ χορὶς / σπιλάδων. Πρόσχωμεν οὐκοῦν μηδὲ χάρις Θ(ε)οῦ μὴ φίλερ...* 3) Τρεῖς πτερωταὶ μορφαὶ καθήμεναι, ἐξ ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ κατενώπιον, αἱ δὲ ἑκατέρωθεν αὐτῆς κατὰ κρόταφον. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. 4) Ὁ Μυστικὸς δεῖπνος. Τούτου διακρίνεται καλῶς ἡ μετὰ

[1] Ἡ ἐκ Περσίας ἕλκουσα τὴν καταγωγὴν καὶ ἐν Ἐφέσῳ ταφεῖσα ὁσιομάρτυς Εἰρήνη, ἦτο ἐν Ῥόδῳ δημοφιλεστάτη. Τοῦτο τοὐλάχιστον ἀποδεικνύουσιν τόσον αἱ συχναὶ εἰς ναοὺς τῆς νήσου ἀπεικονίσεις της (Πρβ. Ἁγ. Γεώργιον Βάρδαν, Ἅγ. Ταξιάρχην Θάρι κλπ.), ὅσον καὶ αἱ εἰς αὐτὴν ἀφιερώσεις ναῶν, ὡς π.χ. τῆς Κοσκινοῦς (ὅρα ἀνωτ. σ. 87, εἰκ. 71), τῆς Ἀρνίθας (σ. 32), τῆς Λαχανιᾶς (σ. 40), τοῦ Μάσαρη κλπ.

[2] Πβλ. τὸν Συναξαριστὴν τοῦ Νικοδήμου, τ. II, Ἀθήνησιν 1868, σ. 130.

λευκῆς κεντητῆς ποδέας τράπεζα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἐδέσματα. Τέλος 5) Δύο μορφαὶ δυσδιάγνωστοι. Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ κλίτους ἔχομεν σειρὰν ὁλοσώμων ἁγίων, ἐξ ὧν σαφῶς κατονομάζεται ὁ 2ος ἀπὸ τῆς

Εἰκ. 124. Ἡ ἁγία Εἰρήνη.

Ν. Δ. γωνίας ἅγιος *Νικόλαος.* Εἰς τὸ ἐνταῦθα διαφαινόμενον τμῆμα τοῦ παλαιοτέρου στρώματος εὕρηται ἐπὶ κυανοῦ βάθους διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγουσα: *Δ(έησι)ς τῆς δούλ(ης) τοῦ Θ(εο)ῦ [Α]ναστα-*

σίας. Τοῦ θόλου αἱ τοιχογραφίαι, ὡς καὶ τῶν ἑκατέρωθεν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν, δὲν ἐκαθαρίσθησαν εἰσέτι.

Βόρειον κλῖτος. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου κλίτους τοιχογραφιῶν, ἡ παρὰ τὴν εἴσοδον, δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ ἀνήκει εἰς τὸ παλαιότερον στρῶμα. Εἰκονίζει δ' αὕτη γυναῖκα φέρουσαν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σκοτεινόχρωμον μαφόριον. Εἰς τὴν μὴ σῳζομένην δεξιὰν χεῖρα θὰ ἐκράτει τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει ἐμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 125). Εἶναι πιθανώτατα ἡ ἁγ. Μαρίνα ἢ ἡ ἁγ. Παρασκευή, αἵτινες συνήθως εἰκονίζονται παρὰ τὴν εἴσοδον. Ἡ πλατεῖα ἐκτέλεσις τῆς εἰκόνος ταύτης εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους. Περαιτέρω ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοιχώματος εἰκονίζεται κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου καθήμενος κατὰ κρόταφον πρὸς δεξιά, ὁ ἀρχιερεὺς *Ἀαρὼν* κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἐπιγραφή: *[εὕ]ρήκαμεν τὸν ποθούμενον*. Τέλος εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου εἰκονίζονται παραλλήλως ὄρθιοι καὶ κατενώπιον οἱ ἅγιοι Θεόδωρος καὶ Δημήτριος μὲ ἀστικὴν στολὴν μάρτυρος. Τοῦ ἁγ. Θεοδώρου μέγα μέρος ἀποκόπτεται ὑπὸ τῆς καμπύλης τοῦ τόξου.

Εἰκ. 125. Ἡ ἁγία Μαρίνα (;)

Τὸν τοῖχον τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς καταλαμβάνει ὁλόκληρον μεγάλη εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κατενώπιον κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Τέλος ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς διασώζεται ἄνω μὲν ἡ εἰκὼν τοῦ Προδρόμου πτερωτοῦ ἔχουσα ἀνάγλυφον μετ' ἐγκοίλων ἀκτίνων φωτοστέφανον, εἰς δὲ τὴν παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὴν ἁψῖδα ὁ ἁγ. Γεώργιος, ὅστις φέρει ἐδῶ τὴν ἐπωνυμίαν ὁ *Καμαριώτης* [1]. Ὁ Ἅγιος ἱππεύει

[1] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸν μόνον διὰ τὴν Παναγίαν. Οὕτω π.χ. εἰς ἀφιερωτήριον ἔγγραφον τοῦ 1356 τῆς Μ. Βατοπεδίου (Γρηγόριος Παλαμᾶς 11 (1927)

λευκὸν ἵππον μὲ κόκκινα λωρία, βαίνοντα πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 126). Βλέπων κατενώπιον εἶναι ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα μετὰ κυανῶν χειρίδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα κοκκίνην ἀνεμιζομένην πρὸς τὰ ὀπίσω (ἀναπετάριν). Κρατεῖ

Εἰκ. 126. Ἁγ. Γεώργιος ὁ Καμαριώτης.

διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τετράπλευρον, ἐλαφρῶς κυρτὴν ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀφ' ἑνὸς δόρυ τοποθετημένον διαγωνίως, ἀφ' ἑτέρου δὲ μικρὸν παιδίον,

σ. 366) ἀναφέρεται ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς «*εἰς τὸ ὄνομα τιμώμενος τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμουμένης τῆς Καμαριωτίσσης*». Ὡσαύτως τὸ καθολικὸν τῆς ἄλλοτε περιφήμου μονῆς τῆς νήσου Χάλκης (Πριγκιπονήσου) τιμᾶται εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καμαριωτίσσης (Σκ. Βυζαντίου. Ἡ Κωνσταντινούπολις ΙΙ Ἀθῆναι 1862 σ. 303). Εἰκόνα τοῦ ναοῦ τούτου ὅρα παρὰ Γ. Σωτηρίου, (Χριστ. καὶ Βυζ. ἀρχαιολογία Α' (1941) σ. 407) Τὸ ὄνομα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Καμαριωτίσσης ὁ Α. Ξυγγόπουλος θεωρεῖ σχετιζόμενον πρὸς τὸ ἐπίθετον τοῦ κτήτορος Ματθαίου Καμαριώτου, ἀκμάσαντος κατὰ τοὺς περὶ τὴν Ἅλωσιν χρόνους (Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βυζ. Θεσσαλονίκης 1949 σ. 15 σημ. 2). Ὁ αὐτὸς ἀναφέρει, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀνδριώτου, ὅτι λιμήν τις τῆς Σαμοθράκης καὶ ἐκκλησία τιμᾶται εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καμαριωτίσσης. Τέλος μὲ τὸ ἐπίθετον Καμαριώτισσα χαρακτηρίζεται ἡ Παναγία καὶ εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Κύπρου (D. Talbot Rice, The icons of Cyprus, London 1937 σ. 68).

καθήμενον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου (πισοκάπουλα). Κάτωθεν τοῦ ἵππου εἰκονίζετο διὰ κυματοειδῶν γραμμῶν θάλασσα. Τὸ παιδίον, ὅπερ εἰκονίζεται ἐνταῦθα μεταφέρων διὰ τοῦ ἵππου του ὁ Ἁγ. Γεώργιος, φορεῖ κωνικὸν πῖλον, ἔχει δ' ἀνηρτημένον παρ' αὐτὸ στενόλαιμον ἀγγεῖον. Ἡ παράστασις ἀπεικονίζει παλαιὸν θαῦμα καθ' ὃ ὁ *«αἰχμαλώτων ἐλευθερωτής»*, ἅγιος Γεώργιος ἐπανέφερεν εἰς τοὺς γονεῖς του τὸν ὑπὸ τῶν πειρατῶν κατά τινα ἑορτὴν ἁρπαγέντα καὶ ὡς θερμοδότην αὐτοῖς διακονήσαντα νεαρὸν υἱόν των[1]. Τοῦ θερμοδότου δὲ τὸ ἔργον ὑποδηλοῖ καὶ τὸ ἀγγεῖον (κουκούμιον ἢ χέρνιβον), ὅπερ φέρει ἀνηρτημένον τὸ παιδίον. Ἡ μετὰ τοῦ παιδίου παράστασις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπαντᾷ συχνὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς ἐν Ἄθω Μονῆς Διονυσίου[2] (τέλους 16ου ἢ ἀρχῶν 17ου αἰ.) καὶ ἐν τῷ τρικόγχῳ τοῦ Ὀρτάκιοϊ τῆς Καππαδοκίας[3]. Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, περιέργως, οὐδόλως τὴν ἀναφέρει.

Γενικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τεχνοτροπία

Αἱ συνθέσεις τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους παρουσιάζουν γενικῶς ἐπιτυχῆ ἐκτέλεσιν. Ἀποσπώμεναι ἀπὸ βαθέως κυανοῦ κάμπου ἔχουν ζωὴν καὶ κίνησιν. Αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὰς μορφαὶ εἰκονίζονται ῥαδιναὶ καὶ εὔκαμπτοι. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνὰ μέρη παρουσιάζουν ὠχροκίτρινον προπλασμὸν[4] μὲ ἐλαφρὰς καστανοχρόους σκιὰς καὶ σταχτοπρασίνους ἐνδιαμέσους τόνους. Τὰ ἐνδύματα ἔχουν πρόσχαρους, ἀνοικτοὺς χρωματισμοὺς — ῥοδοχρόους, ἰώδεις, ἀνοικτοπρασίνους, καστανοὺς — πλατειὰν καὶ ἄνετον ἐκτέλεσιν καὶ πτυχὰς μὲ ἐντόνους σκιοφωτισμούς. Εἰς τὰς ἀκινήτους ἰδίᾳ μορφὰς τὰ ἐνδύματα ποὺ τὰς περισφίγγουν τοὺς δίδουν χάριν καὶ κομψότητα (ἅγ. Πέτρος Δ. τοίχου). Ἂν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμένα διατηροῦν ἀκόμη πολλὰ ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἔντονον τὴν ἔκφρασιν τοῦ αἰσθήματος ποὺ δοκιμάζουν. Κοντὰ εἰς σκηνὰς συγκρατημένης θλίψεως (Σταύρωσις) ἔχομεν ἄλλας μὲ πολὺ πάθος καὶ δραματικότητα (Μεταμόρφωσις). Τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους (Εὐαγγελισμός, Σταύρωσις) συμβάλλουν εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς γραφικότητος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς συνθέσεις τῆς καμάρας αἱ μεμονωμέναι μορφαὶ ποὺ εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ βορείου τόξου (Ἄγγελος μὲ τὸ λάβαρον, ἅγ. Εἰρήνη, ἅγ. Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός), ἔχουσαι αὐστηρῶς μετωπικὴν στάσιν, ἀπεδόθησαν ἤρεμοι καὶ εὐγενεῖς, οἱονεὶ ἐξιδανικευμέναι. Τὸ ἁπαλὸν πλάσιμον τῶν ῥοδαλῶν προσώπων των παρουσιάζει μίαν μαλακὴν διαβάθμισιν ἀπὸ τῶν φωτεινῶν πρὸς τοὺς σκιεροὺς τόνους, χωρὶς ἀποτόμους ἰμπρεσιονιστικὰς ἀντιθέσεις. Ἴσως ταῦτα εἶναι ἔργα ἄλλου τεχνίτου, συγχρόνου ἢ κατά τι μεταγενεστέρου τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν καμάραν.

Εἰκονογραφικῶς αἱ τοιχογραφίαι τοῦ μέσου κλίτους παρουσιάζουν πολλὰ Καππαδοκικὰ στοιχεῖα. Ἡ Δέησις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὴν εἰς Ἅδου Κάθοδον, ἀποτελοῦν δύο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ὁ ἁγιογράφος μας τηρεῖται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἁγνῆς Βυζαντινῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ τεχνοτροπίας (Πβλ. ἰδίᾳ τὴν Σταύρωσιν).

Ὡς πρὸ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους ἡ κίνησις καὶ ἡ χάρις τῶν μορφῶν, τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους, ἡ πλατειὰ ἐκτέλεσις τῶν ἐνδυμάτων, τὰ φωτεινά, μελωδικά των χρώματα καὶ ἡ ἐξαΰλωσίς των, ἡ δραματικότης τῶν στάσεων[1], τὸ κατάκοσμον τῆς στολῆς τῆς Ἁγ. Εἰρήνης καὶ ἡ διὰ βαθμιαίας ἐξασθενήσεως τῶν τόνων ἐπιδίωξις τοῦ ὄγκου, μαρτυροῦν ἀσφαλῶς παλαιολογείους χρόνους, πιθανώτατα δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος· διότι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀρχίζουν ἤδη νὰ ἔχουν κάποιαν ἐπιτήδευσιν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς τοιχογραφίας τῶν ἄκρων κλιτῶν αὗται ἐξαιρέσει ὀλίγων (π.χ. τῆς ἁγ. Μαρίνας), αἵτινες δεικνύουν τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς τοῦ μέσου κλίτους τεχνοτροπίαν, φαίνονται νὰ εἶναι κατὰ ἕνα αἰῶνα μεταγενέστεραι. Ἐξετελέσθησαν λοιπὸν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἴλκ-Μιχρὰμπ ἐν πλήρει Ἱπποτοκρατίᾳ, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ παρουσιάζουν οὐδὲ τὴν παρα-

[1] Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ J. B. Aufhauser ἐκδοθέντα θαύματα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Miracula Sti Georgii, Leipzig 1913 Teubner) ὁ ἅγιος φέρεται τελέσας τρὶς τὸ αὐτὸ περίπου θαῦμα ἤτοι τῆς εἰς τοὺς γονεῖς του ἐπαναφορᾶς νέου αἰχμαλωτισθέντος ἢ ὑπὸ Ἀγαρηνῶν ἁρπαγέντος καὶ δὴ 1) Νέου τινος Παφλαγόνος (ἔ. ἀ. σ. 13 - 18) 2) Τοῦ υἱοῦ τοῦ στρατιώτου Λέοντος καὶ τῆς Θεοφανοῦς (ἔ. ἀ. σ. 18-44) καὶ 3) Μυτιληναίου τινος νέου (σ. 100 - 103). Ὁ ζωγράφος τῆς ἐξεταζομένης ἐδῶ εἰκόνος φαίνεται ἀντλῶν στοιχεῖα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 θαύματος, εἰκονίζει δηλαδὴ τὸν υἱὸν τοῦ Λέοντος καὶ τῆς Θεοφανοῦς· διότι παριστάνει τὸ παιδίον *«κομιδῇ μειράκιον»* (σ. 33) καὶ κρατοῦν χέρνιβον ἤτοι *«τὸ τοῦ θερμοῦ ἀγγεῖον, ὅπερ εἴωθεν ἡ ἐπιχώριος διάλεκτος καλεῖν κουκούμιον, καχλάζον καὶ ὑπερβλύζον»* (σ. 33), ἐν ᾧ εἰς τὸ 3ον θαῦμα ὁ νέος καθ' ἣν στιγμὴν ἡρπάγη ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐκράτει *« κύλικα πλήρη οἴνου πρὸς τὸ δοῦναι τῷ ἀμηρᾷ ἐν Κρήτῃ »* (σ. 102) δηλαδὴ ἐντελῶς διαφόρου σχήματος ἀγγεῖον. Ἀλλὰ καὶ ἡ στολὴ καὶ ὁ κωνικὸς πῖλος, τὸν ὁποῖον φορεῖ τὸ παιδίον τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἄγει, ὅτι δηλ. ὁ ζωγράφος ἀντλεῖ ἀπὸ τοῦ 2ου θαύματος· διότι τοῦτο λέγει ὅτι *«ὁ ἔνδοξος τοῦ Χριστοῦ μάρτυς Γεώργιος ἄρας αὐτὸν* (τὸν νέον) *ἐκεῖθεν καὶ μετάρσιον ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ φέρων, ἔστησεν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ... Θεασάμενοι δὲ οἵ τε γονεῖς καὶ πάντες οἱ παρατυχόντες βουλγαρικὴν στολὴν ἠμφιεσμένον καὶ τὸ κουκούμιον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ κρατοῦντα κλπ.»*.

[2] G. Millet, Athos. Les peintures. Paris 1927. Πίν. 211,3.

[3] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce II, 1 (1936) σ. 241.

[4] Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν ὁ προπλασμὸς εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου πράσινος.

[1] Πρβλ. Τοὺς Ἀποστόλους τῆς Μεταμορφώσεως, οἵτινες ἀντὶ νὰ εἶναι γονατιστοί, ὡς εἰκονίζοντο πρότερον, ἔχουν τώρα πέσει πρηνεῖς. Ὅλως ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ἰακώβου, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ πεσμένος ἀνάσκελα, ὅμως ἀνασηκώνεται στηρίζων τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα του ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὅπως περίπου καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πιν. 119,9) ἔχει δηλαδὴ στάσιν ἀρκετὰ σπανίαν.

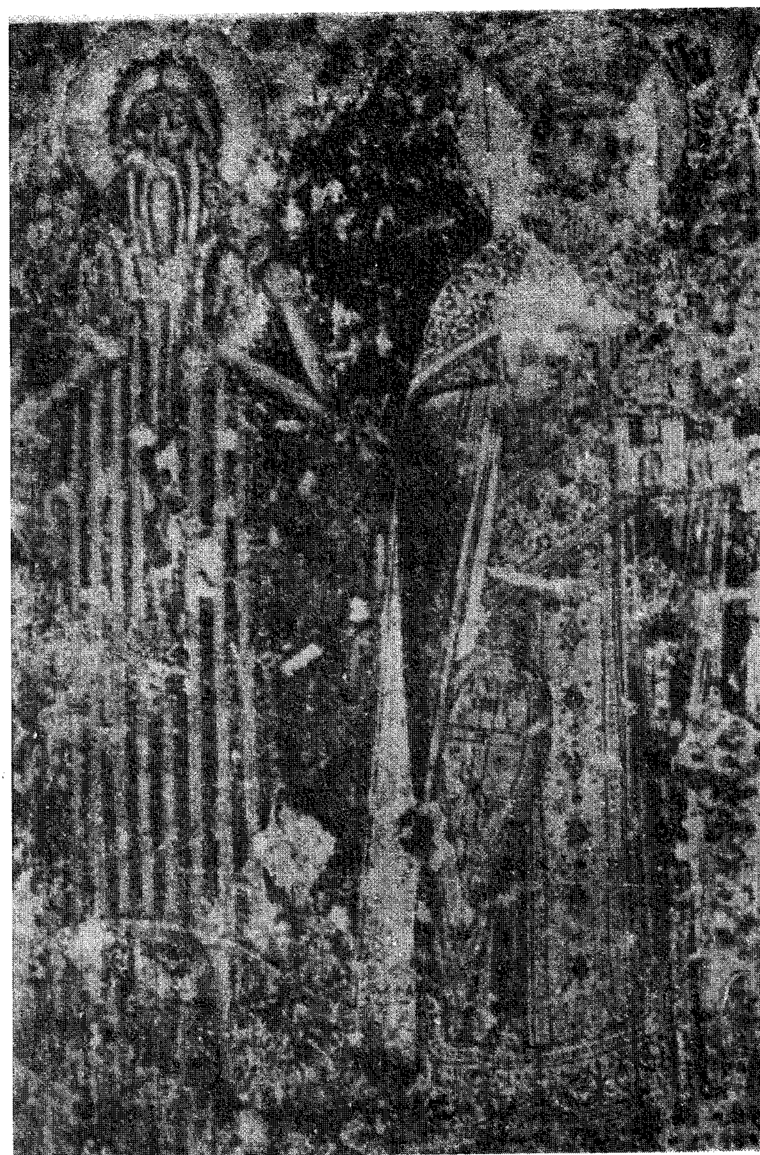
μικρὰν ἐπίδρασιν φραγκικῆς τέχνης· πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔρχεται νὰ διαπιστώσῃ τὴν καὶ ἄλλοθεν μαρτυρουμένην ἐλευθερίαν, τῆς ὁποίας ἔχαιρον ἐπὶ Ἱπποτῶν οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν των ἔργων.

3. ΚΑΔΙ ΜΕΣΤΖΙΔ

Ἡ κατὰ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Μενεκλέους καὶ παρὰ τὸ τζαμὶ Σουλτὰν Μουσταφᾶ κειμένη τρίκλιτος βασιλικὴ τοῦ Καδὶ - Μεστζὶδ ἐκτείνεται καὶ αὐτὴ κατὰ πλάτος, ὅπως καὶ ἡ τοῦ Ἴλκ - Μιχράμπ, κατ' ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Τὸ μέσον της κλῖτος, καλυπτόμενον δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμάρας ἐξέχει τῶν πλαγίων, ὀλίγον μὲν πρὸς ἀνατολάς, πολὺ δὲ περισσότερον πρὸς δυσμάς Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ μέσον πλάτος, καλύπτονται δὲ δι' ἡμικυλινδρικῶν, ἰσοϋψῶν πρὸς τὴν μέσην καμαρῶν. (Βλέπε τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ κατὰ πλάτος τομὴν εἰς τὴν σελ. 68 εἰκ. 56). Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἄκρων πρὸς τὸ μέσον κλῖτος γίνεται διὰ μεγάλων χαμηλωμένων τόξων, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ Ἴλκ - Μιχράμπ. Τὰ τόξα ταῦτα φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν καὶ ἐδῶ μεταγενεστέρως, ὅταν ὁ χριστιανικὸς ναὸς μετετράπη εἰς τζαμὶ ἢ μᾶλλον μασγίδιον (εὐκτήριον), ὁπότε ἔγιναν καὶ ἄλλαι τινὲς μεταβολαί, ὡς π. χ. ἡ κατεδάφισις τῆς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μέσου κλίτους κόγχης τοῦ χριστιανικοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ κατασκευὴ νέας κόγχης προσευχῆς (μιχρὰμπ) κατὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν (εἰς τὸ σημεῖον Α τῆς εἰκόνος 56). Ὁ ναὸς ἔφερε τρεῖς θύρας εἰσόδου: μίαν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς πρὸς δυσμὰς προεξοχῆς τοῦ μέσου κλίτους καὶ δύο ἄλλας κατὰ τὰ πλάγια κλίτη. Ἐκ τούτων ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνοιγομένη καὶ σήμερον ἐντειχισμένη ἦτο, φαίνεται, ἡ κυρία εἴσοδος ἀπὸ τῆς ὁδοῦ. διότι φέρει ὑπεράνω ἀναγλύπτου ὑπερθύρου τόξον ἀνακουφιστικὸν περιβάλλον ἀβαθῆ κόγχην, καὶ στηριζόμενον ἐπὶ δύο κιλιβάντων φερόντων ἀναγλύπτους σταυρούς. Ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἦτο ἐζωγραφημένη ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου, ὃν ἀγνοοῦμεν. Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο δι' ὑψηλὰ τοποθετημένων μικρῶν παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων διεσώθη ἓν δίλοβον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νοτίου κλίτους. Κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ παραθύρου αὐτοῦ κατεσκευάσθη ὀρθογώνιος, ἀβαθὴς κόγχη φέρουσα πλαίσιον μετὰ γλυφῶν.

Ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου (1947) οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου ἔσπευσαν νὰ κατεδαφίσωσι τὸ μουσουλμανικὸν μιχράμπ, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν τοιχογραφίαι τινὲς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, αἱ μόναι σήμερον ἐν αὐτῷ σωζόμεναι, αἵτινες κατὰ ταῦτα εἶναι ἀρχαιότεραι τοῦ 1523 ἔτους τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ὁπότε ὅλοι οἱ χριστιανικοὶ ναοί, παρὰ τὸν σχετικὸν ὅρον τῆς συνθήκης, μετετράπησαν ἀμέσως εἰς τζαμιά.

Αἱ εὑρεθεῖσαι τοιχογραφίαι εἰκονίζουσιν δύο μὲν ὁλοσώμους ἁγίους κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν—τὴν ἁγίαν Ἑλένην καὶ ἕνα ἀναχωρητήν, (εἰκ. 127) ἕνα δ' ἄλλον, πολὺ ὅμως κατεστραμμένον, ὁσιομάρτυρα, κατὰ τὴν ἀνατολικήν.

Εἰκ. 127. Ὁ ἀναχωρητὴς Παῦλος ὁ Θηβαῖος καὶ ἡ Ἁγ. Ἑλένη. Τοιχογραφίαι τοῦ Καδὶ - Μεστζὶδ

Ὅλοι παριστάνοντο εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος καὶ πατοῦντες σχεδὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Ἡ ἁγία Ἑλένη εἰκονίζεται διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσα, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ὁμοίωμα πόλεως, πιθανώτατα τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐν τῇ ὁποίᾳ τόσον εὐεργετικῶς εἶχε δράσει ἡ ἁγία τοῦ Κωνσταντίνου μήτηρ. Τῆς πόλεως εἰκονίζεται ὁ μετὰ πυλῶν καὶ πύργων μετ' ἐπάλξεων περίβολος, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου διακρίνεται μέγα ἡμικυκλικὸν κτήριον στηριζόμενον ἐπὶ πολλῶν κιόνων. Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ βασιλικὴ στολή, τὴν ὁποίαν φέρει ἡ Αὐγούστα. Ἐσωτερικῶς μακρὸς χιτὼν μὲ φαρδειὰ πράσινα μανίκια πλαισιοῦται κάτω ἀπὸ πλατεῖαν κατάκοσμον παρυφήν· ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ λιθοκόλλητος *μανιάκης* (λαιμὸς) καὶ οἱ ἐπίσης λιθοκόλλητοι πλατεῖς *λῶροι*, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀριστερᾷ μὲν τὸ τετράγωνον ἐπιγονάτιον δεξιᾷ δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς αὐτοκρατείρας καρδιόσχημον ἔμβλημα, τὸ λεγόμενον *θωράκιον*[1], φέρον ὡς ἐπίσημα τὸν ὑπὸ τῆς ἁγίας Ἑλένης εὑρεθέντα τίμιον σταυρὸν τῆς σταυρώσεως καὶ μεταξὺ τῶν κεραιῶν αὐτοῦ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν προηγιασμένων εἰλημμένων φράσεων IC (Ἰησοῦς) XC (Χριστὸς) N (νι)-K (κᾷ) καὶ Φ (ῶς)—X (ριστοῦ) Φ (αίνει) Π (ᾶσιν). Τέλος ὑπεράνω τοῦ χιτῶνος καὶ τῶν λώρων εἶναι τεθειμένος ὁ κατάκοσμος ἀπὸ *ἐξόμπλια* αὐτοκρατορικὸς μανδύας, ὅστις πορπούμενος πρὸ τοῦ στήθους, ἀναδιπλοῦται ἐπὶ τῶν νώτων ἀφίνων νὰ φαίνεται ἐμπρὸς ἡ ροδίνη ἐσωτερική του σηρικὴ φόδρα, εἰς ὡραίαν χρωματικὴν ἁρμονίαν πρὸς τὰ ἀνοικτοπράσινα μανίκια τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος. Τοῦ προσώπου τῆς ἁγίας δὲν διετηρήθησαν τὰ χαρακτηριστικά. Τῆς κόμης μόνον διακρίνεται τὸ συγκρατοῦν τὸ κανονικόν της σχῆμα πλεκτὸν δίκτυον, ὡς καὶ τὸ μέγα λιθοκόλλητον στέμμα, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου καταπίπτει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς βασιλικῆς καταγωγῆς ἁγίας, λευκόν, ὀρθογώνιον κρήδεμνον, προβαλλόμενον ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, παραπλεύρως τοῦ ὁποίου, ἀριστερᾷ διακρίνεται τὸ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ βάθους γεγραμμένον ὄνομα *Ἑλένη*.

Ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλουσίως ἐνδεδυμένην αὐτοκράτειραν κάμνει ὁ ἀριστερᾷ αὐτῆς εἰκονιζόμενος ἀπέριττος ἀναχωρητὴς ἅγιος, ὁ περιβεβλημένος τὸν μακρὸν καὶ σκληρὸν τρίχινον σάκκον. Ὁ μὲ λευκὴν κόμην καὶ λευκήν, μακρὰν γενειάδα ἅγιος οὗτος εἰκονίζεται εἰς στάσιν προσευχῆς μὲ τὰς δύο χεῖρας διαγωνίως πρὸ τοῦ στήθους τεθειμένας καὶ τὰς παλάμας πρὸς τὰ

[1] Τὴν ταύτισιν τοῦ παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ (τ. II σ. 63 ἔκδ. Vogt) ἀναφερομένου θωρακίου πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατειρῶν κυρίως φερόμενον θυρεόσχημον ἔμβλημα ἐπέτυχε πρῶτος ὁ J. Ebersolt (Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine, Paris 1917 p. 65 καὶ Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923 σ. 75), αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ ἔμβλημα ἐμελέτησεν ἰδιαιτέρως ὁ G. de Jerphanion κατ' ἀρχὰς ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. II Paris 1930 σ. 71-79 καὶ εἶτα ἐν Voix des monuments, Paris - Roma 1938 σ. 263 κ.ἑξ.

ἔξω. Ὁ πλεκτός, μακρὸς σάκκος, τὸν ὁποῖον φορεῖ, ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς στενὰς κατακορύφους λωρίδας ἐναλλὰξ ἐρυθρᾶς καὶ κιτρίνας, φθάνει δὲ κάτω μέχρι τοῦ μέσου τῶν κνημῶν ἀφίνων νὰ φαίνωνται οἱ γυμνοὶ ἄκροι πόδες τοῦ ἁγίου. Αἱ σάρκες γενικῶς εἰκονίζονται ρόδιναι μὲ περιγράμματα βαθέως ἐρυθρᾶ (grenat). Ἀλλὰ περὶ τίνος ἀναχωρητοῦ πρόκειται; Νομίζω περὶ Παύλου τοῦ Θηβαίου, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ ἀναλόγους παραστάσεις[1] τοῦ ἁγίου τούτου. Διακρίνονται ἄλλως τε καὶ δύο ἢ τρία γράμματα IOC τῆς σχετικῆς λευκῆς ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζιου κάμπου ἐπιγραφῆς.

Τέλος τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν πολὺ κατεστραμμένου ἁγίου διακρίνεται μόνον τὸ κουκούλιον—ὥστε περὶ ἀσκητοῦ καὶ ἐδῶ πρόκειται— καὶ ἡ εὐλογοῦσα δεξιὰ χείρ.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καδὶ Μεστζὶδ ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος.

4. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου[2] τοιχογραφίαι διετηρήθησαν μόνον εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τῶν βορείων πεσσῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ[3]. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἀνήκουσιν εἰς δύο ἐποχάς· οὕτω αἱ μὲν ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἶναι βυζαντιναί, αἱ δὲ ὑπόλοιποι φραγκικαί, ἐκτελεσθεῖσαι ὅταν ἡ ἐκκλησία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν, ὁπότε καὶ ἡ ὀροφή της ὁλόκληρος μετεσκευάσθη κατὰ φραγκικὸν ρυθμόν[4].

Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμέναι ἐκ τῶν κτυπημάτων τῆς σφύρας, ἅτινα ἐδέχθησαν ἵνα ἐπικολλήσῃ ἐπ' αὐτῶν τὸ μεταγενέστερον κονίαμα (εἰκ. 128). Παρὰ ταῦτα διακρίνονται ἀρκετὰ στοιχεῖα των. Οὕτω ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ πρὸς τὸν ἄλλοτε ὑπάρξαντα τροῦλλον πεσσοῦ εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι ἅγιαι (εἰκ. 128), ἐξ ὧν ἡ ἀριστερᾷ τῷ θεατῇ, βραχυτέρα τῆς ἄλλης, φορεῖ ποδήρη χειριδωτόν, κυανοῦν χιτῶνα, ἔχοντα κατακόσμους τὰς παρυφὰς τῶν χειρίδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ

[1] Π. χ. εἰς Baçkovo τῆς Βουλγαρίας (12ος αἰ.) (Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie πίν. V,c). — Πρωτᾶτον τοῦ Ἁγ. Ὄρους (14ος αἰ.) (Millet, Athos Les peintures πίν. 46,2), Poganovo τῆς Βουλγαρίας (1500) (Izvestija Βουλγ. Ἰνστιτούτου τ. IV πίν. 40,2.— Μονὴ Βαρλαὰμ Μετεώρων (16ος αἰ.) (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

[2] Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ναοῦ εἰς σελ. 73 καὶ 74 τοῦ παρόντος τόμου.

[3] Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν λείψανα τοιχογραφιῶν διετηροῦντο καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας εἰσόδου. Σήμερον ἀμυδρὰ μόνον ἴχνη των διαφαίνονται.

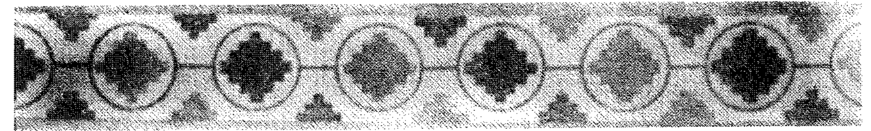
[4] Βλέπε ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω εἰς σελ. 74.

ἐρυθρὸν μαφόριον, ἡ δὲ δεξιὰ χιτῶνα πορτοκαλόχρουν καὶ χλαμύδα πρασίνην. Ἀμφότεραι κρατοῦσι διὰ τῆς ἐλαφρῶς πρὸ τοῦ στήθους ὑψουμένης δεξιᾶς

Εἰκ. 128. Δύο βυζαντιναὶ ἅγιαι τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

χειρὸς ἡ μὲν ἀριστερὰ τὸν σταυρὸν τῆς μάρτυρος, ἡ δὲ δεξιὰ βιβλίον (εὐαγγέλιον). Καὶ αἱ δύο ἐπίσης ἔχουσι τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὑψωμένην μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Αἱ συνοδεύουσαι ποτὲ αὐτὰς ἐπιγραφαὶ δὲν σώζονται.

Εἰκ. 129. Κόσμημα τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Δύο ἄλλαι ὁλόσωμοι μορφαὶ ἁγίων γυναικῶν εἰκονίζονται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ γειτονικοῦ πρὸς δυσμὰς πεσσοῦ, ἀκριβῶς ἔναντι τῶν πρώτων. Ἐξ αὐτῶν καλύτερον διατηρεῖται ἡ δεξιᾷ τῷ θεατῇ, ἂν καὶ ἡ κεφαλή της εἶναι κατεστραμμένη. Ἀμφότεραι εἰκονίζονται εἰς φυσικὸν μέγεθος καὶ ἐστραμμέναι κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατήν.

Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφὴ κρατεῖ διὰ μὲν τῆς πρὸς τὰ ἔξω καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ σῶμα ὑψουμένης δεξιᾶς χειρὸς ἰσοσκελῆ, πολυτελῆ σταυρὸν μετὰ μακρᾶς λαβῆς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς βιβλίον (εὐαγγέλιον). Εἶναι ἐνδεδυμένη πολυτελῆ στολὴν ἤτοι ἐσωτερικῶς μὲν χιτῶνα πράσινον μὲ πλατείας παρυφὰς κοσμουμένας δι᾿ ἑλικοειδῶν κοσμημάτων κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος, ἐξωτερικῶς δὲ μανδύαν ἰόχρουν, ὅστις καλύπτων τὰ νῶτα ἐμφανίζεται ἐμπρὸς κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος κοσμούμενος δι᾿ ἀνθεμίων κατὰ τὸν ποδόγυρον. Τὰ ἑλικοειδῆ κοσμήματα καὶ τὰ ἀνθέμια τοῦ ποδογύρου προβαλλόμενα ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους ἔχουσι χρῶμα κίτρινον.

Ἡ πρὸς τ᾿ ἀριστερὰ μορφὴ κρατοῦσα σταυρὸν πρὸ τοῦ στήθους φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον.

Αἱ ἄνω περιγραφεῖσαι μορφαὶ πλαισιοῦνται κάτω διὰ 0.40 πλατέος κοσμήματος συνισταμένου ἐκ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶναι τεθειμένα διαγωνίως ὀδοντωτὰ τετράγωνα ἐναλλὰξ κόκκινα καὶ μαῦρα (εἰκ. 129). Ἐκ τῆς πάλαι ποτὲ προσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς διακρίνεται ἓν μόνον λευκὸν ἄλφα ἐπὶ τοῦ χρώματος κυανοῦ κοβαλτίου βάθους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεώς των αἱ τοιχογραφίαι τῶν πεσσῶν παρουσιάζουσι κίτρινον προπλασμὸν εἰς τὰ γυμνὰ μέρη (πρόσωπα καὶ χεῖρας). Ἐπὶ τοῦ προπλασμοῦ αὐτοῦ τὰ μὲν χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διαγράφονται διὰ βαθέος ἰώδους ἢ καστανοῦ χρώματος, αἱ δὲ σκιαὶ διὰ πρασίνου διαβαθμιζομένου τόνου (sfumato). Τεχνοτροπικῶς αἱ 4 εἰκόνες δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκει πιθανῶς καὶ ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ δευτέρου πεσσοῦ ὑψηλὰ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 130). Ἐστραμμένη κατὰ τὰ $^3/_4$ κάθηται ἐπὶ θρόνου (οὗτινος διακρίνεται τὸ μαξιλλάριον) κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, οὗτινος διασώζεται μόνον τὸ ἐπὶ κυανοῦ χιτῶνος κόκκινον ἱμάτιον καὶ τμῆμα τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν

φωτοστεφάνου. Ἡ Παναγία κλίνουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ παιδίον φορεῖ ὑπεράνω κυανοῦ χιτῶνος ἐρυθρὸν μαφόριον κάτωθεν τοῦ ὁποίου διακρίνεται κατὰ τὴν κεφαλὴν λευκὸν μανδήλιον μὲ γαλάνην οὔγιαν (εἰκ. 130). Αἱ μεγάλαι, καμπύλαι ὀφρύες καὶ ὁ κατ' ὀξεῖαν γωνίαν σχεδιαζόμενος κανθὸς

Εἰκ. 130. Παναγία βρεφοκρατοῦσα.

τοῦ ὀφθαλμοῦ ξενίζουσι κάπως ἐκ πρώτης ὄψεως· δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀσυνήθη καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα περίπου βυζαντινὰ ἔργα [1].

Ὅλως διάφορον τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐξετασθείσας τοιχογραφίας παρουσιάζει ἡ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν παραστάδα εἰκονιζομένη ἁγία (εἰκ. 131), ἥτις, κατὰ τὴν συνοδεύουσαν αὐτὴν λατινικὴν ἐπιγραφήν: *S(ancta) Lucia V(ir)go,* εἰκονίζει τὴν ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν καθο-

[1] Ἀναφέρω προχείρως τὴν ὡραίαν Παναγίαν τῆς κτητορικῆς εἰκόνος τοῦ ἐν Λογκανίκῳ τῆς Λακωνίας ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΔ' (1938) σελ. 483 εἰκ. 16).

λικῶν ἀγαπωμένην ἁγ. Λουκίαν. Ἡ παρθενομάρτυς ἐζωγραφήθη ἐδῶ ἐπὶ ἀνοικτοῦ κυανοῦ κάμπου, ἐντὸς πλαισίου καταλήγοντος ἄνω εἰς ἀέτωμα ἐκ τριχρώμου (ἐρυθρᾶς, κιτρίνης καὶ πρασίνης) ταινίας. Φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χρυσοῦν, μὲ ἐρυθροὺς καὶ πρασίνους λίθους στέμμα, προβαλλόμενον ἐπὶ φωτο-

Εἰκ. 131. Φραγκικὴ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

στεφάνου μετ' ἐγκοίλων ἀκτίνων, διὰ μὲν τῆς πλαγίως ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς [1], ἣν φέρει ὁριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους, κρατεῖ ἀντικείμενόν τι, πιθανώτατα ποτήριον. Τὸ ὑπὸ πλουσίας ξανθῆς κόμης περιβαλλόμενον πρόσωπόν της, μὲ τοὺς ὡραίους ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ῥῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, παρίσταται ἐντελῶς κατενώπιον, μόνον δ' αἱ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερὰ προσδίδουσαι οὕτω κίνησιν εἰς τὴν μορφήν. Ἡ ἁγία φορεῖ λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ μανδύαν πίπτοντα ἐπὶ τῶν νώτων καὶ συγκρατούμενον διὰ ταινιῶν ἀπὸ τῶν μασχαλῶν.

[1] Ἡ ἄκρα ἀριστερὰ χεὶρ ἐσχεδιάσθη δυσαναλόγως χονδρά.

Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου εἶναι μαλακόν, ἐπιτυγχανόμενον δι' ἐλαφρῶς διαβαθμιζομένων ὑποπρασίνων τόνων. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ κατανομὴ τῶν φώτων, ἡ διαμόρφωσις τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ καθόλου γλυκερὰ ἔκφρασις τῆς μορφῆς ἐνθυμίζουσιν ἔργα τῆς σχολῆς τοῦ Μιλάνου· δύναται δι' αὐτὸ νὰ θεωρηθῇ πιθανὴ ἡ ἐκτέλεσίς της κατὰ τὰ τέλη τοῦ $15^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ $16^{ου}$ αἰῶνος.

5. ΑΓΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΙΟΣ

Ὁ ἐν σχήματι ἐλευθέρου σταυροῦ μετὰ τρούλλου μικρὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Φανουρίου[1] συνωθούμενος ἐν μέσῳ τῶν οἰκιῶν τοῦ πυκνοκατῳκημένου

[1] Ὁ «*μέγας τῆς ἀληθείας μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Φανούριος*» ἐτύγχανε παλαιόθεν μεγάλου σεβασμοῦ καθ' ὅλην τὴν νῆσον Ρόδον. Κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1190 (φ. 1091) ἔγγραφον τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης δημοσιευθὲν εἰς τὰ Acta Sanctorum (Parisiis 1866 T. VI [Μαΐου 27] σ. 686) «*εὕρηνται καὶ εἰκόνες* (του) *ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ Ρόδῳ προσκυνούμεναι καὶ σεμνυνόμεναι, θαυμάσιαι*». Ἀλλὰ καὶ μονὴ ὁλόκληρος τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Φανουρίου ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου ὡς ὑπάρξασα ἐν Ρόδῳ, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφυγε Κρὴς ἱερωμένος, ἵνα δεηθῇ τοῦ ἁγίου ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως συναδέλφων του ἱερέων αἰχμαλωτισθέντων ἐν Κρήτῃ «*παρὰ τῶν ἀθέων Ἰσμαηλιτῶν*» (= Σαρακηνῶν). Μετέβη δ' ὁ κρὴς ἱερεὺς εἰς τὴν ἐν λόγῳ μονὴν — κατὰ τὸ αὐτὸ πάντοτε ἔγγραφον — τῇ προτροπῇ Ροδίου τινὸς ἱερέως Ἀντωνίου καὶ δὴ καὶ τοῦ «*ἁγιωτάτου μητροπολίτου κὺρ Νείλου*». «*Προσκυνήσας δὲ μετὰ πάσης ἀγάπης, ἔταξεν τῷ ἁγίῳ*» καὶ παρεκάλεσεν αὐτὸν νὰ τὸν πληροφορήσῃ ταχέως περὶ τῆς τύχης τῶν ἀπαχθέντων ἱερέων. «*Μετὰ* (δὲ) *ταῦτα ἐξελθὼν τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου ..... ὁρᾷ τινα αἰχμάλωτον ... καὶ μαθὼν ὅτι νεωστὶ ἦν ἂν ἐλθὼν ἐκ τῶν Παλατίων* (= Ἱσπανίας, ἔνθα εἶχον ὁδηγηθῆ οἱ ἀπαχθέντες) «*ἠρώτησε περὶ τῶν αἰχμαλώτων ἱερέων*» Μαθὼν δὲ ὅτι οὗτοι ἦσαν ἐν ζωῇ καὶ ὅτι ὁ ἄρχων τῆς Ρόδου Πετρανῆς εἶχε μέγαν πόθον νὰ ἐξαγοράσῃ αὐτοὺς ἀπέδωκε τοῦτο εἰς θαῦμα τοῦ ἁγίου· περιχαρὴς δὲ γενόμενος «*καὶ τὸ ταχθὲν τοῦ ἁγίου ὁλοψύχως τελέσας ὡς εἰκός... τὴν τούτου εἰκόνα ἱστορήσας πρὸς τὴν Κρήτην μετ' αὐτοῦ ἔφερεν*». Ἔκτοτε ὁ τέως ἄγνωστος ἐν Κρήτῃ Φανούριος «*ἤδη καὶ τοῖς ἐν Κρήτῃ γνώριμος ἐγεγόνει, οὐκ ἀπὸ τῆς εἰκόνος ἢ τῶν ἐν Ρόδῳ θαυμάτων ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἔνθεν ἐκεῖ γεγονότων· ἅμα γὰρ τῷ ἐλθεῖν παραυτίκα θαυματουργὸς ἐγεγόνει*» (Acta Sanctorum ἔ.ἀ. σ. 689). Πολλὰ θαύματα τοῦ ἁγίου ἐν Κρήτῃ ἀναφέρονται περαιτέρω ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου, εἰς ὃ παραπέμπω τὸν ἐνδιαφερόμενον, ἀρκούμενος ἐνταῦθα τοῦτο μόνον νὰ σημειώσω: ὅτι λόγῳ τῆς ἐν τῇ ἀνωτέρω διηγήσει μνείας τοῦ μητροπολίτου Ρόδου Νείλου, τοῦ γνωστοῦ ἁγιογράφου καὶ ὀπαδοῦ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, δράσαντος κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος (K r u m b a c h e r, Gesch. der byz. Lit., München 1897, σ. 109 καὶ 205) πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐν Ρόδῳ μονὴ τοῦ ἁγ. Φανουρίου ὑφίστατο ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἄρα καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1350. Ἐσφαλμένως κατὰ ταῦτα καὶ ὁ Δ ο υ κ ά κ η ς (Μέγας Συναξαριστής, μηνὸς Αὐγούστου, Ἐν Ἀθήναις 1894 σ. 387) καὶ ὁ ἁγιορείτης *Νικόδημος* (Συναξαριστὴς τόμ. 2 Ἀθήνησι 1868 σ. 346) ἀναφέρουν, ὅτι ὁ ἅγ. Φανούριος ἀνεφάνη ἐν ἔτει αφ' (= 1500). Οὐχὶ ὁ ἅγ. Φανούριος ἀλλ' ἡ ἐν τῇ γῇ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κρυπτομένη εἰκὼν αὐτοῦ καὶ ὁ ἠρειπωμένος καὶ κατακεχωσμένος ναὸς τοῦ μάρτυρος ἀνεφάνησαν ὀψὲ καὶ δὴ ὄχι τὸ 1500 ἀλλὰ ἕνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα ἐνωρίτερον ἐπὶ τοῦ ἀρχιερέως Νείλου, ὡς ρητῶς ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπανειλημμένως μέχρι τοῦδε ἐκδοθεῖσα Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου (ὅρα τὰς σχετικὰς

κάστρου εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν ἐζωγραφημένων εἰς δύο ἀλλεπάλληλα στρώματα. Τοῦ πρώτου τῶν στρωμάτων τούτων ὀλίγα μόνον τμήματα διαφαίνονται, εἰς τὰ μέρη ὅπου κατέπεσαν τεμάχια τοῦ μεταγενεστέρου· ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰ καταπεσόντα τμήματα ἀναγνωρίζονται πάντοτε τὰ αὐτὰ καὶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου στρώματος εἰκονογραφημένα θέματα, περιγράφοντες τὰς εἰκόνας τοῦ δευτέρου στρώματος δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀντίστοιχα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἰκονογραφικὰ θέματα εἰκονίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου.

Τροῦλλος. Ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος τοῦ τρούλλου, ὅστις σημειωτέον εἶναι μᾶλλον ἐλλειψοειδὴς — διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα, ἤτοι ἕνα κυκλικὸν δίσκον ἐν τῷ κέντρῳ καὶ δύο ἐξωτερικοὺς ὁμοκέντρους δακτυλίους. Καὶ εἰς μὲν τὸν δίσκον εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, εἰς δὲ τὸν ἐσωτερικὸν δακτύλιον χερουβὶμ ἐναλλασσόμενα πρὸς ζεύγη πτερωτῶν τροχῶν — θέμα εἰλημμένον ἐκ τῶν Ψαλμῶν[1], τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαΐου[2] καὶ τοῦ ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ[3]. Τέλος εἰς τὸν ἐξωτερικὸν δακτύλιον εἰκονίζονται δέκα ὀκτὼ ἐν ὅλῳ ἄγγελοι τεταγμένοι εἰς δύο ἡμιχόρια ἑκατέρωθεν τῶν ἑξῆς δύο κεντρικῶν καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως τοποθετημένων θεμάτων ἤτοι α) ἁγίας τραπέζης κάτωθεν κιβωρίου καὶ β) τοῦ ἐξηπλωμένου νεκροῦ Χριστοῦ (Θεία Λειτουργία;).

Ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου καὶ μεταξὺ τῶν τεσσάρων στενῶν παραθύρων εἰκονίσθησαν δέκα ἓξ ἐν συνόλῳ μορφαὶ Προφητῶν κάτωθεν τόξων φερομένων ὑπὸ κιόνων. Τέλος εἰς τὰ τέσσαρα σφαιρικὰ τρίγωνα (λοφία) ἐζωγραφήθησαν οἱ ἰσάριθμοι Εὐαγγελισταί.

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀποκαλυπτικὸν θέμα τῆς Δεήσεως μὲ τὸν Χριστὸν ἔνθρονον ἐν τῷ μέσῳ ἔχοντα δεξιᾷ αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ ἀριστερᾷ τὸν Πρόδρομον, ἀμφοτέρους

ἐκδόσεις παρὰ L. P e t i t, Bibliographie des Acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σ. 236 - 237) καὶ ὁ βίος αὐτοῦ, ἅτινα καὶ παραθέτει ἀμφότερα ὁ Δ ο υ κ ά κ η ς (Μ. Συναξαριστὴς Αὐγούστου: Ἀκολουθία σ. 387 - 399 καὶ 395 - 397 — Βίος σ. 395 - 397). Εἰς ἀμφότερα τὰ κείμενα ταῦτα γίνεται συχνότατα λόγος περὶ τῆς εὑρέσεως τῆς εἰκόνος καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ μάρτυρος «*ἐφ' οἷς ἡ θεόσωστος πόλις του, ἡ Ρόδος, εὐφραίνεται*» (σ. 397)· Εἰς τὸν βίον του μάλιστα ρητῶς ἀναφέρεται (σ. 393), ὅτι ἡ εὕρεσις τῆς εἰκόνος καὶ τοῦ ἠρειπωμένου ναοῦ τοῦ ἁγίου ὡς καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνακαίνισις αὐτοῦ ἔγιναν ὑπὸ τοῦ «*πανιερωτάτου ἀρχιερέως τοῦ τόπου Νείλου*» ὅστις «*ἔστειλε πρέσβεις εἰς τοὺς ἡγεμόνας τοῦ τόπου*» (προφανῶς τοὺς Ἱππότας) «*νὰ τοὺς δώσουν τὸν ναὸν αὐτὸν νὰ τὸν ἀνακαινίσουν, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν*» (σ. 394) «*Ὅθεν ἐπῆγεν μοναχός του ὁ ἀρχιερεὺς εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπῆρεν ὁρισμὸν νὰ τὸν κτίσουνν καὶ οὕτω ἀνεκαινίσθη, καθὼς φαίνεται ἕως τῆς σήμερον, ἔξω τῆς χώρας* (σ. 394) (δηλαδὴ ἔξω τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου). Τὴν κτίσιν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Φανουρίου καὶ ὁ βίος (σ. 393) καὶ ἡ ἀκολουθία (σ. 397) ἀνάγουν εἰς τοὺς χρόνους *ὅπου ἐξουσίαζαν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὴν περίφημον νῆσον Ρόδον* (σ. 393 πβλ. καὶ σ. 397).

[1] «*Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ*» Ψαλμ. 79,2 καὶ 98,1.

[2] Ἡσαΐας 37, 16 (Χερουβίμ).

[3] Ἰεζεκιήλ, 1, 15, 16, 20 (τροχοί).

προσκλίνοντας πρὸς τὸν Κύριον. Τμῆμα τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος καταπεσὸν ἀφήνει νὰ διαφαίνεται ὁμοία σύνθεσις καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου στρώματος. Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς Δεήσεως ἡμικυκλικοῦ λώρου ἐγράφη διὰ μεγάλων μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ *[Κύριε ἠγάπησα] εὐπρέ[π]ειαν τοῦ οἴκου σου καὶ τόπον σκηνωμάτων [δόξ]ης σου.......* (Ψαλμ. 25, 8). Κάτωθεν τῆς Δεήσεως, ἑκατέρωθεν τοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς κόγχης, εἰκονίσθησαν ἀνὰ τρεῖς ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φελώνια καὶ διευθυνόμενοι πρὸς τὸ κέντρον, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Κρατοῦσι πάντες εἱλητάρια μετ' ἐπιγραφῶν.

Ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις μὲ 1) τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστὸν ἐν τῷ κέντρῳ διαδοχικῶν λευκῶν καὶ γαλάζιων κύκλων φερομένων ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων (οἵτινες ἀνήκουσιν εἰς τὸ παλαιότερον στρῶμα) 2) ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιχορίου τὴν Παναγίαν ἐν τῷ μέσῳ δύο ἀγγέλων καί τινων ἀποστόλων καὶ 3) ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμιχορίου τοὺς ὑπολοίπους Ἀποστόλους. Καὶ ἐδῶ μέγα τμῆμα τοῦ νεωτέρου κονιάματος καταπεσὸν ἀφήνει νὰ διαφαίνωνται ἡ Παναγία καὶ ὡραιόταται κεφαλαὶ ἀγγέλων ἐκ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ἀρχαιοτέρου στρώματος. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἱεράρχαι κρατοῦντες εἱλητάρια.

Νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὸ ἀμέσως εἰς τὰ ὄμματα τοῦ εἰσερχομένου προσπῖπτον ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίσθη ἡ σημαντικωτέρα δογματικῶς παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 132), ἥτις καὶ ἀνήκει εἰς τὸ παλαιότερον στρῶμα. Ὁ γυμνὸς Χριστὸς φορεῖ μόνον λευκόν, ἀκόσμητον κολόβιον· αἱ χεῖρες του εἶναι ἐντελῶς ὁριζοντίως τεταμέναι ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλή του ὀλίγον μόνον κλίνει πρὸς τὸν δεξιόν του ὦμον· τέλος τὸ σῶμα του διαγράφει μίαν ἤρεμον, κυματοειδῆ καμπύλην. Ὁ σταυρὸς φέρων ὑποπόδιον εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπὶ τοῦ βραχώδους λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις διανοίγεται κάτωθεν εἰς κοίλωμα περιβάλλον τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ὁ ἐσταυρωμένος προβάλλεται κατὰ τὸ ἄνω μὲν ἥμισυ ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ οὐρανοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, κατὰ δὲ τὸ κάτω ἥμισυ ἐπὶ ἀνοικτοχρώμου τείχους μετ' ἐπάλξεων, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω γραμμὴ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τοῦ τείχους αὐτοῦ προβάλλονται καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἱσταμένων δύο μόνον προσώπων: τῆς Παναγίας ἀριστερᾷ καὶ τοῦ Ἰωάννου δεξιᾷ. Οὐδεμία ἄλλη βοηθητικὴ μορφὴ τὰς συνοδεύει.

Ἡ Παναγία φοροῦσα λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μαφόριον διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Ἐσταυρωμένον, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν ἐλαφρῶς κεκλιμένην κεφαλήν της. Τὸ βλέμμα της δὲν εἶναι, ὡς συνήθως, ἐστραμμένον πρὸς τὸν Χριστόν, ἀλλὰ πρὸς τὸν θεατήν. Τὸ πρόσωπόν της οὐδεμίαν σύσπασιν ἢ ἀλλοίωσιν τῶν χαρακτηριστικῶν παρουσιάζει. Ὅλην τὴν συγκίνησίν της ἐκφράζει ἡ χειρονομία.

Ὁ Ἰωάννης φορῶν ὑποπράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλήν, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του χεὶρ κρέμαται

Εἰκ. 132. Ἡ Σταύρωσις τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ Ἁγ. Φανουρίου.

ἀδρανὴς πρὸς τὰ κάτω. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Παναγίαν, ἥτις ἔχει τὸ σῶμα ἀλύγιστον, τὰ γόνατα τοῦ Ἰωάννου κάμπτονται ὑπὸ τῆς θλίψεως. Ἡ εἰκὼν εἶναι δυστυχῶς ἐπεσκευασμένη, πάντως ὅμως ἐκ τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων, ἅτινα παρέχει, δεικνύει ὅτι ὁ ζωγράφος της ἀντλεῖ ἀπὸ πολὺ παλαιά, μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος φθάνοντα βυζαντινὰ πρότυπα.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν Σταύρωσιν εἰκονίζετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς καμάρας ἡ εἰς Ἅδου κόθοδος μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ βαίνοντα πρὸς δεξιὰ καὶ δίδοντα τὴν χεῖρα εἰς τὸν Ἀδάμ, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἡ Εὔα. Ἀριστερᾷ οἱ προφητάνακτες Δαυὶδ καὶ Σολομὼν καὶ ὄπισθεν αὐτῶν ἀλλεπάλληλοι φωτοστέφανοι δικαίων.

Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας κατακόρυφα τοιχώματα εἰκονίζονται ἅγιοι ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φελόνια. Τῶν πρὸς ἀνατολὰς αἱ παραστάσεις εἶναι κατεστραμμέναι. Εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ θόλου τύμπανον εἰκονίσθη ἄνω μὲν ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος μὲ τὸν νεκρὸν Χριστὸν κάτω ἐξηπλωμένον καὶ τὴν Παναγίαν ἀριστερᾷ κύπτουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του, εἰς δὲ τὸ βάθος τεῖχος μετ᾽ ἐπάλξεων, ἐφ᾽ οὗ προβάλλεται ὁ σταυρὸς τῆς σταυρώσεως καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ κατεστράφη λόγῳ τῆς διανοίξεως νεωτέρου παραθύρου. Κάτωθεν τοῦ Θρήνου ὁλόσωμοι ἅγιοι, μεταξὺ δ᾽ αὐτῶν ἡ Παναγία ἔχουσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ (Βλαχερνίτισσα).

Βόρειος κεραία. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς καμάρας εἰκονίζεται τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, μὲ τὴν Σαλώμην φέρουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐντὸς πινακίου τὴν κεφαλὴν τοῦ Προδρόμου. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ ἐπιτάφιος θρῆνος μὲ τὸν νεκρὸν Χριστὸν κάτωθεν κιβωρίου. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων ἔχομεν πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἤτοι κάτωθεν τοῦ συμποσίου μίαν ζωφόρον ἐκ δύο κυκλικῶν στηθαρίων ἁγίων καὶ ὑποκάτω ὡραιοτάτην Παναγίαν καθημένην ἐπὶ θρόνου μετὰ μαξιλλαρίου καὶ πατοῦσαν ὡσαύτως ἐπὶ μαξιλλαρίου. Φέρει ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις δὲν εἰκονίζεται εὐταῦθα εὐλογῶν, ὡς συνήθως, ἀλλὰ φέρων τὴν δεξιὰν εἰς τὸ γόνατον τῆς μητρός του. Τὸ ἔνδυμά του παρουσιάζει τὰς συνήθεις χρυσοκονδυλιάς. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἀνὰ εἷς ἄγγελος σεβίζων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος, ἤτοι κάτωθεν τοῦ Θρήνου, ὑπάρχουσι πάλιν δύο κυκλικὰ στηθάρια ἁγίων, κάτωθεν δ᾽ αὐτῶν δύο ἅγιοι ὄρθιοι.

Τέλος εἰς τὸ τύμπανον τοῦ βάθους εὕρηται ὑπερμεγέθης εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ [1] κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ σκῆπτρον διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς σφαῖραν. Ἡ εἰκὼν αὕτη καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος τοῦ βορείου τοίχου, ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου μέχρι τοῦ ἐδάφους.

[1] Πολὺ διαδεδομένη ἦτο ἐν Ρόδῳ ἡ συνήθεια τῆς εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ἀπεικονίσεως τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Οὕτω εὑρίσκομεν τὸν Μιχαὴλ εἰς τὴν αὐτὴν μὲν καὶ ὁ Γαβριὴλ ἐν ἁγ. Φανουρίῳ θέσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἁγ. Εἰρήνης Κοσκινοῦς, μὲ τὸ ἐπίθετον Πανορμίτης, εἰς τὸ τύμπανον δὲ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι μὲ τὸ ἐπίθετον *Θαρινός*, ὡσαύτως εἰς τὸν τοῖχον τῆς προθέσεως τοῦ Ἵλκ Μιχρὰμπ (σ. 152) καὶ ἀλλαχοῦ.

Δυτικὴ κεραία. Ἡ κεραία αὕτη εἶχεν ἀρχικῶς τὸ ἥμισυ περίπου μῆκος ἐκείνου, ὅπερ ἔχει σήμερον. Ἡ προσθήκη εἶναι προφανὴς εἴς τε τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν ἐκ τῆς διαφορᾶς πλάτους καὶ ὕψους τῶν δύο τμημάτων (βλέπε εἰκόνα 78). Πλὴν ὅμως τῶν δύο τούτων διαφορὰ ὑφίσταται καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν δύο τμημάτων· διότι ἐν ᾧ τὰ τοῦ ἀνατολικοῦ εἶναι εὐθέα καὶ ἀδιάρθρωτα, τὰ τοῦ δυτικοῦ διεμορφώθησαν πλαστικῶς διὰ μιᾶς ἑκατέρωθεν, ἀρκετὰ δὲ βαθείας, τυφλῆς ἀψῖδος.

Ἀλλὰ καὶ τὸ σύστημα τῆς εἰκονογραφήσεως τῶν δύο τμημάτων διαφέρει. Οὕτω εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα ἡ μὲν καμάρα διῃρέθη κατὰ μῆκος καὶ πλάτος εἰς 4 πίνακας εἰκονίζοντας δεσποτικὰς ἑορτάς, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται σήμερον μόνον ὁ Εὐαγγελισμὸς (Ν.Α.) καὶ ἡ Βαϊοφόρος (Β.Δ.), εἰς δὲ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα πρὸς νότον μὲν οἱ ἅγιοι Ἀκίνδυνος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος καὶ μία ἁγία, πρὸς βορρᾶν δὲ ὁ ἅγιος Δημήτριος (σχεδὸν ἀδιόρατος) καὶ ὁ ἅγ. Γεώργιος ἔφιππος (λίαν ἐφθαρμένος).

Εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ σκέλους ἡ καμάρα καταλαμβάνεται ὑπὸ δύο πολυπροσώπων παραστάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρὸς βορρᾶν εἰκονίζει τὸν Χριστὸν καθήμενον εἰς τὸ ἄκρον καὶ μετ᾽ αὐτὸν πέντε ἐπίσης καθημένους ἁγίους, ὄπισθεν τῶν ὁποίων διακρίνονται αἱ μετὰ φωτοστεφάνων κεφαλαὶ ἄλλων ἁγίων· ἡ δὲ πρὸς νότον ἔχει ὁμοίαν πρὸς τὴν πρὸς βορρᾶν σύνθεσιν ἀλλ᾽ ἄνευ τοῦ Χριστοῦ. Κάτωθεν τῶν μεγάλων αὐτῶν παραστάσεων ἤτοι κατὰ τὴν βάσιν τῆς καμάρας καὶ ὑπεράνω τῶν τυφλῶν ἀψίδων τρέχει στενὴ (0.80) ζωφόρος, ἥτις εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ εἰκονίζει πομπὴν δικαίων μεταβαινόντων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ εἰς τὸ πρὸς τὴν θύραν ἄκρον εἰκονιζομένου ἁγ. Πέτρου εἰς τὸν Παράδεισον, ὅστις εἰκονίζετο εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοίχου. Οἱ δίκαιοι εἰκονίζονται κατὰ τριάδας· διακρίνονται μεταξὺ αὐτῶν ποικίλοι ἅγιοι: ἐπίσκοποι φοροῦντες λευκά, πολυσταύρια φελώνια, διάκονοι μὲ στιχάρια καὶ γυναῖκες. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος ὑπάρχει ἄλλη ζωφόρος ἀπαρτιζομένη ἐκ 4 πινάκων εἰκονιζόντων τὰ ἑξῆς κατὰ σειρὰν θέματα ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. 1) Δράκοντα πτερωτὸν διευθυνόμενον πρὸς τ᾽ ἀριστερά. 2) Μορφὴν ἐστεμμένην ἐπιβαίνουσαν λέοντος καὶ κρατοῦσαν τόξον. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται ἄγγελος σαλπίζων, κάτω δὲ πτηνά. 3) Μορφὴν ἐστεμμένην καθημένην ἐπὶ θαλασσίου ζώου κολυμβῶντος εἰς θάλασσαν, τῆς ὁποίας εἰκονίζονται καὶ οἱ ἰχθεῖς. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται πλοῖον ἱστιοφόρον, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν ἄγγελος σαλπίζων. 4) Τρεῖς μορφὰς γυναικείας, ἐξ ὧν ἡ μέση εἰκονίζεται μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Καὶ τὰς τρεῖς περιβάλλουσιν ὄφεις, τῶν ὁποίων τὸ στόμα ἐγγίζει τὸ στόμα τῶν γυναικῶν. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς τιμωρίας ἁμαρτωλῶν γυναικῶν σχετιζομένης πρὸς τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένης παραστάσεως τῆς Κολάσεως.

Ἂς ἴδωμεν τώρα τὰς ἐντὸς τῶν τυφλῶν ἀψίδων εἰκονιζομένας παραστάσεις.

Βόρειος τυφλὴ ἀψίς. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου ἀψῖδος εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ, ἐπὶ κάμπου βαθυκυάνου, ἡ Παναγία ἔνθρονος φέρουσα εἰς τοὺς κόλπους της τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἀριστερᾷ ἵσταται ἅγιος ἐπίσκοπος, φέρων

Εἰκ. 133. Οἱ κτήτορες τοῦ ἁγ. Φανουρίου. Τοιχογραφία τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψῖδος.

πολυσταύριον φελόνιον. Δεξιᾷ θὰ ἵστατο ἄλλος ἅγιος, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον τμῆμα τοῦ φωτοστεφάνου. Παρὰ τοὺς πόδας τῆς Παναγίας εἰκονίζετο παιδίον, οὗτινος διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλή· ὅλαι αἱ μορφαὶ εἶναι ἀμυδραί. Ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τόξου εἰκονίζεται δυτικῶς στρατιωτικὸς ἅγιος, πιθανώτατα ὁ ἅγιος Φανούριος, τὸν ὁποῖον ἡ ἀκολουθία του (ἔ.ἀ. σ. 390) χαρακτηρίζει ὡς «*γενναῖον ὁπλίτην*». Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τόξου οὐδὲν διεσώθη.

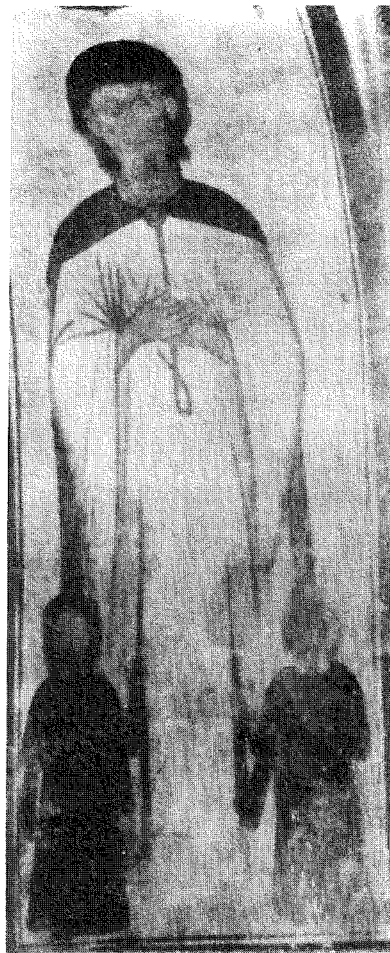
Νοτία τυφλὴ ἀψίς. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς νοτίας ἀψῖδος διετηρήθησαν πολὺ ἐντονώτερον τῶν τῆς βορείου. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο καὶ εἰς τὸν μερικὸν ἐπιχρωματισμόν των, γενόμενον πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἀψῖδος εἰκονίζεται ἄνω μὲν καὶ ἐντὸς κυκλικοῦ τομέως ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, φορῶν βαθυπράσινον ἱμάτιον καὶ εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰ κάτωθεν αὐτοῦ ἱστάμενα πρόσωπα. Ἐκ τούτων δύο μὲν εἶναι ἄνδρες γενειοφόροι, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο παιδία

(εἰκ. 133). Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνήρ, εἰκονιζόμενος εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁμοίωμα τρουλλωτῆς ἐκκλησίας—προφανῶς τοῦ ἁγ. Φανουρίου—τὸ ὁποῖον προσφέρει εἰς τὸν Χριστόν. Θὰ εἶναι λοιπὸν ὁ κτήτωρ τοῦ ναοῦ ἢ μᾶλλον ὁ ἀνακαινιστὴς αὐτοῦ, ἴσως ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν ἁγιογράφησιν. Θὰ

Εἰκ. 134. Ἐπιγραφαὶ τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψῖδος.

ἦτο δὲ οὗτος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἱερωμένος τις, ὡς μαρτυρεῖ τὸ καλύπτον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κουκούλιον, καὶ τὸ μέλαν ράσον τὸ ὁποῖον φορεῖ ὑπεράνω κοκκίνου στιχαρίου. Ὁ παραπλεύρως ἱστάμενος καὶ κατὰ μέτωπον εἰκονιζόμενος δεύτερος ἀνήρ, ἀδελφὸς πιθανώτατα τοῦ κτήτορος, φορεῖ καὶ αὐτὸς κουκούλιον καὶ φέρει ἐσωτερικῶς μὲν μέλαν, ἐξωτερικῶς δὲ βαθέως καστανόν, ποδῆρες ἔνδυμα. Τὴν ἀριστεράν του χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους εἰς σχῆμα εὐχαριστίας, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ δυσδιάκριτόν τι ἀντικείμενον. Τὰ ἑκατέρωθέν του ἱστάμενα παιδία εἰκονίζονται ἀσκεπῆ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Τέλος τὸ λευκὸν βάθος τῆς εἰκόνος φαιδρύνεται ἑκατέρωθεν τῶν μορφῶν διὰ τῆς παραστάσεως δένδρων μετὰ φυλλοφόρων κλάδων καὶ καρπῶν (ροδίων;). Ἀκόμη καὶ μικρὸν πράσινον πουλὶν εἰκονίσθη παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ πρὸς τ' ἀριστερὰ παιδίου.

Τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ἀπεδόθησαν μὲ ὅλα τὰ ἀτομικά των χαρακτηριστικὰ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ. Ἦσαν δὲ πιθανώτατα τεθαμμένα κάτωθεν τῆς τυφλῆς ἁψῖδος, ἥτις ἐκάλυπτε τὸν τάφον των δίκην ἀρκοσολίου. Ἦτο ἄλλως τε παλαιὰ συνήθεια νὰ ἐνταφιάζωνται οἱ κτήτορες εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Τοῦτο δ' ἐπίσης μαρτυρεῖ καὶ ἡ προσγεγραμμένη διὰ μελανῶν γραμμάτων παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ κτήτορος ἐπιγραφή, ἥτις ἀρχίζει διὰ τῆς συνήθους ἐπιτυμβίου φράσεως: «Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ» κλπ. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι δυστυχῶς πολὺ ἐφθαρμένη· ἐν τούτοις ἐκ τῶν ὀλίγων λειψάνων της καὶ τῶν ἴχνῶν τῶν ἐξαλειφθέντων γραμμάτων (εἰκ. 134, ἄνω) δύναται ἐν μέρει νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 135. Τοιχογραφία τῆς νοτίας τυφλῆς ἁψῖδος.

† Ἐκημί-
θι ὁ δ[οῦ]λος τοῦ θ[εο]ῦ Κος-
τάντιος
πρε[σβύτερος] κὲ ἀ[δελ]
φός ε
σθις ου . . . λιν
ις

Καὶ ἡ μὲν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ εὕρηται δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς τοῦ κτήτορος, ἀριστερὰ δ' αὐτῆς ὑπάρχει ἄλλη ἀναφέρουσα τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του: *ἔτος ςΩΜΔ* (= 6844) ἤτοι ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1335/6, (ὅρα εἰκ. 134, κάτω). Ἡ χρονολογία αὕτη μᾶς εἶναι πολύτιμος· διότι χρονολογεῖ ὄχι μόνον τὰς προσωπογραφίας τῶν κτητόρων ἀλλὰ καὶ ἐμμέσως ὅλον τὸν ναόν, παρέχουσα ἕνα terminus ante quem· διότι ἀφοῦ οὗ αἱ τοιχογραφίαι τῆς προεκτάσεως κατεσκευάσθησαν τὸ 1335 εἶναι δέ, ὡς εἴπομεν, ἡ προέκτασις μεταγενεστέρα προσθήκη, θὰ πρέπει ὁ ναὸς νὰ εἶναι προγενέστερος τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως (1309), ἤτοι θὰ κατεσκευάσθη ὅταν ἡ νῆσος διετέλει ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὸ αὐτὸ ἄλλως τε συμπέρασμα ἄγει καὶ τῶν τοιχογραφιῶν

τοῦ κυρίως ναοῦ ἡ ἐξέτασις (α' στρῶμα), καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Gerola[1], καὶ τοῦ Gabriel[2], ὅτι εἰς τοὺς τοίχους του παρεμβάλλονται καὶ πλίνθοι.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τόξου τοιχογραφίας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἡμίσεος εἰκονίζει

Εἰκ. 136. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δεμιρλί.

ὁλόσωμον τὴν Παναγίαν «γλυκοφιλοῦσαν» τὸν Χριστόν, ἡ δὲ πρὸς δυσμὰς νεαρὰν γυναῖκα (εἰκ. 135) ἔχουσαν τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους καὶ παρὰ τοὺς πόδας της δυο παιδία εἰς στάσιν δεήσεως. Ἡ γυνὴ εἶναι ἐνδεδυμένη ποδήρη, λευκόν, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ πίπτοντα ὄπισθεν ἐπὶ τῶν νώτων. Τὰ παιδία φοροῦσιν ἀμφότερα πράσινον ἀχειρίδωτον χιτῶνα. Παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς εἶναι προσγεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή:

[Ἐκοι]μίθη
[ἡ δού]λη τοῦ
[Θεοῦ] . . .
. . . . α
. . . τη .

[1] Annuario σ. 265. Σήμερον ὁ ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστωμένος ἐξωτερικῶς ναὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἴδωμεν τὴν τοιχοδομίαν του. [2] Cité de Rhodes σ. 193.

6. ΔΕΜΙΡΛΙ ΤΖΑΜΙ

Ἀπὸ τὸν ἐκ βόμβας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον καταστραφέντα ναὸν τοῦ Δεμιρλί, ὀρθία εἰς ὕψος παραμένει σήμερον μόνον ἡ ἐκ μεγάλων πελεκητῶν πωρολίθων κατεσκευασμένη μέση ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐν μέρει αἱ πλαγίως αὐτῆς μικρότερα κόγχαι, τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Paolini (εἰκ. 62) ἡ μέση ἁψὶς ἀπεδόθη ἐσφαλμένως ὡς διατρυπωμένη ὑπὸ παραθύρου, ἐν ᾧ πράγματι εἰς τὴν θέσιν τοῦ παραθύρου ὑπάρχει κογχάριον, ἡμικυκλικὸν ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ, διαμέτρου 1.00 μ., ἀνοιγόμενον εἰς ὕψος 1,55 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ. Δεξιᾷ τοῦ κογχαρίου τούτου διασῴζονται ἐσωτερικῶς δύο ὁλόσωμοι, πλὴν ἀκέφαλοι, ἱεράρχαι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἁψῖδος. Φοροῦσιν ἀμφότεροι λευκὰ φελώνια, κοσμούμενα διὰ πυκνῶν μελανῶν ἢ ἐρυθρῶν σταυρῶν ἔχουσι δ' ἀνηρτημένον ἐγχείριον καὶ ἐπιγονάτιον πλουσίως διακεκοσμημένα (εἰκ. 136). Ἀμφότεροι ἐπίσης κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας, τὴν ὁποίαν ὑποτίθεται ὅτι ἀπὸ κοινοῦ τελοῦσιν. Ἐπὶ ἑνὸς τούτων ἀνέγνωσα *ἀ]νομίαις καὶ ἡδοναῖς*. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ περισυνελέγησαν τεμάχιά τινα φυλασσόμενα σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον. Ἐξ αὐτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ὡραία κεφαλὴ ἀγγέλου (εἰκ. 137) μὲ ῥοδαλὸν πρόσωπον καὶ ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους πρασίνων σκιῶν· Τὰ φῶτα τῶν ἐξεχόντων μερῶν τοῦ προσώπου ἀπεδόθησαν ἐδῶ διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμῶν (ψιμμυθιῶν), ὅπως εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας. Ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Δεμιρλὶ τάσσει αὐτὰς εἰς τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἰκ. 137. Κεφαλὴ ἀγγέλου ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Δεμιρλί.

7. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ (;) - ΝΤΟΛΑΠΛΙ

Ὁ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Ὀβριακῆς τοῦ κάστρου καὶ εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ Ἤλκ-Μιχρὰμπ πρὸς δυσμὰς ἀπόστασιν ὀρθούμενος ναὸς οὗτος (εἰκ. 138), τιμώμενος ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι ἐκτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ λαξευτῶν πωρολίθων μηδ' αὐτῶν τῶν κυλινδρικῶν καὶ σφαιρικῶν θόλων του ἐξαιρουμένων. Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ του εἶναι ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιος, φέρουσα πρὸς νότον προσηρτημένον, μεταγενέστερον πιθανῶς, ὀρθογώνιον χῶρον (διακονικόν;), καλυπτόμενον διὰ καμάρας καὶ συγκοινωνοῦντα διὰ θύρας πρὸς τὴν μέσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Μικρὰ ἐπίσης πρόθεσις μετὰ κόγχης εὑρίσκεται πρὸς βορρᾶν τοῦ ἱεροῦ [1].

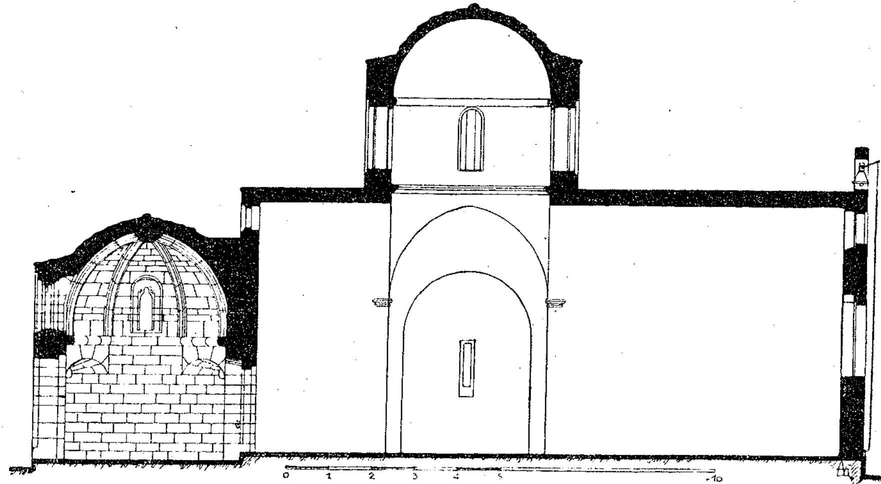

Εἰκ. 138. Ἡ ἁγία Τριάς (;) — Ντολαπλί. Ὄψις ἀπὸ Β. Α.

Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει ἐξαιρετικῶς μακρὰ τὰ δύο του σκέλη — τὸ νότιον καὶ τὸ δυτικὸν — πολὺ δὲ βραχὺ σχετικῶς τὸ ἀνατολικόν. Τὸ βόρειον, προβλεφθὲν ἴσως ἀρχικῶς ἰσόμηκες πρὸς τὸ νότιον, διῃρέθη ἀργότερον εἰς δύο διαμερίσματα, καλυφθέντα κατὰ ὅλως διάφορον τρόπον, ἤτοι τὸ μὲν ἐσωτερικὸν διὰ ὑψηλῆς καμάρας, τὸ δὲ ἐξωτερικὸν τετράγωνον διὰ χαμηλοτέρου, ὑπερυψωμένου ἡμισφαιρικοῦ θόλου, στηριχθέντος ἐπὶ 4 γωνιαίων ἡμιχωνίων καὶ ἐνι-

[1] Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μῆκος τομὴν εἰς σελίδα 95 εἰκ. 80. Ὁ Gabriel (ἔ.ά. εἰκ. 141) ἀποκαθιστᾷ πρὸς νότον συμμετρικὴν πρὸς τὴν πρόθεσιν κόγχην.

σχυθέντος ἐσωτερικῶς μὲ 8 ἰσχυρῶς ἐξεχούσας νευρώσεις (βεργία) (εἰκ. 139). Τὸ ἀγνώστου προορισμοῦ διαμέρισμα τοῦτο εἶναι προφανῶς κτίσμα τῆς ἱπποτοκρατίας, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ μαρτυροῦσι τὴν ἐπίδρασιν, ὡς π. χ. τὰ ἐσωτερικὰ πλαίσια καὶ οἱ διάτρητοι φεγγίται τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ἡ ἐν εἴδει ἐπιμήκων κιονίσκων μόρφωσις τῶν ἀκμῶν τῆς συναντήσεως τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ μετὰ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου, τὰ κυκλικὰ παράθυρα τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου

Εἰκ. 139. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ντολαπλί.

τῶν καμαρῶν καὶ τέλος ἡ διὰ πολλῶν γλυφῶν πλαισιουμένη ὑπέρθυρος κόγχη τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε ἡ ἐκτέλεσίς των νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου. Νομίζω διὰ ταῦτα, ὅτι ὁ ναὸς κατεσκευάσθη ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ διεκοσμήθη ὑπ' αὐτῶν, ἀργότερον δὲ (τέλη 15ου αἰῶνος;) θὰ κατελήφθη ὑπὸ τῶν Λατίνων, οἵτινες ἀφ' ἑνὸς μὲν προσέθεσαν τὸ βόρειον, καθαρῶς γοτθικοῦ χαρακτῆρος, τετράγωνον διαμέρισμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπέφεραν τὰς μνημονευθείσας φραγκικὰς λεπτομερειακὰς τροποποιήσεις. Οἱ αὐτοὶ δὲ Λατῖνοι οὐ μόνον διεμόρφωσαν μετὰ γλυφῶν τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ βορείου διαμερίσματος, ἀλλὰ καὶ διεκόσμησαν τὰ παράπλευρα αὐτῆς τοιχώματα δι' ἐξαγώνων ἐφυαλωμένων πλακιδίων προερχομένων πιθανώτατα ἐκ τῶν περιφήμων κεραμεικῶν ἐργοστασίων τῆς Ρόδου. Τὰ πλακίδια ταῦτα δὲν σώζονται πλέον σήμερον, διατηροῦνται ὅμως αἱ 0,015 βαθεῖαι ἐγκοπαὶ ἐντὸς τῶν πωρολίθων, αἱ προωρισμέναι, ὅπως τὰ δεχθοῦν. Ἐσχημάτιζον δ' αἱ ἐγκοπαὶ αὗται, καὶ ἄρα καὶ τὰ πλακίδια, «λατινικοὺς» σταυρούς. Ὅμοια πλακίδια ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Πλὴν τῆς βορείου θύρας ὁ ναὸς ἔφερε καὶ δύο ἄλλας ἀνοιγομένας τὴν μὲν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, τὴν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν. Καὶ ἡ μὲν δυτική, φέρουσα ὑπεράνω καὶ κόγχην στηριζομένην ἐπὶ δύο κιλλιβάντων, ἐτροποποιήθη ὑπὸ τῶν Λατίνων διὰ προσθήκης πολλῶν πωρίνων γλυφῶν, ἡ νοτία ὅμως (σήμερον ἐντειχισμένη) διετήρησεν ἀκόμη τὸ ἄνω ὁριζόντιον τμῆμα τοῦ μετὰ τῶν χαρακτηριστικῶν βυζαντινῶν γλυφῶν μαρμαρίνου περιθύρου της. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δὲ νοτίας πλευρᾶς ὑπῆρχε ἄνωθεν τοῦ ἀετώματος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, τοῦ ὁποίου τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα διετηρήθησαν ἐν μέρει. Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ διετηρήθησαν ἐπίσης καί τινα κυκλικὰ ὀμφάλια ἐξ ἐρυθρωποῦ λίθου παρεμβαλλόμενα μεταξὺ τῶν ὀρθογωνίων πλακῶν τῆς στρώσεως τοῦ δαπέδου, κατὰ τοὺς δύο κυρίους ἄξονας τοῦ ναοῦ. Διακρίνονται δ' ἐπίσης καὶ αἱ χάριν τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου λαξευθεῖσαι ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐγκοπαὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνατολικῆς καμάρας.

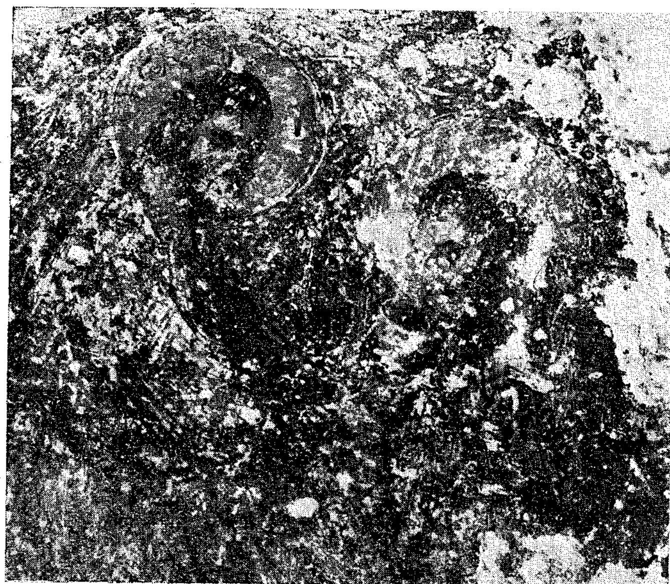
Τέλος μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν, ὅτε ὁ ναὸς μετεβλήθη εἰς τζαμὶ προσετέθη κατὰ τὴν μεταξὺ τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους γωνίαν ὁ καὶ σήμερον ἔτι λογχίζων τὸν αἰθέρα μιναρὲς (εἰκ. 138) συγκοινωνῶν δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διεσώθησαν ὀλίγα μόνον τμήματα εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, τὰς καμάρας, τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν τύμπανον καὶ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Γενικῶς αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν πολὺ ξεθωριάσει καὶ αἱ περισσότεραι ἀμυδρῶς μόνον διακρίνονται, λόγῳ τῶν καλυπτόντων αὐτὰς ἁλάτων.

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη καὶ ἐνταῦθα ἡ Δέησις, ἀλλὰ μὲ κάπως διάφορον σύνθεσιν. Οὕτω ὁ ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ θρόνου καθήμενος Χριστὸς—τοῦ ὁποίου δυστυχῶς εἶναι κατεστραμμένη ἡ κεφαλὴ—φορῶν βαθυγάλαζον χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον ὑψῶν δὲ τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, παρεστάθη ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου ἐγγεγραμμένου εἰς διαγωνίως τεθειμένον κόκκινον τετράγωνον, ὅπερ πάλιν περιβάλλεται ἀπὸ γαλάζιον κύκλον φέροντα κατὰ τὴν περιφέρειαν ἐρυθρὰς κυματιζούσας ταινίας δενομένας κάτω εἰς φιόγκον. Δεξιᾷ τοῦ Ἰησοῦ ἵστατο ἡ Παναγία, σωζομένη σήμερον μόνον κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ. Ἐστραμμένη πρὸς τὸν Κύριον φορεῖ χιτῶνα γαλάζιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ τυπικὸν κόκκινον μαφόριον. Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ, ἐστραμμένος καὶ αὐτὸς πρὸς τὸν Χριστόν, ἵστατο ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποίου ἐλλείπει ἡ κεφαλή. Φορεῖ πρασινωπὸν βραχὺ ἔνδυμα καὶ διακρίνεται ἀμυδρῶς. Πλὴν ὅμως τῶν τριῶν ἄνω προσώπων τοῦ τριμόρφου ἡ παράστασις ἐνταῦθα ἐπλουτίσθη καὶ διὰ δύο ἄλλων ἀνδρικῶν, γενειοφόρων μορφῶν, αἵτινες εἰκονίσθησαν γονατισταὶ προσβλέπουσαι τὸν Χριστὸν καὶ τείνουσαι ὁριζοντίως ἐμπρὸς ἀνεπτυγμένα εἱλητά, μὲ ἐπιγραφὰς σήμερον δυσδιακρίτους. Αἱ μορφαὶ αὗται φέρουσιν ἀμφότεραι φωτοστεφάνους καὶ ἡ μὲν δεξιᾷ φορεῖ κόκκινον

χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιον, ἡ δὲ ἀριστερᾷ κιτρινοκαστάνινον χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῶν δύο προφητῶν, οἵτινες ὡραματίσθησαν τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου: τοῦ Ἡσαΐου καὶ τοῦ Ἱερεμίου [1].

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίσθη, ἐντὸς ζώνης ὕψους 0.78, ἡ διπλῆ παράστασις τῆς Μεταδόσεως καὶ τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων. Λόγῳ τῆς ἀτέχνου ἀποξέσεως τοῦ καλύπτοντος ἄλλοτε τὴν παράστασιν κονιάματος αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὴν μορφαὶ ἄλλαι μὲν κατεστράφησαν, ἄλλαι δὲ δὲν

Εἰκ. 140. Τμῆμα τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων.

ἔχουσι τὴν ποθητὴν ἐνάργειαν. Οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι διηρημένοι εἰς δύο ἡμιχόρια βαδίζουν, πλήρεις κατανύξεως, ὁ εἷς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου ἀλλ' ἕκαστος μὲ ἀτομικὴν κίνησιν, πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ ἑκατέρωθεν τοῦ στενοῦ παραθύρου, δὶς εἰκονιζόμενον Χριστόν. Οὗτος προσκλίνων ἐλαφρῶς δίδει ἀριστερᾷ μὲν τὸν ἄρτον, δεξιᾷ δέ, ἐντὸς τοῦ ἁγ. Ποτηρίου, τὸν οἶνον (εἰκ. 140) εἰς τὸν πρῶτον ἑκάστου ἡμιχορίου ἀπόστολον.

Τὰ γυμνὰ μέρη τῶν σωμάτων ἀπεδόθησαν σιτόχροα, αἱ δὲ σκιαὶ των, ἁπαλῶς διαβαθμιζόμεναι, κασταναί, βαθέως δὲ καστανὴ ἡ κόμη τοῦ Χριστοῦ καί τινων ἀποστόλων. Πράσιναι σκιαὶ καὶ ψιμμυθιαὶ δὲν διακρίνονται.

[1] Ἀνάλογος παράστασις εὕρηται εἰς τὸ Καρανλὲκ - Κιλησὲ τῆς Καππαδοκίας, ὅπου ὅμως παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἰκονίζονται ἅγιοι ἀλλὰ λαϊκοί, κτήτορες, βάλλοντες μετάνοιαν. Εἰκὼν παρὰ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce πίν. 98, 1.

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς περιγραφείσης παραστάσεως διακρίνονται προσκλίνουσαι τρεῖς κεφαλαὶ ἱεραρχῶν φορούντων πολυσταύρια φαιλόνια.

Ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος τὴν κόγχην λώρου παρεστάθη εἰς μὲν τὸ νότιον κατακόρυφον σκέλος ὁλόσωμος ἅγιος κρατῶν ἐνεπίγραφον εἱλητὸν μὲ δυσδιάκριτον ἐπιγραφήν, εὐθὺς δ' ὑπεράνω τῆς κλειδὸς ἡ Παναγία δεομένη, φοροῦσα ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ κόκκινον μαφόριον. Τὴν συνοδεύει δεξιᾷ λευκοφόρος ἄγγελος, ἄλλος δὲ πάλιν ἄγγελος, μὴ σωζόμενος σήμερον, θὰ εἰκονίζετο ἀριστερά. Ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ἀναμφιβόλως σχέσιν πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἰκονιζομένην Ἀνάληψιν [1], ἀπὸ τὴν ὁποίαν διεσώθη μόνον τμῆμα τοῦ κατὰ τὴν κλεῖδα κεντρικοῦ θέματος δηλ. εἷς λευκοφορῶν καὶ ὁρμητικῶς ἱπτάμενος ἄγγελος κρατῶν διὰ τῶν χειρῶν του τὸν περιβάλλοντα τὸν μὴ σωζόμενον Χριστὸν λευκὸν δίσκον.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ πρὸ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους εἰκονίζοντος ὀσπίτια παρίσταται ἅγιος φορῶν πολυσταύριον φαιλόνιον, ἐστραμμένος πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰς στάσιν δεήσεως. Πρὸ αὐτοῦ εἰκονίζεται ἁγία Τράπεζα κάτωθεν κιβωρίου μὲ ἡμισφαιρικὸν οὐρανίσκον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ παραστάσεως τοῦ ὁράματος τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας [2], ἂν καὶ δὲν διακρίνεται ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης ὁ Ἰησοῦς «*ἐν σχήματι παιδίου νεογενοῦς* [3]». Πάντως ἡ παράστασις αὕτη ἔχει τὴν θέσιν της ἐν τῷ Ἱερῷ, ἔνθα καὶ συνήθως εἰκονίζεται.

Πρόθεσις. Ἀντιστοίχως πρὸς τὸ ὅραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου εὕρηται ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος δυσδιάκριτος παράστασις, τῆς ὁποίας διακρίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος μορφὴ δεομένη, γονυκλινής, ἐστραμμένη πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ μορφὴ αὕτη φέρει φωτοστέφανον καὶ εἶναι ἐνδεδυμένη κόκκινον ἱμάτιον. Ὑπεράνω ταύτης, ἐπὶ βαθέως γαλάζιου κάμπου, σώζεται κεφαλὴ μὲ φωτοστέφανον, ἄνωθεν τῆς ὁποίας εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ *Ἀβραάμ*. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, παραστάσεως, ἥτις ἐπίσης συχνὰ εἰκονίζεται ἐν τῷ ἱερῷ, ἅτε ἀνήκουσα εἰς τὸν κύκλον τῆς Εὐχαριστίας.

Εἰς τὸ μικρὸν διαμέρισμα τῆς προθέσεως διετηρήθησαν εἰς μὲν τὴν κόγχην ἡ παράστασις τῆς Ἄκρας ταπεινώσεως, μὲ τὸν Χριστὸν γυμνὸν πρὸ μεγάλου σταυροῦ, οὗτινος διακρίνεται ἡ χονδρὰ ὁριζοντία κεραία καὶ ἑκατέ-

[1] Ἄλλο παράδειγμα ἀποσπάσεως τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως καὶ τοποθετήσεώς των εἰς ἐνδιάμεσον τύμπανον ἔχομεν καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδ. τ. Δ (1938), σ. 34, εἰκ. 23).

[2] Περὶ τοῦ ὁράματος τούτου βλέπε G. Millet ἐν Mélanges Diehl, Paris 1930, σ. 99 ἑξ.

[3] Κατὰ τὸ σχετικὸν Συναξάριον τοῦ ἁγίου Πέτρου H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae σ. 257.

ρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, ἀμφοτέρους προσκλίνοντας. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου της τοίχου εἰκονίσθησαν, ἐπὶ βαθέως κυανοῦ κάμπου, δύο ἀνδρικαὶ μορφαὶ ἁγίων μὲ λευκὰ στιχάρια καὶ σημεῖα (clavi)—προφανῶς διάκονοι κρατοῦντες, μέσῳ κοκκίνου πανίου, ἔνσταυρον σφαῖραν (ἀρτοφόριον;).

Βόρειος κεραία. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος εἰκονίζονται δύο ἀνδρικαὶ μορφαὶ ὄρθιαι, φέρουσαι φακιεόλια. Ὑπεράνω ὕπτιαι κεφαλαὶ καὶ μία χεὶρ εὐλογοῦσα. Ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως βορείου τυμπάνου διακρίνονται, κάτωθεν τόξου, γυναικεῖαι μορφαὶ βλέπουσαι πρὸς δεξιά.

Εἰκ. 141. Ὁ ἀββᾶς Ζωσιμᾶς.

Νοτία κεραία. Ἐνταῦθα τοιχογραφίαι διετηρήθησαν μόνον παρὰ τὴν Ν. Α. γωνίαν ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τῶν τοίχων, ἐζωγραφημέναι ὑπεράνω 0.80 ὑψηλῆς ζώνης, ἀπομιμουμένης ὀρθομαρμάρωσιν. Ἔμπροσθεν ἀποτόμων βράχων ἀποδιδομένων κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν τρόπον τῶν βυζαντινῶν, εἰκονίζεται ἀριστερὰ κατὰ κρόταφον ὁ ἀββᾶς Ζωσιμᾶς, (εἰκ. 141) ἐκφραστικὴ κεφαλὴ μὲ πυκνάς, ἐξεχούσας ὀφρεῖς καὶ καστανὴν κόμην. Ἐνδεδυμένος πορτοκαλεόχρουν, ἐζωσμένον χιτῶνα ἔχει ἐπὶ τῶν ὤμων του ἐρριμμένον πρασινογάλανον ἐπιτραχήλιον. Εἰς τοὺς πόδας φέρει μαῦρα σανδάλια. Κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ ἅγιον ποτήριον τείνει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ κοχλιάριον πρὸς μετάληψιν εἰς τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένην ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν [1]. Αὕτη, γυμνόπους καὶ κάτισχνος, εἶναι περιβεβλημένη ἁπλοῦν, βαθυκόκκινον χιτῶνα καλύπτοντα τμῆμα μόνον τοῦ στήθους. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι ὠχρόν, γωνιῶδες καὶ ἀδύνατον καὶ ἡ κόμη ἠνωρθωμένη. Τὰς χεῖρας ἔχει ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου σώζεται τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἀρχαγγέλου μὲ ἐρυθρὰς πτέρυγας, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν γήινην σφαῖραν, (πόλον) ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Χριστός. Παραπλεύρως παρίσταται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, ὄρθιος κατενώπιον, σπανός, μὲ βραχεῖαν κόμην, φορῶν κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλεόχρουν χλαμύδα. Κρατεῖ διὰ

[1] Ὅρα τὴν σχετικὴν ἱστορίαν παρὰ Migne, P. G. 87 στ. 3697-3725.

τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος λευκόν. Τὸ πρόσωπόν του παρουσιάζει πολὺ λεπτὸν πλάσιμον.

Δυτικὴ κεραία. Ἡ καμάρα ἦτο διῃρημένη εἰς πολλοὺς τετραγώνους πίνακας. Ἐκ τούτων οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ καλύπτονται ὑπὸ πολλῶν ἀλάτων, τὰ ὁποῖα τοὺς καθιστοῦν ἀδιακρίτους. Ἀλλὰ καὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος οἱ 4 πρῶτοι ἀπ' ἀνατολῶν πίνακες φαίνονται πολὺ ἀμυδρῶς. Ἐκ τούτων ὁ δεύτερος εἰκονίζει κτήριον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ τρίτου, ἔνθα παρίσταται ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ. Ἔμπροσθεν κλειστῆς θύρας δωματίου, τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται προοπτικῶς τὸ ἐσωτερικόν, ἵσταται κατενώπιον ὁ Χριστός, ἀγένειος, μὲ γυμνὸν τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ στήθους, τείνων τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον Θωμᾶν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς κρατεῖ ὁ Ἰησοῦς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ κατὰ Ἰωάννην (Κ΄ 27) ἐπιγραφή: *Φέρε ὧ/δε τὴν χῖραν / καὶ βάλε [αὐ]τὴν [εἰς τὴν πλευ]ράν μου.* Δεξιᾷ εἰκονίζονται ἄλλοι μαθηταί.

Εἰς τὸν γειτονικὸν πρὸς Δυσμὰς πίνακα εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ κατ' ἐνώπιον, λευκὰ ἐνδεδυμένος ὁ νεαρὸς Χριστός, μὲ ἐντελῶς παιδικὸν πρόσωπον, εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ εἰς δύο ἡμιχόρια ἱσταμένους ἀποστόλους. Ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ μακρὸν εἰλητόν, ἐκτεινόμενον εἰς σχῆμα χαμηλωμένου τόξου, φέρει τὴν ἑξῆς ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον (ιϛ΄, 15) εὐαγγελίου εἰλημμένην ἐπιγραφήν: */Πορευθῆτε εἰς ἅ]παντα τὰ ἔθνι κὲ κιρίξατε τὸ ἐβαγγέλιον τῖς βασιλίας· [τοῦ θεοῦ]· ὅστις [πιστεύσῃ καὶ βαπτισθῇ] σοθίσετε, ὁ δ' ἀπηστίσας κατακριθίσετε.*

Εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τῆς καμάρας ἔχομεν τὰς ἑξῆς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ σκηνὰς τῆς Π. Διαθήκης:

Δύο πρόσωπα θυσιάζοντα, προφανῶς τὸν δίκαιον Ἄβελ καὶ τὸν Κάϊν (*Γέν.* δ΄, 3-4). Περαιτέρω μορφὴν ἀνδρικὴν γονατιστὴν καὶ παραπλεύρως ἄλλην φονεύουσαν τὴν πρώτην διὰ μαχαίρας. Ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφή: *[ὁ Ἄβελ] φονεβόμενος* μαρτυρεῖ, ὅτι εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ φόνος τοῦ Ἄβελ ὑπὸ τοῦ Κάϊν (*Γέν.* δ΄, 8). Ὀλίγον δεξιώτερα εἰκονίζεται ἀνδρικὴ μορφὴ ὀρθία παρακολουθοῦσα τὸν φόνον. Εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἀδάμ [1].

Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Κάϊν ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας ὄπισθεν, πιθανώτατα *ἐξερχόμενος ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ* (*Γέν.* δ΄, 16). Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω σκηναὶ ἔχουσιν ὡς βάθος ὑψηλὰ βουνά. Πλὴν τοῦ Ἄβελ, ὅστις φορεῖ κόκκινα, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ μορφαὶ φοροῦν ὑπολεύκους ἀνατολικὰς στολάς, ἤτοι στενὰς ἀναξυρίδας καὶ ἐπενδύτην κομβούμενον ἐμπρὸς κάτω. Ἡ ἐργασία των εἶναι πολὺ λεπτοκαμωμένη.

[1] Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (Ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 48) θέλει ἐνταῦθα τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν θρηνοῦντας τὸν Ἄβελ.

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ ἀνωτέρω πίνακος εἰκονίζεται ἄλλος μὲ παραστάσεις σχετικὰς πρὸς τὴν Κιβωτὸν τοῦ Νῶε, ἤτοι 1) Τὸν Νῶε κατασκευάζοντα ξύλινον τετράγωνον οἰκίσκον (*Γένεσις* ϛ΄, 13 - 14), ἐπὶ τῆς δικλινοῦς στέγης τοῦ ὁποίου ἵσταται κρατῶν πριόνιον, ἐν ᾧ οἱ υἱοί του, Σήμ, Χὰμ καὶ Ἰάφεθ, κομίζουν ξύλα. Μετὰ ταῦτα 2) εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ Κιβωτὸς εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέρχονται «*θηρία καὶ πετεινὰ καὶ κτήνη διάφορα*» (*Γέν.* ϛ΄, 22 καὶ ζ΄, 1 - 19) καὶ παρ᾽ αὐτὰ «*ἄνθρωποι μὲ γυναῖκας καὶ μὲ ὄργανα καταγελῶντες τὸν Νῶε*»[1]. Εὐθὺς ὑποκάτω εἰκονίζεται ἐκ τρίτου ἡ κιβωτός, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξέρχονται τὰ ζῶα πίπτοντα εἰς τὴν θάλασσαν, ἔνθα φαίνονται ἄνθρωποι πνιγμένοι. Τέλος εἰς τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ πίνακα εἰκονίζεται ὁ Νῶε θυσιάζων καὶ παρ᾽ αὐτὸν οἱ υἱοί του καὶ αἱ γυναῖκες των, ἔχοντες τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸς τὸν οὐρανόν.

Ἔναντι τῶν παραστάσεων τῆς κιβωτοῦ εὕρηνται ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους ἄλλοι πίνακες, ἐξ ὧν εἰς εἰκονίζει, ἐντὸς δύο διαγωνίως τεμνομένων τετραγώνων, τὸν Χριστὸν καθήμενον. Εἰς τὰς δύο κάτω γωνίας τοῦ πίνακος αὐτοῦ εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν εἷς ἄγγελος γονατιστὸς δεόμενος τοῦ Χριστοῦ, ὅστις τὸν προσβλέπει, ἀριστερᾷ δὲ μορφὴ γυμνὴ ὑπτία ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὴν ὁποίαν δεικνύει ὁ Χριστὸς διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ.

Κάτωθεν τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν πιθανῶς ἡ ἐκ τοῦ Παραδείσου ἐκδίωξις τῶν πρωτοπλάστων, δεξιᾷ δὲ σκηνὴ ὑπὸ τὴν ὁποίαν κάθηνται δύο γυναῖκες. Ἔτι κατωτέρω παρίστανται πολλὰ πρόσωπα καὶ εἰς τὸ βάθος ἄλλα κρατοῦντα δόρατα, τῶν ὁποίων φαίνονται αἱ αἰχμαί.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον παρίσταται πολυπρόσωπος παράστασις καὶ διὰ μέσου αὐτῆς ἑλικοειδῶς ἑλισσομένη ταινία μὲ δυσδιάκριτον ἐπιγραφήν. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς παραστάσεως τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἥτις συνήθως εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν ναῶν.

Λόγῳ τῆς κακῆς ἀποξέσεως τῶν κονιαμάτων καὶ τῆς ἐπιζωγραφήσεως τῶν πλείστων ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ντολαπλὶ δὲν δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ταύτας ἀσφαλῶς. Πάντως δὲν φαίνονται νὰ εἶναι παλαιότεραι τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως. Αἱ τῆς δυτικῆς καμάρας εἶναι πάντως πολὺ μεταγενέστεραι τῶν τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ.

8. ΔΙΜΥΛΙΑ - ΦΟΥΝΤΟΥΚΛΙ

Ἡ κομψὴ ἐκκλησία τῆς Διμυλιᾶς εὑρίσκεται πέραν τοῦ Σαλάκου, ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ Προφήτου Ἠλία, ἐντὸς τοῦ καταφύτου ἀπὸ μύρτους καὶ σχίνους καὶ ἄλλα δένδρα τοπίου Φουντουκλί, περιέχοντος καὶ πηγὴν δροσε-

[1] Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων σ. 49.

ρωτάτην, ἥτις ἐνέπνευσε καὶ τὴν λαϊκὴν μοῦσαν[1]. Ὁ Alb. Berg, ὅστις πρῶτος τὴν ἐπεσκέφθη, περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ παρέσχεν εἰς τὸ βιβλίον του[2] δύο χαλκογραφικὰς ἀπόψεις της, τὴν ὀνομάζει Προφήτην Ἠλίαν, ἐν ᾧ πράγματι τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Λόγῳ τῆς ἐρημικῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται ἡ ἐκκλησία τῆς Διμυλιᾶς, οὔτε εἰς τζαμὶ μετετράπη οὔτε καὶ ἄλλας μεταβολὰς ὑπέστη, ἐκτὸς τῆς προσθήκης κωδωνοστασίου ὑπεράνω τῆς βορείου κόγχης. Ὁ Sommi Picenardi εὗρε, τὸ 1900, τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους της μὲ τόσον μεγάλα ῥήγματα, ὥστε ἐξέφρασε τὸν φόβον ὅτι ἡ πτῶσις της θὰ ἦτο προσεχής[3]. Εὐτυχῶς τοιοῦτος κίνδυνος δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον· διότι τὰ ῥήγματα ἐφράχθησαν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἡ ὁποία καὶ ἐκαθάρισε τὰς τοιχογραφίας ἀπὸ τὰ καλύπτοντα αὐτὰς ἅλατα[4], τὰς ἐστερέωσε, δυστυχῶς δ᾽ ὅμως καὶ πολλὰς ἐξ αὐτῶν ἐπεζωγράφησε.

Ὁ Ἅγ. Νικόλαος τοῦ Φουντουκλί, τοῦ ὁποίου τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν διὰ πρώτην φορὰν παρέχομεν διὰ τοῦ Ἀρχείου[5], εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων, καὶ διατεταγμένων ὡς ἑξῆς:

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη καὶ πάλιν ἡ Δέησις (εἰκ. 142) μὲ τὸν Χριστὸν ὑπερμεγέθη ἐν προτομῇ εἰς τὸ μέσον, κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντα. Ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα, φέρει ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου κυανοῦν ἱμάτιον. Ἡ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν κεφαλή του προβάλλεται ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, ὅστις φέρει κατάκοσμον σταυρόν. Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁλόσωμος ἡ Παναγία, φοροῦσα τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον καὶ προσκλίνουσα πρὸς τὸν Υἱόν της. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός της ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, τὰ ἐπὶ τοῦ ὁποίου γράμματα εἶναι δυσδιάκριτα. Ὅμοιον εἰλητὸν κρατεῖ καὶ ὁ ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ ἱστάμενος καὶ πρὸς αὐτὸν ὁμοίως ἐστραμμένος Πρόδρομος, ὅστις εἰκονίζεται γυμνόπους

[1] Τὸ ἑξῆς λαϊκὸν δίστιχον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κ. Ν. Κωνσταντινίδη (Ἡ Ρόδος, ἕνα τραγοῦδι, Ἀλεξάνδρεια 1947 σ. 70):

Ἤπια τοῦ Φουντουκλὶ νερὸ
Κι᾽ ἐφράνιασα καὶ δὲν μπορῶ.

[2] Alb. Berg, Die Insel Rhodos, Braunschweig 1862, τ. II σ. 102 καὶ πίν. 59.

[3] Itinéraire d'un chevalier dans l'île de Rhodes, Lille 1900, σ. 205.—Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς μᾶς παρέχει καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἦτο ἄλλοτε μετόχιον τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ.

[4] Πβλ. G. Gerola, ἐν Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene τ. I (1914) σ. 321, ὅστις παρέχει καὶ φωτογραφικὴν ἄποψιν τοῦ ναοῦ (ἔνθ. ἀν. εἰκ. 97).

[5] Ὅρα σ. 104, εἰκ. 91.

φορῶν τὴν μέχρι τῶν γονάτων φθάνουσαν μηλωτήν του καὶ ὑψῶν τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ἱκεσίας.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς Δεήσεως παρεστάθη, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τῆς κόγχης, ἀριστερᾷ μὲν ἡ Μετάδοσις τοῦ ἄρτου, δεξιᾷ δ' ἡ Μετά-

Εἰκ. 142. Ἡ Δέησις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ.

ληψις τοῦ οἴνου ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων (εἰκ. 143), διὰ τοῦ δὶς ἐν τῷ μέσῳ ὄπισθεν ἁγίας Τραπέζης εἰκονιζομένου Χριστοῦ, διακονουμένου ὑπὸ ἑνὸς ἀγγέλου. Οἱ ἀπόστολοι, τεταγμένοι ἀνὰ 6 εἰς δύο ἡμιχόρια, προχωροῦν εὐλαβῶς πρὸς τὸν Χριστὸν ὁ εἷς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου, οἱ δὲ κορυφαῖοι ἐξ αὐτῶν προσκλίνουσι ζωηρῶς, ὁ μὲν Πέτρος ἀριστερᾷ ἵνα λάβῃ τὸν ἐν δισκαρίῳ προσφερόμενον ἄρτον, ὁ δὲ Παῦλος ἵνα πίῃ ἐκ τοῦ ἁγίου ποτηρίου τὸν οἶνον.

Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν εἰς στάσιν $^3/_4$ τέσσαρες ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φαιλώνια καὶ συλλειτουργοῦντες, ἤτοι ὁ ἅγ. Ἀθανάσιος, ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγ. Ἀντώνιος καὶ τέταρτός τις, τοῦ ὁποίου δὲν διακρίνεται τὸ ὄνομα. Ἐκ τούτων οἱ μὲν δύο ἄκροι κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνοικτὰ εἰλητὰ μετὰ γραμμάτων, οἱ δὲ δύο μέσοι διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς διπλωμένον εἰλητὸν ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύουσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ καὶ κάτωθεν τοῦ παραθύρου εἰκονιζομένην ἁγ. Τράπεζαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζετο πιθανώτατα ὁ μελισμός.

Τροῦλλος. Κάτωθεν τοῦ μὴ σωζομένου πλέον Παντοκράτορος εἰκονίζοντο 12 προφῆται, κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητὰ περιέχοντα προφητείας των, τεταγμένοι δ' ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν 4 παραθύρων τοῦ τυμπάνου. Εἰς τὰ λοφία,

ὡς συνήθως, οἱ Εὐαγγελισταὶ καθήμενοι, ἄλλοι γράφοντες τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἄλλοι ἀναγινώσκοντες αὐτό.

Σκέλη τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μακρότερον εἶναι τὸ ἀνατολικὸν λόγῳ τοῦ κατ' αὐτὸ παρεμβαλλομένου μικροῦ εὐθυγράμμου τμήματος (εἰκ. 91). Ἐπὶ τῆς καμάρας, ἥτις καλύπτει τὸ τμῆμα τοῦτο ἐκτεινομένη πρὸ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις, μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ φερόμενον ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων καὶ ἑκα-

Εἰκ. 143. Ἡ μετάδοσις τοῦ ἄρτου εἰς τοὺς Ἀποστόλους.

τέρωθεν αὐτοῦ εἰς τὸ κάτω μέρος ἀνὰ ἓξ Ἀποστόλους ζωηρῶς χειρονομοῦντας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ ἐκ τῆς μιᾶς ὁμάδος τῶν ἀποστόλων ἀπουσία τῆς Παναγίας μὲ τοὺς ἀγγέλους. Κατὰ τοῦτο ὁ ζωγράφος τοῦ Φουντουκλὶ ἠκολούθησε πιστῶς τὸ κείμενον τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων, ὅπερ δὲν ἀναφέρει καὶ τὴν Παναγίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν Ἀνάληψιν.

Νότιον τεταρτοσφαίριον. Τὰ τεταρτοσφαίρια τοῦ νοτίου, βορείου καὶ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διαιροῦνται εἰς πίνακας κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον: Εἰς τὴν κορυφήν των ἀποκόπτεται σφαιρικὸν τμῆμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μία τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἢ θεομητορικῶν συνθέσεων, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τμῆμα τοῦ τεταρτοσφαιρίου, ἤτοι τὸ μέχρι τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ὑποδιαιρεῖται διὰ πλατειῶν, πλουσίως κεκοσμημένων ζωνῶν (εἰκ. 144 καὶ 145) εἰς τρεῖς τομεῖς, ἐντὸς ἑκάστου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται χριστολογική τις ἢ ἄλλη σύνθεσις. Οὕτω εἰς τὸ νότιον τεταρτοσφαίριον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, εἰκονίσθη εἰς μὲν τὴν κορυφὴν ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τομεῖς, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά: ἡ Φυγὴ εἰς Αἴγυπτον, ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Βάπτισις.

Ἡ παράστασις τῆς Γεννήσεως εἶναι βεβλαμμένη. Ἔχει ἐν τῷ μέσῳ τὴν

Παναγίαν ἀνακεκλιμένην παρὰ τὸ βρέφος, τὸ ὁποῖον θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Εἰς τὸ βάθος καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα διακρίνονται ἀριστερᾷ μὲν οἱ μάγοι, ἄνω δὲ τέσσαρες ἄγγελοι, ἐξ ὧν εἷς χωρισμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀγγέλλει εἰς τοὺς «ἀγραυλοῦντας» ποιμένας τὸ χαρμόσυνον γεγονὸς τῆς Γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ποιμένες—δύο (;) τὸν ἀριθμὸν—εἰκονίζονται δεξιᾷ, ὁ εἷς ὄρθιος καὶ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ποιμενικῆς του ράβδου, ὁ δὲ ἄλλος καθήμενος μὲ τοὺς πόδας ἐσταυρωμένους

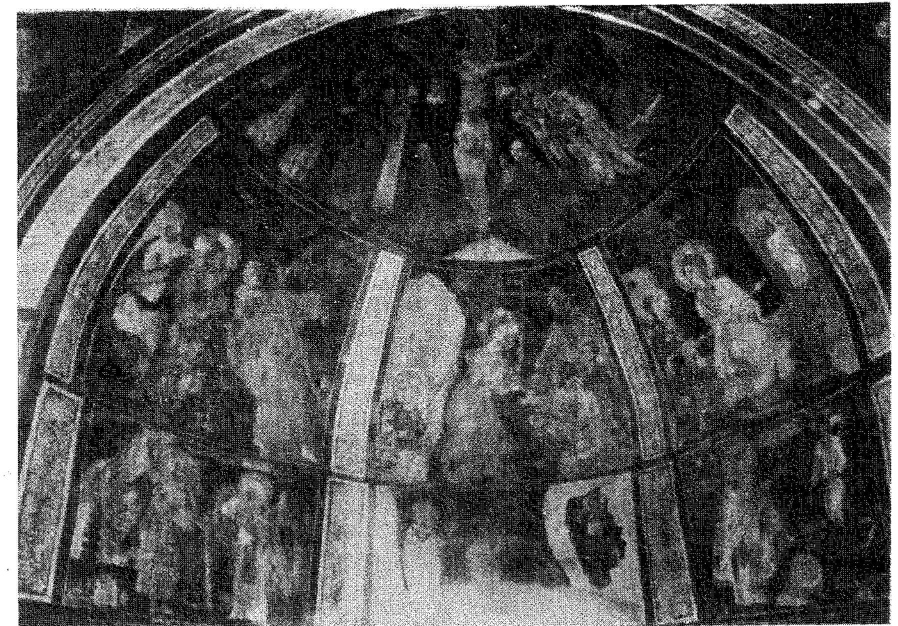
Εἰκ. 144. Ἡ φυγὴ εἰς Αἴγυπτον.

(σταυροπόδι). Δυστυχῶς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως εἶναι βεβλαμμένον ὥστε δὲν διακρίνεται οὔτε ὁ Ἰωσὴφ οὔτε ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ βρέφους.

Εἰς τὴν κάτωθεν εἰκονιζομένην Φυγὴν εἰς Αἴγυπτον (εἰκ. 144) ἔμπροσθεν ἀποτόμων βράχων καὶ οἰκημάτων παρεστάθη δεξιᾷ μὲν προπορευόμενος μὲ ζωηρὰν κίνησιν, ὁ Ἰωσήφ, φέρων τὸ παιδίον Ἰησοῦν ἐπὶ τῶν ὤμων του, δεξιᾷ δ' ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου, περιβεβλημένη τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον ἡ Παναγία, καὶ ὄπισθεν αὐτῆς μορφὴ ρεαλιστική, μὲ ἀνάσιμον τὴν ρῖνα (εἰκ. 144), κάμνουσα ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐξιδανικευμένην Θεοτόκον.

Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν κιβώριον βασταζόμενον ὑπὸ 4 λεπτῶν κιονίσκων καὶ πρὸ αὐτοῦ βημόθυρον, ἀριστερᾷ δ' αὐτοῦ ἡ Παναγία ἀκολουθουμένη ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ καὶ δεξιᾷ ὁ γηραιὸς Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ παιδίον Ἰησοῦν καὶ ὄπισθεν εἰς τὸ βάθος ἡ γηραιὰ ὡσαύτως προφῆτις Ἄννα.

Τέλος εἰς τὴν Βάπτισιν ὁ ἐντελῶς γυμνὸς εἰκονιζόμενος ἐν τῷ μέσῳ Χριστός, ὑψῶν ἐλαφρῶς τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας, εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἀριστερᾷ ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἰορδάνου ἱστάμενον γυμνόποδα Πρόδρομον, ὅστις ἐπιθέτει τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Κυρίου, ἐν ᾧ δεξιᾷ τρεῖς ἄγγελοι ἐνδεδυμένοι πλουσίους λευκοὺς χιτῶνας μετὰ σημείων (clavi) ἑτοιμάζονται νὰ σπογγίσουν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴν ἔξοδον αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὕδατος. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν γραφικότητά της εἶναι ἡ ἀπει-

Εἰκ. 145. Τοιχογραφίαι τοῦ βορείου τεταρτοσφαιρίου.

κόνισις τεσσάρων μικρῶν μορφῶν λουομένων παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνου.

Βόρειον τεταρτοσφαίριον. Ἐνταῦθα εἰς μὲν τὴν κορυφὴν εἰκονίσθη ἡ Σταύρωσις, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τρεῖς τομεῖς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, Σίμων ὁ Κυρηναῖος φέρων τὸν σταυρόν, ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος καὶ αἱ Μυροφόροι.

Ἡ Σταύρωσις εἰκονίσθη ἐνταῦθα πολυπρόσωπος. (Εἰκ. 145). Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς μὲ τὸ σῶμα ἁπαλῶς καμπυλούμενον καὶ τὰς χεῖρας κεκαμμένας. Δεξιᾷ ἡ Παναγία καὶ ὄπισθεν αὐτῆς αἱ δύο ἄλλαι Μαρίαι, ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία τοῦ Κλωπᾶ. Ἀριστερᾷ ὁ Ἰωάννης μὲ τὸν Ἑκατόνταρχον. Ἀμέσως παρὰ τὸν Χριστὸν ἀριστερᾷ ὁ Λογγῖνος μὲ τὴν λόγχην—καὶ δεξιᾷ ὁ Στε-

φᾶτος μὲ τὸν σπόγγον. Ὑπὸ δὲ τὰς μασχάλας τοῦ Ἰησοῦ ἑκατέρωθεν ἀνὰ εἷς πετῶν ἄγγελος ἐν προτομῇ. Τέλος ὑπεράνω καὶ ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνατολικὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, ἥτις ἀκολουθεῖ τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια, εἰς τὴν σκηνὴν τῆς μεταφορᾶς τοῦ σταυροῦ δὲν φέρει τὸν σταυρὸν ὁ Χριστός, ἀλλὰ Σίμων ὁ Κυρηναῖος, ὅστις καὶ προηγεῖται (εἰκ. 145) ὡς τοῦτο γενικῶς συμβαίνει, καίτοι ὁ Λουκᾶς (ΚΓ' 27) ἀναφέρει, ὅτι ὁ Σίμων ἠκολούθει τὸν Ἰησοῦν. Ὁ Σίμων εἶναι ἐνταῦθα ἐνδεδυμένος χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν δὲν φέρει φωτοστέφανον. Ὄπισθέν του διακρίνεται ἡ νεαρὰ μορφὴ τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ δρόμου, εὐθὺς δὲ μετ' αὐτὴν βαδίζει ὁ Χριστὸς εὐθυτενής, μὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἐμπρός, συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἥτις ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου[1]. Τέλος ὄπισθεν τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζεται στρατιώτης φέρων τὸν θώρακα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

Εἰς τὴν παραπλεύρως εἰκονιζομένην εἰς Ἅδου Κάθοδον, ὁ ἐν τῷ μέσῳ πρὸς τὰ δεξιὰ βαίνων Χριστὸς διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὑψηλὰ τὸν διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀνεγείρει ἐκ τοῦ τάφου τὸν Ἀδάμ, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἵσταται, εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Εὕα. Ἀριστερᾷ κατὰ τὸ ἥμισυ κεχωσμένος ἐντὸς σαρκοφάγου εἰκονίζεται ὁ προφητάναξ Δαυίδ.

Τέλος εἰς τὸν τρίτον πίνακα εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον καθήμενος λευκοφόρος ἄγγελος, ὅστις διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν ἐν σχήματι ναΐσκου μετὰ τριγωνικοῦ ἀετώματος τάφον, περιέχοντα τὰς κειρίας καὶ τὸ σουδάριον τοῦ Χριστοῦ, τὴν δὲ κεφαλὴν στρέφει πρὸς τὰς δεξιᾷ εἰκονιζομένας τρεῖς μυροφόρους γυναῖκας.

Δυτικὸν τεταρτοσφαίριον. Εἰς τὸ δυτικὸν τεταρτοσφαίριον κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τρεῖς τομεῖς, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά: ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος.

Κοίμησις. Ἐπὶ μακρᾶς κλίνης, μὲ ἁπλῆν ἀκόσμητον ποδέαν, εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ νεκρὰ Παναγία περιβεβλημένη τὸ μαφόριον. Ὄπισθεν τῆς κλίνης ἵσταται κατὰ τὸν ἄξονα ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, κατ' ἐνώπιον, προβαλλόμενος ἐπὶ λευκῆς ἐλλειψοειδοῦς δόξης. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ συμβολίζον τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας βρέφος, ὅπερ ἑτοιμάζονται νὰ ἀναλάβουν εἰς τοὺς οὐρανοὺς οἱ ἄνω καὶ ἑκατέρωθεν ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ἔχοντες τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος.

Ἑκατέρωθεν τῆς κλίνης εἰκονίζονται ἕνδεκα Ἀπόστολοι, ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν ἓξ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πέτρον, δεξιᾷ δὲ πέντε, τοῦ Θωμᾶ ἀπουσιάζοντος κατὰ

[1] Μέρος Ι, Β κεφ. Χ, 2. Tischendorf σ. 282.

τὸν θάνατον τῆς Θεομήτορος εἰς Ἰνδίας καὶ καταφθάσαντος ἀργότερον. Ἄνω ἀριστερᾷ διακρίνονται αἱ κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος δύο ἐπισκόπων. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου καὶ τοῦ ἀγγέλου, ὅπερ συναντᾶται εἰς τὴν Κοίμησιν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίσθη.

Ἡ κάτωθεν τῆς Κοιμήσεως παράστασις τῆς Μεταμορφώσεως περιλαμβάνει ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἄνω τὸν λευκὰ ἐνδεδυμένον Χριστὸν ἐντὸς ἐλλει-

Εἰκ. 146. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος.

ψοειδοῦς δόξης (mandorla) ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τοὺς προφήτας Ἠλίαν καὶ Μωυσῆν, καὶ κάτω τοὺς τρεῖς μαθητὰς Πέτρον, Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην εἰς στάσιν θάμβους καὶ τρόμου.

Ἡ ἑπομένη παράστασις τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 146) περιλαμβάνει δύο ὁμάδας προσώπων ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν τὸν πρὸς δεξιὰ βαδίζοντα καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς εὐλογοῦντα Ἰησοῦν, ἀκολουθούμενον ὑπὸ τριῶν μαθητῶν ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ, δεξιᾷ δὲ τὸν νεκρὸν Λάζαρον, ὄρθιον ἐντὸς τοῦ μὲ τριγωνικὸν ἀέτωμα λιθίνου μνημείου, περιβεβλημένον τὰς κειρίας καὶ τὸ σουδάριον καὶ παρ' αὐτὸν ὅμιλον Ἰουδαίων, τῶν ὁποίων ὁ παρὰ τὸν Λάζαρον ἱστάμενος φαλακρὸς φέρει τὴν χεῖρα εἰς τὴν ῥῖνα πρὸς ἔνδειξιν ὅτι ὁ νεκρὸς *«ἤδη ὄζει»* (Ἰωάν. ΙΑ' 40). Τὰς δύο ὁμάδας συνδέουν αἱ εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ γονυκλινεῖς εἰκονιζόμεναι ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία.

Τέλος ἡ τρίτη σύνθεσις ἡ εἰκονίζουσα τὴν Βαϊοφόρον (εἰκ. 146) δεικνύει τὸν Χριστὸν καθήμενον ἀνδριστεὶ ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου βαίνοντος πρὸς δεξιά. Ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀκολουθεῖται ὑπὸ τριῶν μαθητῶν εἰκονιζομένων ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ. Δεξιᾷ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ, τῆς ὁποίας καὶ διακρίνονται τινὰ τῶν οἰκημάτων, ἵσταται ὅμιλος Ἰουδαίων μὲ εὐρέα ἱμάτια καὶ πέπλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Εἰς τὸ βάθος ἓν παιδίον ἔχει ἀνέλθει ἐπὶ δένδρου, ἐν ᾧ κάτωθεν τοῦ πώλου δύο ἄλλοι «παῖδες Ἑβραίων» ἐκδύονται, ἵνα στρώσωσι τὰ ἐνδύματά των κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Ἰησοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κάτωθεν τῶν τεταρτοσφαιρίων παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι, τεταγμέναι εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας, φθάνουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Νοτία κόγχη. Ἡ ἄνω ζώνη περιλαμβάνει ἐνταῦθα 5 στηθάρια ἁγίων ἐντὸς κύκλων. Μεταξὺ τῶν ἁγίων τούτων εἷς εἶναι *Κοσμᾶς ὁ Ποιητής*, εἷς δ' ἄλλος ὁ ἀναχωρητὴς *Παῦλος ὁ Θηβαῖος*. Τῶν τριῶν ὑπολοίπων αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι δυσδιάκριτοι ἢ ἔχουν τελείως ἐξαλειφθῆ κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν.

Εἰς δὲ τὴν κάτω ζώνην, ἥτις εἶναι πολὺ ὑψηλοτέρα, ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τὸν *Ἀρχάγγελον Μιχαήλ*, μὲ βραχὺν χιτῶνα καὶ ὑψηλὰ ὑποδήματα, κρατοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ διαγωνίως ὑψωμένον ξίφος, ἐν τῷ μέσῳ ἀνώνυμον ἱεράρχην εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τέλος δεξιᾷ τὸν Ἅγ. Γεώργιον ἔφιππον. (εἰκ. 147). Ὁ νεαρὸς ἅγιος ἐπιβαίνων λευκοῦ, μὲ πολυτελῆ σκευὴν ἵππου, ὁρμῶντος πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπεράνω θαλάσσης πλήρους ἰχθύων καὶ ἐγχέλυων, εἶναι ἐνδεδυμένος πλεκτὸν θώρακα ἐπὶ ἀχειριδώτου, μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντος χιτῶνος καὶ μανδύαν πορπούμενον ἐμπρός, ἰσχυρῶς δ' ἀνεμιζόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω. Μὲ τὴν στρογγύλην ἀσπίδα ἀνηρτημένην ὄπισθεν κρατεῖ ὁ ἅγιος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὸ δόρυ ταὐτοχρόνως καὶ τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου, ἐνῷ διὰ τῆς δεξιᾶς περιβάλλει προστατευτικῶς παιδίον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου καθισμένον. Πρόκειται ἑπομένως καὶ ἐδῶ περὶ τῆς αὐτῆς παραστάσεως ἀπολυτρώσεως αἰχμαλώτου, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Ἴλκ - Μιχράμπ (σ. 153).

Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου εἶναι προσγεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ ὁ *ἅγιος Γεώργιος ὁ Κοραι... ὁ Διασορίτης*. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπίθετον *ὁ Κοραι....*, δὲν δύναμαι νὰ ἑρμηνεύσω, τὸ δεύτερον ὅμως φέρει ὁ ἅγιος Γεώργιος συχνὰ καὶ εἰς τοιχογραφίας[1] καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας[2] τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος[3].

[1] Τοιχογραφία ναοῦ Ὀρτάκιοϊ Καππαδοκίας Grégoire, B.C.H. 1909, σ. 116— G. de Jerphanion, Eglises rupestres κλπ. II, 1 (1936) σ. 241.— Ναϊδρίου Πεδουλᾶ ἐν Κύπρῳ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 103, 2.

[2] Φορητὴ εἰκὼν μουσείου Μόσχας: Mouratoff, La peinture byzantine, Paris 1938, πίν. 177.— D. Talbot Rice, Byzantine painting, London 1948, πίν. 26.

[3] Μικρὸς ναὸς τοῦ Ἐλαιῶνος τῶν Ἀθηνῶν τιμᾶται εἰς μνήμην Ἁγ. Γεωργίου

Βόρειος κόγχη. Εἰς ταύτην εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀντὶ στηθαρίων ἔχομεν τρεῖς συνθέσεις, τῶν ὁποίων αἱ διαχωριστικαὶ ταινίαι συνεχίζουσι τὰς τῶν ὑπεράνω τριῶν τομέων (εἰκ. 145). Εἰκονίζονται λοιπὸν ἐνταῦθα ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά. 1) ὁ ἅγιος Παχώμιος μὲ τὸν ἄγγελον, 2) τὸ ὅραμα ἐπισκόπου τινὸς — ὡς σαφῶς δηλοῖ τὸ πολυσταύριον φαιλόνιον

Εἰκ. 147. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης.

ὅπερ φορεῖ — πιθανώτατα Ἰωάννου τοῦ Εὐχαΐτων — καὶ 3) τὸ ὅραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἱστάμενον ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης καὶ ἔχοντα διερρηγμένον τὸν χιτῶνα. Εἰς δὲ τὴν κάτω ζώνην εἰκονί-

τοῦ Διασορείτου, πβλ. ἔγγραφον τοῦ 1593 παρὰ Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστ. τῶν Ἀθηναίων I σ. 181.—Ὀρλάνδος Εὑρετ. μεσ. μνημ. τεῦχ. Γ' σ. 143.— Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ἐπιθέτου Διασορίτης ἢ Διοσορίτης ἐξηνέχθησαν ποικίλαι γνῶμαι, πιθανωτάτη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ τοῦ Κ. Ἀμάντου (Ἑλληνικὰ τ. 11 σ. 330) καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἐκ διασήμου εἰκόνος του εὑρισκομένης ἐν τῷ παλαιῷ ναῷ του ἐν Διὸς Ἱερῷ τῆς Λυδίας.

ζονται 1) ὁ *ἅγ. Γεράσιμος* καὶ ὁ διακονῶν αὐτῷ *θήρ*[1]. 2) ὁ *ἅγ. Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης*. 3) *Σάββας ὁ ἡγιασμένος* καὶ τέλος 4) οἱ *ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη* ἐνδεδυμένοι αὐτοκρατορικὰς στολὰς καὶ κρατοῦντες τὸν ἐν τῷ μέσῳ τούτων ἱστάμενον διπλοῦν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως.

Πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰκόνων τῆς δυτικῆς κόγχης θὰ ἀναφέρωμεν ἰδιαιτέρως τὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι ἐζωγραφήθησαν εἰς τὰς δύο στενὰς λωρίδας τοῦ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τετραγώνου, αἵτινες εὑρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Παρίστανται λοιπὸν ἐνταῦθα ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία ὁλόσωμος, ὀρθία, κρατοῦσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ, δεξιᾷ δὲ ὁ Πρόδρομος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν. Αἱ εἰκόνες αὗται δὲν ἐζωγραφήθησαν τυχαίως ἐκεῖ. Ὁμοῦ μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀντικαθιστῶσι τὰς ἐπὶ τοῦ ἀνυπάρκτου ἐνταῦθα τέμπλου φορητὰς εἰκόνας. Ὅτι δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἐνταῦθα τέμπλον—ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὸν ἅγ. Γεώργιον τὸν Βάρδαν— (ὅρα σ. 136), ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἀπουσία παντὸς ἴχνους προσηλώσεώς του ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων διητηρήθησαν καλῶς καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοιχογραφίαι.

Δυτικὴ κόγχη. Εἰς τὴν ἐπέχουσαν τόπον νάρθηκος δυτικὴν κόγχην τοῦ ναοῦ ἀπεικονίσθη, εἰς δύο μεγάλους πίνακας, (διαστάσεων 1.62×2.20 καὶ 2.00×1.60) ὁλόκληρος ἡ οἰκογένεια τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ. Οὕτω δεξιᾷ μὲν τῷ εἰσερχομένῳ ἐζωγραφήθησαν οἱ γονεῖς, ἀριστερᾷ δὲ τὰ τρία τέκνα των. Οἱ γονεῖς παρεστάθησαν κάτωθεν πλουσίως διακεκοσμημένου τριφύλλου τόξου (εἰκ. 148) φερομένου ὑπὸ δύο λεπτῶν κιονίσκων. Ἱστάμενοι ἀμφότεροι κατὰ μέτωπον κρατοῦσιν ἕκαστος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ὑψωμένον ἐν τῷ μέσῳ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ τὴν ἄλλην χεῖρα των ὑψοῦσιν εἰς σχῆμα δεήσεως. Ἄνωθεν τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ μέσου λοβοῦ τοῦ τόξου, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν ναὸν διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σύζυγον τοῦ κτήτορος. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας τοῦ πίνακος παρίστανται ἐν προτομῇ, ἐστραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸν εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἐνδυμασίαι τῶν κτητόρων. Ὁ ἀνὴρ φορεῖ ἐσωτερικῶς μὲν χειριδωτὸν χιτῶνα (καμίσιον) ἐξωτερικῶς δὲ βαθυπόρφυρον (grenat) ἐπανωφόριον *(ἐπιβαλτάριον)* σχιστὸν ἐμπρὸς καὶ μὲ βραχείας χειρίδας, ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ γούνας[2], ἥτις φαίνεται εἰς τὰ ἐλαφρῶς ἀνα-

[1] Πρόκειται περὶ τοῦ ἁγ. Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτου, ὃν ὑπηρέτει, ὡς γνωστόν, λέων. Ὅρα τὸν βίον καὶ τὴν πολιτείαν του παρὰ Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστὴς μηνὸς Μαρτίου. Ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 33-42.

[2] Ὁμοίως μετὰ γούνας ἐπενδεδυμένα (καπλαντιστά) ἐπανωφόρια (τζουμπέδες) συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας προσωπογραφίας δωρητῶν, ἰδίᾳ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς π. χ. εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν Μεσενικόλα (Θεσσαλίας) Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον

διπλούμενα κάτω μέρη. Τὸ ἐπανωφόριον αὐτὸ σφίγγεται εἰς τὸ σῶμα διὰ ζωστῆρος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀφ' ἑνὸς μὲν λευκὸν μανδήλιον (ἀριστερᾷ),

Εἰκ. 148. Οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ προσφέροντες ὁμοίωμα αὐτοῦ εἰς τὸν Χριστόν.

ἀφ' ἑτέρου δὲ πουγγίον (δεξιᾷ). Ἐπὶ τῆς λευκότριχος, μὲ μακρὰν κόμην κεφα-

Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' (1939-40) σ. 193. Ἐπανωφόρια ... μετὰ *γούνης ἀλωπεϊκῆς* ἀναφέρονται καὶ εἰς συμβόλαιον τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰ. (Μ. Γεδεών, Byz. Zeitschrift V (1896), 114). *Γούναν ἀλωπέκιον* ἀναφέρει ἐπίσης καὶ ὁ Ἀχμὲτ εἰς τὸ Ὀνειροκριτικόν του (118, 13 καὶ 18 (Drexl). Τέλος ἔγγραφον τοῦ 1400 περίπου ἀναφέρει «*γούνας βερίτζας ἀπὸ τῆς Βλαχίας*» (Miklosich - Müller, Acta κλπ., 2,375).

λῆς του φέρει ὁ ἀνὴρ κάλυμμα βαθυπόρφυρον, ὁμοιάζον μὲν πρὸς τὸ τῶν σημερινῶν ἱερέων ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερον ἐκείνου (εἰκ. 148).

Ὁμοίου χρώματος πρὸς τὸ ἀνδρικὸν ἀλλὰ ποδῆρες καὶ μὲ μακρὰς καὶ πλατείας χειρίδας ἔνδυμα εἶναι ἐνδεδυμένη καὶ ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορος, ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ λευκῆς (μεταξωτῆς) φόδρας. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δὲ φέρει αὕτη σκοτεινὸν πέπλον.

Τμῆμα λευκῆς ἐπιγραφῆς, (εἰκ. 150, ἄνω) σωζόμενον ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρός, μᾶς διδάσκει 1) ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πατρὸς τῶν ἔναντι παιδίων καὶ 2) ὅτι οὗτος εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτου. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ βαθυπόρφυρον χρῶμα τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ. Δυστυχῶς δὲν ἐσώθη καὶ τὸ ὄνομά του.

Τὰ τρία τέκνα τοῦ λογοθέτου εἰκονίζονται κάτωθεν ἡμικυκλικοῦ τόξου διακοσμουμένου ἐν εἴδει ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 149). Καὶ ἐδῶ πάλιν εἰκονίζεται ἄνω καὶ ἐν προτομῇ ὁ Χριστός, ἀλλὰ νεαρός, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *IC-XC ὁ Ἐμμανουήλ*. Εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰ παιδία συνοδεύεται πάλιν ἀπὸ τὴν Παναγίαν ἀριστερᾷ καὶ τὸν Πρόδρομον δεξιᾷ, ἀμφοτέρους ἐν προτομῇ καὶ ἐστραμμένους πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν στάσει δεήσεως.

Τὰ τρία παιδία εἰκονίζονται κατενώπιον ἀσκεπῆ καὶ εἰς στάσιν προσευχῆς. ἤτοι μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πρῶτον πίνακα, τοῦ ὁποίου τὸ βάθος εἶναι σκοτεινόν, τοῦ δευτέρου εἶναι ὑπόλευκον, φαιδρύνεται δ' ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ ἑλικοειδῶς συμπλεκομένους πρασίνους βλαστοὺς καταλήγοντας εἰς φύλλα καὶ βότρεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ μικρὰ πουλιά, εἰκονιζόμενα παρὰ τὰς κεφαλὰς τῶν δύο ὑψηλοτέρων παιδίων. Ὅ,τι κενὸν ἀπομένει ἐκ τοῦ λευκοῦ βάθους πληροῦται δι' ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι μᾶς πληροφοροῦσι περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν νεκρῶν παιδίων τῶν κτητόρων.

Ἐκ τῶν παιδίων τούτων τὸ μὲν ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον εἶναι κόρη, τὰ δ' ἐν τῷ μέσῳ καὶ δεξιᾷ ἀγόρια. Ἡ κόρη φέρει ἐσωτερικῶς ποδήρη, λευκὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ ἀπεδόθησαν κίτριναι, ἐπ' αὐτοῦ δὲ μακρόν, καστανόχρουν μανδύαν. Ἡ ἄνωθεν αὐτῆς γεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγει: (εἰκ. 150, 1).

† ἐ[κοιμήθη] ἡ δούλη τοῦ Θ(εο)ῦ Μαρία
ἡ Βαρδοάνι θυγάτηρ
τοῦ λογωθ(έ)του . . . .

. . . .

Ὁ δεξιὰ εἰκονιζόμενος νεανίας καὶ τὸ ἐν τῷ μέσῳ παιδάριον ἔχουσι μακράν, ἐπὶ τῶν ὤμων κατερχομένην κόμην, φοροῦσι δ' ἀμφότεροι τὸ αὐτὸ εἶδος ἐνδυμασίας [1] ἤτοι ἐσωτερικῶς μὲν χειριδωτὸν χιτῶνα κολλητὸν ἐπὶ τοῦ

[1] Ὁμοίας περίπου ἐνδυμασίας συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας συγχρόνους τοιχογραφίας ὡς π. χ. εἰς Δισκούρι καὶ Κουμιὰ τῆς Κρήτης (G. Gerola, Monum. Veneti nell'isola di Creta, τ. 2, Venezia 1908, πίν. 11,2 καὶ 12,2) εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην καὶ τὸ Βροντόχιων τοῦ Μυστρᾶ (G. Millet, Monum. byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 107,8 καὶ 102, 2), εἰς Λογκανίκον τῆς Λακωνίας (Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. ΙΔ' (1938) 483) καὶ ἀλλαχοῦ.

σώματος (σφικτούριον), ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἀχειρίδωτον μακρὸν ἐπενδύτην μὲ ζώνην, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέμανται τὸ μανδήλιον καὶ τὸ πουγγίον ἢ ἡ θήκη τοῦ

Εἰκ. 149. Τὰ τρία τῶν κτητόρων τέκνα.

μαχαιρίου. Οἱ ἄκροι πόδες τοῦ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένου νεανίου ἀπεδόθησαν πλαγίως. Ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδαρίου λέγει (εἰκ. 150,3).

† ἐκοιμ[ήθη ὁ δοῦλος τοῦ]
Θ(εο)ῦ Γεώ[ργιος] . . . .

Καὶ τὰ τρία παιδία παρεστάθησαν μὲ τὰ ἀτομικά των χαρακτηριστικὰ καὶ μὲ πολλὴν λεπτότητα ἀλλ' ἄνευ πλαστικότητος, ὡς παρατηρεῖται γενικῶς εἰς τὰς προσωπογραφίας τῶν κοσμικῶν.

Ὁμοίου τύπου ἐπιγραφὴ θὰ ἦτο γεγραμμένη καὶ παρὰ τὸν νεανίαν, ἥτις ὅμως δὲν διεσώθη. Ἀντ' αὐτῆς ὅμως διετηρήθη κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή, ἀφορῶσα καὶ εἰς τὰ τρία παιδία (εἰκ. 150, 2).

+ ΟΠΑΤΗΡ Τ…
ΟΛΟΓ…

1

+ Ε…ΗΔΟΥΛΗ ΤΟΥ ΘΥ ΜΑΡΙ
Η ΒΑΡΔΟΑΛΑ ΘΥΓΑΤΗΡ…
ΤΟΥ ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ…
Η ΤΑ…

2

ΥΙΕ ΘΥ Ο ΔΗ…
ΠΡΕΣΒΙΑ ΤΗΣ ΑΧΡΑΝΤΟΥ ΜΡΣ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΙ
ΤΑΞΟΝ ΤΑ ΠΑ…ΤΑ ΕΝ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙ

3

+ ΕΚΟΙΜ…
ΟΥ ΘΥ ΓΕΩ…
…ΣΑ…

Εἰκ. 150. Ἐπιγραφαὶ προσγεγραμμέναι εἰς τὰς εἰκόνας τῶν κτητόρων καὶ τῶν τέκνων των.

Υἱὲ Θ(εο)ῦ ὁ δη[μιουργὸς] . . . .
πρεσβίᾳ τῆς παναχράντου μ(ητρ)όσου κ(αὶ) βαπτιστὶ
τάξον τὰ πα[ιδία ταῦ]τα ἐν τῆς οὐρανῖς . . . .

Τεχνοτροπία καὶ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ ἐξέτασις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ἑπομένως καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φουντουκλῆ ἀποβαίνει δύσκολος λόγῳ τῆς ἐπιζωγραφήσεως, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν συντηρητῶν.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ γενομένη ἀνακαίνισις ἐσεβάσθη τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὴν σύνθεσιν τῶν σκηνῶν, ὡς καὶ τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν

καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ἐπενέβη ὅμως εἰς τὴν ἔκφρασιν πολλῶν μορφῶν καὶ τὴν πτυχολογίαν τῶν ἐνδυμάτων, διαταράξασα τὴν ἀρχικήν των ἁρμονίαν. Ὁ ἀνακαινιστὴς ζωγράφος συνειθισμένος εἰς τὴν γλυκερὰν δυτικὴν τεχνοτροπίαν κατήντησε, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, νά δώσῃ εἰς τὰ πρόσωπα ξενικὴν μᾶλλον φυσιογνωμίαν (Χριστὸς ἄψῖδος, Πρόδρομος βαπτίσεως κλπ.) καὶ ν' ἀπαλύνῃ τὰς ἀντιθέσεις εἰς τὰς φωτοσκιάσεις τῶν προσώπων καὶ τῶν ἐνδυμάτων, μεταχειρισθεὶς ἢ ὅλως ἑνιαίους ἢ ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους (Παναγία καὶ Μαρίαι τῆς Σταυρώσεως). Παρ' ὅλα ταῦτα διακρίνει τις ἀκόμη τὰ ῥαδινά, καλοσχεδιασμένα περιγράμματα τῶν μορφῶν (Ἄγγελοι, Εὐαγγελισταί, Ὑπαπαντή), τὰς ἐκφραστικὰς κινήσεις τῶν σωμάτων καὶ τὴν ρεαλιστικὴν ἐνίων δυσμορφίαν (Μετάληψις ἀποστόλων), τὴν δραματικότητα τινων συνθέσεων (Μεταμόρφωσις, Κοίμησις) καὶ γενικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς μνημειώδους τέχνης.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν σκηνῶν καὶ ἡ πολυπροσωπία των, ἡ προσπάθεια προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, ἡ διακοσμητικότης τῶν μορφῶν καὶ τῶν σχημάτων — ὅπου διετηρήθησαν τ' ἀρχικὰ — ἡ κίνησις καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὄγκου, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φουντουκλῆ ἀντιγράφει καλὰ πρότυπα τοῦ 14ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀποδίδει μὲ κάποιαν ξηρότητα και ἐπιτήδευσιν, λόγῳ τῶν ὁποίων πρέπει ν' ἀποδώσωμεν τὰς τοιχογραφίας μας μᾶλλον εἰς τὸν 15ον αἰῶνα.

9. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΘΑΡΙ

Ἡ ἄλλοτε ὡς καθολικὸν μονῆς τοῦ Σωτῆρος χρησιμεύσασα καὶ νῦν εἰς μνήμην τῶν Ἀρχαγγέλων Ταξιαρχῶν τιμωμένη ἐκκλησία τῆς ἀπομέρου τοποθεσίας Θάρι, ὑποστᾶσα κατὰ καιροὺς μεγάλας ἐκ τῶν σεισμῶν ζημίας καὶ κινδυνεύουσα νὰ καταπέσῃ, ὑπεστηρίχθη διὰ χονδρῶν καὶ ἀκαλαισθήτων ἀντηρίδων, αἵ ὁποῖαι πολὺ τὴν παρεμόρφωσαν (ὅρα τὴν κάτοψιν καὶ τομήν της εἰς σ. 97 εἰκ. 83). Ἡ τοιχοδομία της ἀποτελεῖται ἐξ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια ὀπτοπλίνθων, κατὰ σύστημα τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη ὡς εἴδομεν, (ὅρα σ. 61 σημ. 2) καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Ρόδου. Ὁ ὡραῖος ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων, πλαστικὸς τροῦλλος της, διατρυπώμενος ὑπὸ 8 στενῶν παραθύρων, ἐναλλασσομένων πρὸς ἰσαρίθμους ἡμικυκλικὰς κόγχας, κοσμεῖται ἐξωτερικῶς δι' ὀκτὼ διδύμων κιονίσκων στηριζόντων ἡμικυκλικὰ τόξα (ὅρα εἰκ. 101 ἀριστερᾷ). Τὸ ἡμισφαίριον τοῦ τρούλλου διατηρεῖ ἀκόμη τὰς μεγάλας βυζαντινὰς κεράμους του, διαστάσεων 0.37×0.71 μ. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν διατεταγμένων ὡς ἑξῆς:

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίσθη καὶ ἐδῶ, κατὰ τὴν ἐντόπιον ἀνατολικὴν συνήθειαν, ἡ Δέησις, μὲ τὸν Χριστὸν ἔνθρονον ἐν τῷ μέσῳ εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρό-

δρομον, πρὸς δὲ τούτοις κάτωθεν καὶ δύο προφήτας—Ἰεζεκιὴλ καὶ Ἱερεμίαν (;) —κρατοῦντας εἱλητὰ καὶ εὑρισκομένους ἑκατέρωθεν ἐξαπτερύγου. Ἡ παράστασις αὕτη ἐμπνέεται προφανῶς ἀπὸ ἀποκαλυπτικὰ κείμενα (πρβλ. σ. 165).

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὑπάρχει ζωφόρος ἐκ στηθαρίων τῶν Ἀποστόλων ἐντὸς κύκλων. Ἔτι κατωτέρω, εἰς τὸ ὕψος τῶν παραθύρων, εἰκονίσθη ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἡ θεία λειτουργία, ἀριστερᾷ ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ καὶ δεξιᾷ ἡ Φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ. Ἡ παράστασις αὕτη παρέχει τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον, ὅτι ὁ Ἀβραὰμ ἀντί, ὡς συνήθως, νὰ ὑπηρετῇ ὄρθιος τούς ἀγγέλους, σχεδὸν συμπαρακάθηται μετ' αὐτῶν εἰς τὴν τράπεζαν, οὐ μόνον δ' αὐτὸς ἀλλὰ καὶ ἡ Σάρρα, ἥτις, συνήθως, παρακολουθεῖ ἐκ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς της τὰ συμβαίνοντα. Μία ἀκόμη παρέκκλισις συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἰκονίζονται ἐδῶ ὀσπίτια, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ἡ φιλοξενία τῶν ἀγγέλων ἐγένετο ὑπὸ τὴν δρῦν τοῦ Μαμβρῆ, ὁ δὲ Ἀβραὰμ «*παρειστήκει αὐτοῖς* (τοῖς ἀγγέλοις) *ὑπὸ τὸ δένδρον (Γέν.* ΙΗ', 8). Ὁ τύπος οὗτος τῆς Φιλοξενείας εἶναι μεταγενέστερος· τὸν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὴν ἐν Ρουμανίαν μονὴν τῆς Sucevita κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος[1]. Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κυλίνδρου τῆς κόγχης, ὑπὲρ τὸ ἡμικυκλικὸν πεζούλιον (σύνθρονον), εἰκονίσθησαν ἀνὰ 4 ἱεράρχαι ἑκατέρωθεν άγ. Τραπέζης ὑπεράνω τῆς ὁποίας παρεστάθη ἑξαπτέρυγον. Εἰς τὴν κάτω ταύτην ζώνην τμῆμα τῆς τοιχογραφίας καταπεσὸν ἀπεκάλυψε κάτωθεν ἀρχαιότερον στρῶμα, ὥστε αἱ νῦν σωζόμεναι τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν εἰς τὴν β' περίοδον. Γνωρίζομεν δὲ πότε καὶ ὑπὸ τίνος κατεσκευάσθη τὸ δεύτερον στρῶμα τῶν τοιχογραφιῶν ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης παρὰ τὴν κόγχην τῆς προθέσεως καὶ τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀνιστορίθη τὸ/παρὸν θυσιαστίρηον/παρὰ
ἐξόδου καὶ συν/δρομῆς Μαθέου ἠε/ρομονά-
χου καὶ καθ/ιγουμένου τῆς ἁγίας/μονῆς
ταύτης τοῦ C(ωτῆρος) Χ(ριστο)ῦ. ,ΑΦϚ' (= 1506)

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εὕρηται ἐπίσης γεγραμμένη καὶ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Σεραφὶμ ἱερομονάχου
Ἰωάνου ἀναγνώστου κ.λ.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ ἐξετελέσθησαν δαπάνῃ τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ματθαίου κατὰ τὸ ἔτος 1506.

Τροῦλλος. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τρούλλου εἰκονίσθη ἐντὸς κύκλου ὁ Παντοκράτωρ ἐπὶ δὲ τοῦ ἔξω αὐτοῦ δακτυλίου 12 ἄγγελοι ἔχοντες ἐν τῷ μέσῳ τὴν

[1] J. D. Stefanescu, L'evolution de la peinture en Bucovine et en Moldavie, Album, Paris 1928 πίν. LXXX.

Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον. Εἰς τὸ τύμπανον παρεστάθησαν 16 προφῆται ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν ὀκτὼ παραθύρων του (ὅρα τομὴν εἰς σελ. 97 εἰκ. 83). Τέλος εἰς τὰ τέσσαρα λοφία εἰκονίσθησαν οἱ Εὐαγγελισταί.

Ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὸν λῶρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα τὸ ἅγ. Μανδήλιον, εἰς δὲ τὴν συνεχομένην καμάραν ἡ Ἀνάληψις, μὲ τὸν Χριστὸν ἐντὸς λευκῆς δόξης φερομένης ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων καὶ ἓξ ἄλλαι σκηναί. Τῶν κάτωθεν τοιχωμάτων αἱ τοιχογραφίαι εἶναι κατεστραμμέναι. Τέλος εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἰκονίσθησαν ἓξ ἀσκηταὶ ἅγιοι.

Νότιον σκέλος. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα παρεστάθη 1) Ἡ μετάνοια τοῦ Δαυὶδ 2) Ἡ προσευχὴ τοῦ Δαυὶδ καὶ δύο ἄλλαι δυσδιάκριτοι σκηναί, εἰς μίαν τῶν ὁποίων διακρίνεται εἷς ἔφιππος ἅγιος. Εἰς τὰ ἀντίστοιχα ποδαρικὰ εἰκονίσθησαν ἀνατολικῶς μὲν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, δυτικῶς δὲ ὁ ἀρχάγγελος Ραφαήλ, εἰς δὲ τὸ τύμπανον τοῦ βάθους ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὅστις φέρει ἐνταῦθα τὸ ἐπίθετον *ὁ Θαρινός*. Κρατεῖ δ' ὁ Μιχαὴλ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ λάβαρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἐσπαργανωμένον βρέφος.

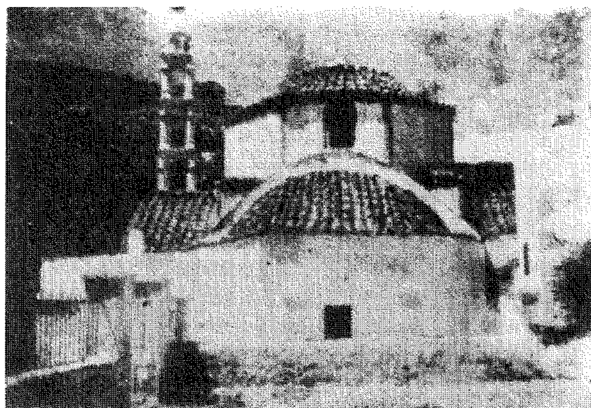
Βόρειον σκέλος. Εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ σκέλους τούτου εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, φορῶν τὸ κουκούλλιον τοῦ ἀσκητοῦ καὶ κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἱλητόν. Εἰκονίζεται ὡσαύτως καὶ Κοσμᾶς ὁ ποιητής. Εἰς τὰ ἀντίστοιχα ποδαρικὰ παρίστανται ἀνατολικῶς μὲν ὁ ἅγ. Γεώργιος ἔφιππος, δυτικῶς δὲ ὁ ἅγ. Δημήτριος ἐπίσης ἔφιππος. Τέλος εἰς τὸ τύμπανον (βόρειον τοῖχος) ἔχομεν ἄνω μὲν τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, κάτω δὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ καὶ τὴν Παναγίαν καθημένην, πρὸ τῆς ὁποίας, ἀριστερᾷ, προσέρχεται, προσκλίνων εὐλαβῶς, ἀνήρ τις μὲ κουκούλλιον, πιθανώτατα ὁ ἐν τῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος ἡγούμενος τῆς μονῆς Ματθαῖος.

Δυτικὸν σκέλος. Ἡ μακρὰ καμάρα τοῦ δυτικοῦ σκέλους καταλήγει εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς ὁποίας εἰκονίσθησαν ἐντὸς μεταλλίων τὰ στηθάρια τῶν κατὰ πατριὰς ἀρχόντων (πατριαρχῶν) τῶν 12 φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἤτοι ὁ *Ρουβήν, Συμεών, Ἰούδας, Ισσάχαρ, Ζαβουλών, Ἐφραίμ, Μανασσῆ, Βενιαμίν, Δάν, Ἀσήρ, Γὰδ* καὶ *Νεφθαλί(μ)*.

Περαιτέρω ἡ καμάρα διαιρεῖται εἰς δέκα πίνακας χωριζομένους δι' εὐρείας ταινίας κοσμουμένης δι' ἑλικοφύλλων: καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου ἡμίσεος εἰκονίζονται ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς αἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν συνθέσεις: Ἡ Σταύρωσις, αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνῆμα, ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Σαμαρεῖτις καὶ τὸ θαῦμα τοῦ Παραλυτικοῦ. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου, ἡ Ὑπαπαντή, ὁ Χριστὸς μὲ τὴν Μαγδαληνήν, ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Τιβεριάδος, ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς καμάρας τρέχει στενὴ ζωφόρος κοσμουμένη μὲ στη-

θάρια ἁγίων ἐντὸς κύκλων συνδεομένων διὰ ρόμβων. Καὶ πρὸς νότον μὲν εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι: *Τρύφων, Μάμας, [Βικέν]τιος, Μηνᾶς, Βίκτωρ, Ἀρτέμιος, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Νικήτας κὰὶ Προκόπιος*, εἰς δὲ τὸ βόρειον οἱ ἅγιοι... *ὁ ἐν τῷ Λάτρῳ, Ἐλευθέριος, Σέργιος, Βάκχος, Ἰάκωβος ὁ Πέρσης, Βλάσιος, Φώτιος* καὶ *Ἀνίκητος*. Κάτωθεν τῶν ἁγίων τούτων τοῦ βορείου ἡμίσεος εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι: *Ἰσίδωρος, ὁ ἀββᾶς Δανιήλ, Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, Μερκούριος, Πρόβος, Τάραχος* καὶ *Ἀνδρόνικος*. Τέλος κάτωθεν τῶν ἁγίων τοῦ νοτίου ἡμίσεος εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον εἰκονίζεται ἔφιππος ὁ ἅγ. *Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης*, παρ᾽ αὐτὸν δὲ σειρὰ ἁγίων γυναικῶν ἤτοι αἱ μάρτυρες βασιλόπαιδες *Εἰρήνη, Αἰκατερίνη* καὶ *Κυριακὴ* καὶ αἱ ὁσιομάρτυρες: *Παρασκευή, Μαρίνα* καὶ *Ἀναστασία ἡ Ρωμαία*. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄνωθεν μὲν τῆς θύρας εἰκονίσθη ἡ *Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ*. δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ τῆς θύρας οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος* καὶ *Ἑλένη* καὶ ἑτέρα ἀνώνυμος ἁγία.

Εἰκ. 151. Ἡ Παναγία τῆς Λίνδου ἀπ᾽ Ἀνατολῶν.

10. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΛΙΝΔΟΥ

Ἡ μεγάλη ἐκκλησία τῆς Λίνδου, ἀποτελοῦσα ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς τῆς Παναγίας [1], συνωθεῖται σήμερον, ὡς ἐνοριακὸς ναός, μεταξὺ τῶν ἄσπρων σπιτιῶν τοῦ γραφικοῦ χωρίου. Ἀσπρισμένη τώρα καὶ αὐτὴ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 151) ἀνυψοῦται εἰς σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ [2], μὲ βαρείας σχετικῶς ἀναλογίας.

[1] Ὅρα κατωτέρω σχετικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 205).

[2] Βλέπε τὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μῆκος τομήν της εἰς σελ. 100 εἰκ. 86.

Καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ της [1] δ᾽ ἡ ἐντύπωσις, παρὰ τὰς μεγάλας διαστάσεις του εἶναι μᾶλλον καταθλιπτική. Ὁ τροῦλλος της ἰδίᾳ μὲ τὸ χαμηλόν του ὀκταγωνικὸν τύμπανον ἔρχεται δυσανάλογος πρὸς τὸν ὄγκον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ποὺ τὸν βαστάζουν.

Πότε ἀρχικῶς ἐκτίσθη ὁ ναὸς δὲν εἶναι βέβαιον [2] οὔτε δὲ καὶ γνωρίζομεν ἂν ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς παλαιᾶς ἐκείνης ἐκκλησίας τοῦ 10ου αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς τῆς «ἐκφράσεως» τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντῖνος ὁ Λίνδιος, ἀφιέρωσεν εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ ἐπίγραμμα, ὅπερ διεσώθη (Παλατ. Ἀνθολ. XV, 17). Πάντως ὁ ναὸς ἐκτίσθη πιθανώτατα πρὸ τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως· διότι αἱ ἱπποτικαὶ προσθῆκαι του εἶναι προφανεῖς ὡς π.χ. τὸ μετὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου δυτικὸν προστῷον του (εἰκ. 86) καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ τὸ προστῷον κωδωνοστασίου ἐντειχισμένα οἰκόσημα τοῦ Μ. Μαγίστρου D'Aubusson καὶ ἄλλου τινος ἱππότου — ἴσως τοῦ καστελλάνου τῆς Ρόδου Aymer [3] — ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν σταυρὸν τοῦ Ἱπποτικοῦ Τάγματος.

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων, χρονολογουμένων δ᾽ ἀπὸ τοῦ 1779 [4]. Ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα ἀρχαιότεραι εἶναι ἄλλαι τοιχογραφίαι εὑρισκόμεναι εἰς τὰ τοιχώματα ὀρθογωνίου τινὸς διαμερίσματος προσκεκολλημένου πρὸς βορρᾶν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀποτελοῦντος εἶδος τι νεκρικοῦ θαλάμου, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ συνοδεύουσαι τὰς τοιχογραφίας ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, ἀναφέρουσαι τὰ ὀνόματα προσώπων (ἱερέων καὶ δωρητῶν τοῦ ναοῦ) ταφέντων κάτωθεν τῶν τοιχογραφιῶν ἤτοι εὐθὺς ἔξω τοῦ ναοῦ, κατ᾽ ἔθιμον, ὅπερ ἐφηρμόζετο ἀκόμη γενικῶς μέχρι πρὸ ἑνὸς αἰῶνος. Ἐπειδὴ αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν τοῦ ναοῦ, τὴν ἐξέτασίν μας θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ αὐτάς.

Ἡ παλαιοτέρα ἐξ ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1637, εἰκονίζει δὲ τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ καὶ κατὰ μέτωπον κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις κάθηται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ της βραχίονος. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ λέγει: (εἰκ. 152).

[1] Εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐδημοσίευσεν ἤδη τὸ 1900 ὁ de Launay ἐν τῷ περιοδικῷ Tour du Monde No 40 (1900) σ. 478 καὶ ἀργότερον ἡ Montesanto, La città sacra (1930) (ἄνευ σελίδος καὶ ἀριθμοῦ).

[2] Γραπτὴ ἐπιγραφὴ ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς ἀναφέρει, ὅτι *«ἐτελειώθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θ(εοτό)κου τῆς ἐν Λίνδῳ ἔτει σω(τη)ρ(ί)ῳ ΑΔΟ'»*. Ἡ ἐν τέλει χρονολογία ἀνεγνώσθη ἐσφαλμένως 1490 (G. Gerola, Annuario σ. 343) τοῦ δευτέρου γράμματος, ὅπερ εἶναι σαφὲς δέλτα, ἑρμηνευθέντος, ἀτόπως, ὅτι σημαίνει 400. Ὡς ἔχει ἡ χρονολογία οὐδὲν ἔτος ἀντιπροσωπεύει, φαίνεται δ᾽ ὅτι ἐγράφη μεταγενεστέρως παρ᾽ ἀδαοῦς τινος.

[3] M. Montesanto, La città sacra σ. 20. Πβ. Jacopi, Rodi, 1933, σ. 112, 115.

[4] Ὅρα κατωτέρω σχετικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 210).

1637	*1637*
ΜΗΝΙΝΟΕΜΒΡΙΩ	*Μηνὶ Νοεμβρίῳ*
14	*14*
ΝΘΑΔΕΚΕΙΤΕΝΤΩΜΝΑΗΕ	*[ἐ]νθάδε κεῖτε Ντώμνα ἡ ε[ὐ*
CΥΜΒΙΟCΠΟΤΕΧΑΝΤΖΗΤΖ	*σεβής;] σύμβιος ποτὲ Χαντζῆτζ[ανε*
ΗΚΑΠΕΤΑΝΟΥ	*τ]ῆ καπετάνου.*

Εἰκ. 152. Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή.

Ἡ κάτωθεν λοιπὸν τῆς εἰκόνος τεθαμμένη νεκρὰ ἦτο ἡ σύζυγος τοῦ καπετάνιου Χατζῆ Τζανετῆ. Τὸ ὄνομα Τζανετῆς συνεπλήρωσα στηριχθεὶς εἰς σημείωμα τοῦ 1642 γραφὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρόδου Παϊσίου(;) εἰς τὸ ἐσώφυλλον ἱστορημένου τετραευαγγέλου τοῦ 11ου αἰῶνος σῳζομένου εἰς τὸν ναόν [1].

Ἡ νεκρὰ Ντώμνα (Δόμνα) θὰ εἰκονίζετο πιθανώτατα γονυκλινὴς καὶ δεομένη κάτωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας, ὡς συνέβαινε εἰς ἄλλην, δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένην, τοιχογραφίαν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ θαλάμου, εἰκονίζουσαν πάλιν τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ κάτωθεν αὐτῆς γυναῖκα δεομένην [2].

Ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ βορείου σκέλους ἔχομεν ὁμάδα ἐκ τριῶν παραστάσεων ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Παναγίαν κρατοῦσαν τὸν Χριστόν, δεξιὰ ὁλόσωμον ἱερέα καὶ ἀριστερᾷ μεγαλυτέραν σύνθεσιν εἰκονίζουσαν τὸν *θάνατον τοῦ Δικαίου*.

Ἡ πρώτη παράστασις (εἰκ. 153) εἰκονίζει τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν $^3/_4$, φοροῦσαν τὸ τυπικὸν ἐρυθρὸν μαφόριον καὶ κρατοῦσαν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸν μικρὸν Χριστόν, κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας. Τὸ παιδίον, ἐνδεδυμένον λευκόν, διάστικτον ἐξ ἀνθυλλίων, ἱμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινότερον χιτῶνα, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ διπλωμένον εἱλητόν. Τὰ κανονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Παναγίας—εὐθεῖα ρίς, μικρὸν στόμα—ἡ γλυκύτης τῆς ἐκφράσεως καὶ οἱ μεγάλοι, ρεμβώδεις, μέλανες

[1] Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ σημειώματος: † *τὸ παρὸν τετραευάγγελον ἀφιερώθη παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου Τζανετὴ καπετάνου ἐν τῷ πανσέμνῳ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θ(εοτό)κ(ου) τῆς οὔσης ἐν Λίνδῳ κατὰ τὸ αχμβ'* (=1642) *μαρτίῳ ΚΓ'στῇ.»* Κάτωθεν ὑπάρχει ἡ μονοκονδυλιὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρόδου (Παϊσίου;).

[2] Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ εἶναι σήμερον λίαν βεβλαμμένη, ὥστε ἡ ἀνάγνωσίς της ἀποβαίνει ἀδύνατος. Κατὰ τὴν Montesanto (La città sacra σ. 21) ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ ἀνέφερε τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ ἱερέως Γεωργίου Παρδύκα, *Ἐσμεράλδας*. Τὸ ὄνομα τοῦτο πρέπει νομίζω νὰ γίνῃ δεκτὸν μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν.

ὀφθαλμοί, τάσσουσι τὴν Παρθένον τῆς Λίνδου μεταξὺ τῶν ὡραιοτέρων εἰκόνων τοῦ εἴδους της.

Ὁ δεξιᾶ τῆς περιγραφείσης εἰκόνος κατὰ κρόταφον ἱστάμενος ἱερεύς, μὲ μέλαν ἔνδυμα καὶ ἐπανωκαλύμαυχον, κρατεῖ εὐαγγέλιον καὶ φέρει ἐγκόλ-

Εἰκ. 153. Ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια.

πιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἑκατέρωθέν του μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτὸ εἶναι

«ὁ δοῦλος τοῦ Θ(εο)ῦ Γεώργιος ἱερεὺς καὶ ἐπίτροπος Παναγίας Λίνδ(ου)»

Τέλος ὁ ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εὑρισκόμενος μέγας πίναξ, (εἰκ. 154) εἰκονίζει εἰς μὲν τὸ κάτω μέρος ἄνδρα ἐξηπλωμένον κάτωθεν σκεπάσματος, προφανῶς ἑτοιμοθάνατον, τὸν ὁποῖον μεταλαμβάνει ἄγγελος προσκλίνων μὲ στοργὴν πρὸς αὐτόν. Εὐθὺς παρὰ τὸν ἄγγελον ἵσταται ὁ προφητάναξ Δαυῒδ φέρων μαργαροκόσμητον στολὴν καὶ στέμμα καὶ σύρων τὸ δοξάριόν του ἐπὶ τετραχόρδου (βιόλας). Τὴν μουσικὴν συνοδεύει προφανῶς ὁ Δαυῒδ μὲ ψαλμῳδίαν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ πρὸς τὰ ἄνω μὲ ἔκστασιν κλίνουσα κεφαλή του. Τὸν προφητάνακτα περιστοιχίζουν τέσσαρες ἄλλοι ἄγγελοι κρούοντες θαμβούρας[1] (εἶδος

[1] Ἔγχορδα ὄργανα (ψαλτήριον, κιθάρα, σαμβύκη) ἀναφέρονται συνηθέστατα εἰς τὰ παλαιὰ κείμενα (ἰδίως εἰς τὴν Π. Διαθήκην) ἀπεικονίζονται δὲ συχνὰ καὶ εἰς τοιχογραφίας ναῶν (ἰδίᾳ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν χορδαῖς καὶ ὀργάνοις) καὶ εἰς μικρογραφίας χειρογράφων. Ὅρα προχείρως τοιαῦτα παρὰ S. der

μαντολίνου) ἐν ᾧ τρεῖς ἄλλοι ἄγγελοι πετῶσι μὲ τὰς πτέρυγας ἀνωρθωμένας εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν μέρος τοῦ πίνακος, ἕτοιμοι νὰ παραλάβουν εἰς τοὺς οὐρανοὺς τὴν ψυχὴν τοῦ Δικαίου [1].

Εἰκ. 154. Ὁ θάνατος τοῦ Δικαίου.

Nersessian L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph πίν. XCVII, 390 (χειρόγραφον Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. 11 φ. 169 β). Πολλὰ καὶ ποικίλα πνευστὰ καὶ ἔγχορδα ὄργανα εἰκονίζει καὶ τοιχογραφία παριστῶσα τὴν μεταφορὰν τῆς κιβωτοῦ ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων, ἔργον τοῦ Φράγκου Κατελάνου (16ου αἰ.) Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ βιόλα σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Δαυὶδ τῆς ἡμετέρας εἰκόνος. Ἤδη κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ 16ου αἰ. ἡ βιόλα καὶ τὸ βιολίον ἦσαν ἐν χρήσει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Γαλλίας (J. Combarieu, Histoire de la musique I, Paris 1942 σ. 584) διάσημα δὲ ἦσαν καὶ τὰ ἐν Κρεμόνᾳ τῆς Ἰταλίας ἐργοστάσια βιολίων τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀμάτι (A. Lavignac, La musique et les musiciens, Paris 1919 σ. 157). Ἡ Ἰταλικὴ λοιπὸν ἐπίδρασις εἰς τὰ ὄργανα τῆς εἰκόνος μας εἶναι προφανής. Εἰς τὰ παλαιότερα τοῦ 16ου αἰῶνος βυζαντινὰ ἔργα ὁ Δαυὶδ παίζει συνήθως τὸ ψαλτήριον. Τὴν θαμβοῦραν συναντῶμεν συχνὰ παρὰ Διγενῇ Ἀκρίτᾳ (στ. 1837, 1843, 1878, 2949, 3100, 3103, 4201 ἔκδ. Καλονάρου 1941).

[1] Ὁ θάνατος τοῦ Δικαίου ἦτο θέμα λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν εἰκονογράφησιν ἰδίᾳ

Δαπάνῃ καὶ φροντίδι τίνων ἐγένετο ἡ περιγραφεῖσα τοιχογραφία τῆς Παναγίας μᾶς πληροφορεῖ ἐπιγραφὴ γεγραμμένη εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τοῦ τελευταίου πίνακος, ἔχουσα ὡς ἑξῆς: (εἰκ. 154)

0.35 — 0.31

Εἰκ. 155. Ἐπιγραφὴ ἄνωθεν τῆς Παναγίας.

Ἔγινεν ἡ παροῦσα ζωγραφήα τῆς ἡπεραγί[ας] Θ(εοτό)κ(ου) διὰ ἐξώδου τῶν εὐγενεστάτων καραβωκυρέων καὶ εὐσεβῶν χριστιανῶν: διὰ δὲ κόπου καὶ συνδρομῖς τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσι Κ(υρο)ῦ Γεωργίου Παρδάκα καὶ ἐπιτρόπου τῆς θήας μωνῆς ταύτης· ἔτος, ͵αχοε' (=1675) σεπτεμβ(ρίου) 4.

ὕψ. γραμ. 0.025 μ.

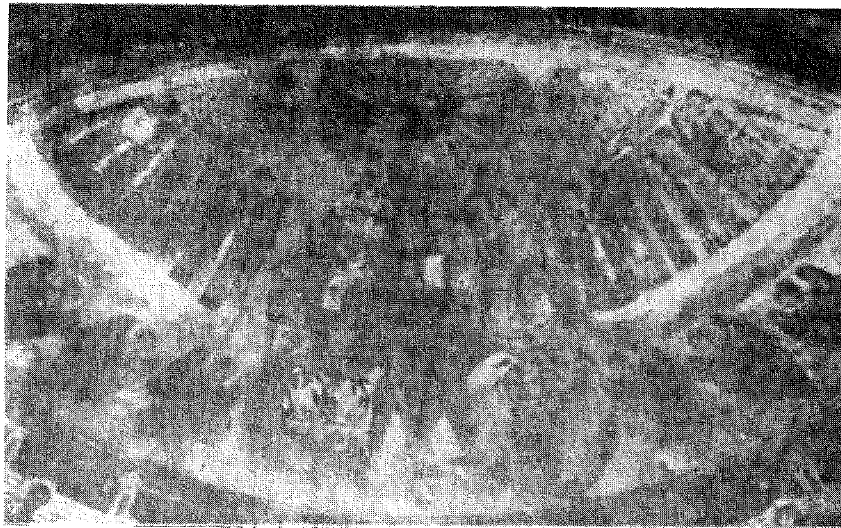
Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ καθολικοῦ ἀρχίζοντες ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνεται ἀπὸ μίαν πολυπρόσωπον σύνθεσιν, (εἰκ. 156) εἰς τὸ κέντρον τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριὰς μὲ τὸν Πατέρα δεξιᾷ, φοροῦντα χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, τὸν Υἱὸν ἀριστερᾷ μὲ στολὴν ἀρχιερέως — ἀμφοτέρους καθημένους καὶ εὐλογοῦντας — καὶ μὲ τὸ ἅγ. Πνεῦμα ἄνωθεν αὐτῶν [1] ἐν εἴδει περιστερᾶς περιβαλλομένης ὑπὸ πλαισίου

τῶν τραπεζῶν τῶν μονῶν. (H. Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig 1891 σ. 156). Τὸ εὑρίσκομεν πράγματι μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βορείου σκέλους τῆς τραπέζης τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τῆς Ἁγίας Λαύρας τοῦ ἔτους 1512 (Diehl, Manuel [2] σ. 854).

[1] Ἡ παράστασις τῆς Ἁγ. Τριάδος μὲ τὸν Πατέρα καθήμενον αὐτοτελῶς παραπλεύρως τοῦ Υἱοῦ καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ὑπὸ μορφὴν περιστερᾶς ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν τῇ Δύσει εἰς ἔργα τῆς πρωίμου ἀναγεννήσεως, ἐκεῖθεν δὲ μετεδόθη καὶ εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ὅπου τὴν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. τόσον εἰς ναοὺς ὅσον ἰδίᾳ εἰς φορητὰς εἰκόνας (πρβλ. εἰκόνας Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 204 καὶ 300 [Τζανφουρνάρη καὶ Σκορδίλη], Μουσείου Δ. Λομβέρδου ἀρ. 523 [Πορφυρίου], Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 40 [Ι. Μόσκου]. Ἡ προσωποποίησις τοῦ Πατρὸς ἀπεφεύγετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἐναντία τῆς Γραφῆς. Σπανιώτατα μόνον συναντῶμεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ., τὸν Πατέρα φέροντα ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Χριστὸν ὡς π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 52 κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, εἰς τοιχογραφίαν τῆς Κουμπελίδικης Καστορίας (13ον) καὶ εἰς ἄλλην τῆς Μ. Κρυστοφέρρης (14 αἰ.). Ὅρα ὅσα σχετικὰ ἔγραψα ἐν Ἀρχείῳ Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Δ' (1938) σ. 132-133.

σχηματιζομένου ἐκ δύο διατεμνομένων τετραγώνων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀναχωροῦν λευκαὶ δέσμαι ἀκτίνων προβαλλόμεναι ἐπὶ σκοτεινοῦ νέφους.

Μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κεῖται ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ σταυρός. Πατὴρ καὶ Υἱὸς πατοῦν ἐπὶ ζεύγους ἐλαφρῶς τεμνομένων πτερωτῶν τροχῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἑξαπτέρυγον, Σεραφείμ [1].

Εἰκ. 156. Ἡ τοιχογραφία τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ.

Τροχοὶ καὶ ἑξαπτέρυγον φέρονται ὑπὸ τῶν κάτωθεν ἱπταμένων τεσσάρων συμβόλων τῶν Εὐαγγελιστῶν.

Ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ταύτης παραστάσεως ἵστανται, εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, χοροὶ ἀγγέλων ἤτοι ἄνω μὲν ἀνὰ τρεῖς, εἰς τὸ μέσον δὲ πολυάριθμοι πατοῦντες ἐπὶ λευκῆς νεφέλης καὶ φοροῦντες ἱερατικὰς στολὰς μὲ μακρὰ ἐπιτραχήλια. Ἐκ τούτων κρατοῦσιν οἱ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ τὸν «ἐπιτάφιον» ὑπὲρ τὰς κεφαλάς των, οἱ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ εὐαγγέλιον. Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται ἀνὰ τέσσαρες πρὸς τὸ μέσον πετῶντες ἄγγελοι, ἐξ ὧν οἱ μὲν κορυφαῖοι κρατοῦν θυμιατήρια, οἱ δὲ λοιποὶ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἤτοι σταυρόν, λόγχην κλπ. Ὥστε ἐν τῷ συνόλῳ ἔχομεν ἑκατέρωθεν τῆς ἁγ. Τριάδος τὴν Θείαν λειτουργίαν τελουμένην ὑπὸ τῶν οὐρανίων δυνάμεων.

Κάτωθεν τῆς θείας λειτουργίας εἰκονίζεται ἡ Μετάληψις τοῦ οἴνου καὶ ἡ Μετάδοσις τοῦ ἄρτου εἰς τοὺς ἀποστόλους εἰκονιζομένους κατὰ κρόταφον

[1] Πβλ. Ἡ σ α ΐ α ν 6, 2 καὶ Δ ι ο ν υ σ ί ο υ, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων σ. 67 § 105.

καὶ προσερχομένους ἀκροποδητεὶ πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενον Χριστόν. Τέλος τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κυλίνδρου καταλαμβάνουσιν ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες ἐνδεδυμένοι τὰς ἐπισήμους αὐτῶν στολάς.

Ἐπὶ τοῦ πρὸ τῆς ἀψῖδος κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζεται ἐν τῷ κέντρῳ μὲν καὶ ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης ὁ ἀναλαμβανόμενος Χριστός, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ οἱ ἀπόστολοι, κατανεμομένοι εἰς δύο ἡμιχόρια. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα εὕρηνται σκηναί, σχετιζόμεναι πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ἤτοι πρὸς νότον μὲν ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ καὶ ἡ φιλοξενία τῶν τριῶν Ἀγγέλων, πρὸς βορρᾶν δὲ τὸ ὅραμα τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας, μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ὄρθιον ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης ἔχοντα διερρηγμένον τὸν χιτῶνα, παράστασις συμβολίζουσα τὴν μειονεκτικότητα τῆς ἀρειανῆς αἱρέσεως.

Τροῦλλος. Εἰς τὴν κορυφήν του εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἐντὸς κύκλου ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, κάτωθεν δ' αὐτοῦ ἐν ὁμοκέντρῳ δακτυλίῳ ἡ Παναγία συνοδευομένη ὑπὸ Ἀρχαγγέλων, Χερουβεὶμ καὶ Σεραφείμ. Εἰς τὴν ἀμέσως ἑπομένην ζώνην ἵστανται οἱ προφῆται, εἰς δὲ τὰ 4 λοφία οἱ Εὐαγγελισταί. Τὸν τροῦλλον περιτρέχει κατὰ τὴν βάσιν ἡ ἑξῆς ἐκ τοῦ 79ου ψαλμοῦ (στ. 15-16) εἰλημμένη ἐπιγραφή, *Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου»*.

Ἐγκάρσια σκέλη. Τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι ἀφιερωμένα τοῦτο μὲν εἰς τὰς μεγάλας εὐαγγελικὰς παραστάσεις, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἀποθέωσιν τῆς ἐν τῷ ναῷ τιμωμένης Παναγίας. Οὕτω ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου παρεστάθη εἰς μὲν τὸ νότιον σκέλος ὁ Εὐαγγελισμός, καὶ ἡ Γέννησις πρὸς ἀνατολάς, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις πρὸς δυσμάς, εἰς δὲ τὸ βόρειον σκέλος ἡ ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ Ἀνάστασις πρὸς Δυσμάς, αἱ Μυροφόροι, τὸ Μή μου ἅπτου, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ἴασις τοῦ τυφλοῦ καὶ τοῦ παραλυτικοῦ, καὶ αἱ παραβολαὶ τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου καὶ τοῦ ἐντυχόντος εἰς λῃστὰς πρὸς Βορρᾶν. Ἐκ δὲ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου εἰκονίσθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον σκέλος ἡ προσευχὴ Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης, ἡ Γέννησις, τὰ Εἰσόδια καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἡ Ζωοδόχος Πηγή, ἡ ὑπὸ τῶν ἱερέων ἀνακήρυξις τῆς Παναγίας εἰς ἁγίαν, ἡ Παναγία μεταξὺ τῶν ἁγίων κλπ. Εἰς δὲ τὸ βόρειον διάφορα θεοτοκία ἐκ τοῦ α' ἤχου τῆς Παρακλητικῆς, ὡς π.χ. ὁ λογικὸς τοῦ δευτέρου Ἀδὰμ παράδεισος, Ναὸς ἡγιασμένος ἐδείχθη τοῦ Θεοῦ ἡ Θεὸν γεννήσασα σαρκί, Στίφη τῶν ἀγγέλων Πάναγνε, Ἐκ γενεῶν πασῶν σε, Ἐπὶ σοὶ χαίρει πᾶσα ἡ Φύσις κλπ. Εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ νοτίου σκέλους εἰκονίζονται καὶ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ, Γαβριὴλ καὶ Ραφαὴλ ὡς καὶ οἱ ἰατροὶ ἅγιοι Κοσμᾶς, Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμων.

Δυτικὸν σκέλος. Ὁ κυλινδρικὸς θόλος καὶ τὰ ἑκατέρωθεν τοιχώματα τοῦ κάπως παραγώνου [1] τούτου σκέλους, διῃρέθησαν εἰς πολλάς, παραλλήλους πρὸς

[1] Μῆκος νοτίας παρειᾶς ἐσωτερικῶς 8,61 μ., βορείου 8,81 μ.

τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα αὐτοῦ ζώνας, ἑκάστη τῶν ὁποίων κατετμήθη εἰς μεμονωμένους ἰσοπλατεῖς πίνακας, χωριζομένους διὰ στενῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ εἰκονίζοντας θέματα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κύκλου εἰς ἑκάστην ζώνην. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας ἔχομεν δύο ζώνας στηθαρίων προφητῶν καὶ βασιλέων τῆς Π. Διαθήκης, μετὰ δὲ ταύτας εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ ἀκολουθοῦσι σκηναὶ σχετικαὶ πρὸς τὴν Δημιουργίαν, εἰς δὲ τὸ βόρειον παραστάσεις ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν προπατόρων Ἀδὰμ καὶ Εὔας. Ἡ ἀμέσως ἑπομένη ζώνη εἴς τε τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον ἥμισυ περιλαμβάνει εὐαγγελικὰς σκηνὰς συμπληρούσας τὰς ἐπὶ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου σκέλους εἰκονιζομένας[1]. Κάτωθεν δ' αὐτῶν, ἑκατέρωθεν πάλιν, ἐζωγραφήθησαν οἱ 24 οἶκοι τῆς Θεοτόκου, ἐξ ὧν εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ οἱ ἀπὸ τοῦ στοιχείου Δ μέχρι καὶ τοῦ Ν, εἰς δὲ τὸ βόρειον οἱ ἀπὸ τοῦ Ξ μέχρι καὶ τοῦ Ψ. Τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα (Α, Β, Γ καὶ Ω) εἰκονίσθησαν ἐπὶ τῶν ἀμέσως πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος συνεχομένων παρειῶν τοῦ νοτίου (τὰ Α, Β καὶ Γ) καὶ τοῦ βορείου (τὸ Ω) σκέλους. Τέλος εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην ἐζωγραφήθησαν ἑκατέρωθεν ὁλόσωμοι ἅγιοι μὲ τὴν τυπικὴν καὶ ἄνευ ἐκφράσεως μετωπικὴν στάσιν.

Ἡ λίαν ἐντυπωσιακὴ καὶ ὑποβλητική, ἅμα δὲ καὶ ἐποικοδομητικὴ σύνθεσις τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰκονίσθη καὶ ἐδῶ εἰς τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας ἡμικυκλικὸν τύμπανον, ἐκτεινομένη καὶ εἰς μικρὸν τμῆμα τῶν συνεχομένων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ σκέλους. Ἡ πολυσύνθετος αὐτὴ ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ δεικνύει εἰς τὸ μέσον τῆς κορυφῆς τὸν Χριστὸν ὡς κριτὴν ἐν ὅλῃ του τῇ δόξῃ, ἔχοντα ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον μεσιτεύοντας ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων (Δέησις). Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Κριτοῦ εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ χοροὶ τῶν δικαίων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μαρτύρων, ἱεραρχῶν, προφητῶν καὶ γενικῶς ἁγίων ἐν τῷ Παραδείσῳ. Ὁ τελευταῖος οὗτος εἰκονίζεται ὡς κῆπος μὲ πολλὰ ἀνθισμένα δένδρα (εἰκ. 157), περικλειόμενα ἐντὸς ὑψηλοῦ μετ' ἐπάλξεων περιβόλου διατρυπωμένου κάτω ὑπὸ τῶν 4 ποταμῶν του — Γεών, Φισών, Τίγρητος καὶ Εὐφράτου — οἵτινες παρεστάθησαν ἐνταῦθα ὡς κρουνοὶ προχέοντες ἄφθονον ὕδωρ. Ἐντὸς τοῦ Παραδείσου εἰκονίζονται ἐπίσης εὐλογοῦντες καὶ οἱ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ καὶ παρ' αὐτοὺς ἡ Παναγία καὶ ὁ Δίκαιος ληστής, φέρων τὸν σταυρόν του. Κάτωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ θρόνου παρεστάθη ἡ Ψυχοστασία, δηλ. τὸ ζύγισμα τῶν ψυχῶν ὑπὸ ἀγγέλων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σκηνή, καθ' ἣν εἷς ἄγγελος διαπερᾷ διὰ τῆς λόγχης

[1] Οὕτω εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ εἰκονίσθησαν ἀπ' Α πρὸς Δ: ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαϊοφόρος, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος, ὁ Νιπτήρ, ἡ Προσευχὴ εἰς Γεθσημανῆ, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ἡ Ἄρνησις τοῦ Πέτρου, ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως καὶ ὁ Χριστὸς πρὸ τοῦ Πιλάτου. Εἰς δὲ τὸ βόρειον ἥμισυ, ἀπὸ Δ. πρὸς Α.: Ἡ κρίσις τοῦ Ἡρώδου, Ἴδε ὁ Ἄνθρωπος, ἡ ἀπόφασις τοῦ Πιλάτου, ὁ Ἀκάνθινος στέφανος, ὁ Ἐμπαιγμός, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἑλκόμενος, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος.

του μικρὸν διάβολον, ἀναρριχηθέντα εἰς ἕνα τῶν δίσκων τῆς ζυγοῦ, ἵνα τὸν κάμῃ νὰ κλίνῃ πρὸς τὸ μέρος του.

Μὲ πολὺν ρεαλισμὸν παρεστάθησαν ἐπίσης δεξιᾷ καὶ τὰ βασανιστήρια τῆς Κολάσεως. Ὁ *παμφάγος Ἅδης* ἐξερεύγεται πύρινον ποταμὸν κατακαίοντα πᾶν εἶδος ἁμαρτωλῶν: τὸν δολοφόνον, τὸν κλέπτην, τὸν ἄδικον, τὸν βίαιον,

Εἰκ. 157. Ὁ Παράδεισος.

τὸν ψεύστην, τὸν ὑπερήφανον, τὸν ἀναιδῆ, τὸν μοιχόν, τὸν ἄσωτον, τὸν φιλάργυρον, τὸν βλάσφημον, τὸν καταδότην, τὸν φιλήδονον κλπ. Ἀριστερᾷ πάλιν ὁ Βεελζεβοὺλ ὑποβάλλει εἰς σκληρὰ μαρτύρια τὸν πλούσιον καὶ τοὺς φιλοχρημάτους Ἰουδαίους.

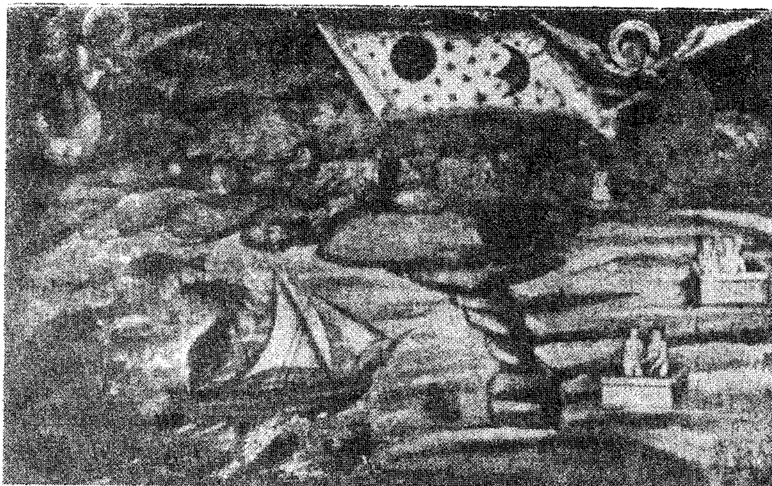
Περαιτέρω, κάτωθεν σειρᾶς τοξυλλίων, κρέμανται ἀπὸ ἁλύσεων ἁμαρτωλαὶ γυναῖκες: ἡ πόρνη, ἡ μάντις, ἡ φιλάρεσκος, ἡ μὴ ἐξομολογουμένη, ἡ φίλη τῶν Ἀγαρηνῶν (= ἀπίστων Ἀράβων) κλπ. Τέλος ἄλλη φρικιαστικὴ σκηνὴ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ τοιχώματος: ἡ *Ἀνάστασις τῶν νεκρῶν* (εἰκ. 158). Ἄνω ἀριστερᾷ τῆς εἰκόνος εἷς ἄγγελος σαλπίζει τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, ἐν ᾧ εἷς ἄλλος, δεξιᾷ, ἐκτυλίσσει εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἰκονίζονται ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ ἀστέρες. Κάτω ἀριστερὰ γυνὴ περιβαλλομένη ἀπὸ ἰχθεῖς καὶ ἄλλα θαλάσσια ζῷα εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ προσωποποίησις τῆς θαλάσσης. Ἡ γυνὴ αὐτὴ φαίνεται διευθύνουσα πλοιάριον πρὸς τεράστιον ἐν τῷ μέσῳ ὑψούμενον στρόβιλον, ὅστις θὰ τὸ καταπίῃ. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θαλάσσης ἐπιπλέουσι σαρκοφάγοι ἄνευ τοῦ καλύμματός των, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἵστανται ζεύγη γυμνῶν ἁμαρτωλῶν, ἐν ᾧ ἀνωτέρω, ἐντὸς ζοφερᾶς ἀτμοσφαίρας, τέρατα ἀποφόλια καταπίνουσι μέλη ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων.

Ποῖος ἐζωγράφησε τὸν ναὸν τῆς Παναγίας μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ γραφεῖσα ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ βορείου σκέλους ἐσωτερικῶς καὶ ἔχουσα οὕτω:

† Ἀνιστορήθη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης | ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἐν Λήνδῳ διὰ συνδρομῆς τοῦ σοφολογιωτάτου | διδασκάλου κυρίου Δημητρίου· δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσεβῶν Χρι | στιανῶν· ἀρχιερητεύοντος μὲν τοῦ πανιερωτάτου κυρίου κυρίου Καλληνίκου | ἐπιτροπεύοντος δὲ τοῦ τιμιωτάτου κὺρ Γεωργίου τοὐπίκλην Χαριστάκη.

Ἐν ἔτοι σωτηρίῳ, ΑΨΟΘ' (=1779) κ(α)τὰ μῖνα Ἰούνιον

Χεὶρ Γρηγορίου τοῦ ἀπὸ Σύμης.

Εἰκ. 158. Ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν.

* * *

Ὡς γενικὴ ἐντύπωσις αἱ τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου ἀποτελοῦν ἐν σφικτοδεμένον σύνολον. Γεμίζουν τὸν ναὸν ἁρμονικῶς καὶ τὸν συμπληροῦν ὑποβλητικώτατα μὲ τὸ σκοτωμένο χρῶμα των. Ἂν ὅμως τὰς προσέξῃ κανεὶς πλησιέστερον θὰ ἴδῃ μεταξύ των διαφορὰς καὶ εἰς τὸ ὕφος τῆς συνθέσεως καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως. Οὕτω αἱ μὲν τοιχογραφίαι τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζουν ἀρκετὸν νατουραλισμὸν καὶ προσπαθοῦν νὰ δώσουν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ βάθους καὶ τῆς ἀϋλότητος τῆς ἀτμοσφαίρας, εἰς τὴν ὁποίαν κινοῦνται τὰ πρόσωπά των. Οἱ ἀγγελικοὶ ἰδίᾳ τύποι των εἶναι ἐκτελεσμένοι μὲ λεπτότητα καὶ προσοχὴν καὶ ἔχουν κάποιαν σχετικὴν ἐλευθερίαν. Ζητοῦν τὴν χάριν καὶ τὴν τρυφερότητα, χωρὶς ὅμως καὶ πάντοτε νὰ τὴν ἐπιτυγχάνουν. Ποικίλοι ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ τόνοι τῶν χρωμάτων των. Τὰς αὐτὰς ἰδιότητας παρατηρεῖ τις καὶ εἰς τὰς σκηνὰς τῆς ἀποθεώσεως τῆς Θεοτόκου ὡς καὶ εἰς τὸ κύριον μέρος τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου. Ὅλως τοὐναντίον ὅμως συμβαίνει μὲ τὰς ὁλοσώμους μορφὰς ἁγίων, τὰς παρατεταγμένας εἰς τὰς κάτω ζώνας τοῦ δυτικοῦ σκέλους. Αὗται παρουσιάζουν ὅλην τὴν δογματικὴν ἀκινησίαν καὶ τὸ αὐστηρὸν ὕφος τῶν φορητῶν εἰκόνων. Ἔντονος εἶναι πράγματι ἡ σχηματικότης των, σκληραὶ καὶ τονισμέναι αἱ φωτοσκιάσεις των καὶ ἐπιτηδευμέναι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων των, χαρακτηριστικαὶ τῆς ἐποχῆς. Περισσοτέραν κάπως κίνησιν καὶ ζωὴν παρουσιάζουν μερικαὶ σκηναὶ τοῦ Ἀκαθίστου, ἂν καὶ στεροῦνται ἐντελῶς πρωτοτυπίας. Τέλος αἱ σκηναὶ τῆς Κολάσεως εἶναι μᾶλλον λαϊκαί, συχνὰ δὲ καὶ παιδαριώδεις. Ἀντιλαμβάνεταί τις εὐκόλως, ὅτι ὅταν ὁ ζωγράφος ζητῇ νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὰ καθιερωμένα καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ νέαν, ἰδικήν του σύνθεσιν, γενικῶς ἀποτυγχάνει. Τῶν ζῴων ἰδίᾳ τὸ σχέδιον εἶναι ἐλαττωματικώτατον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν καὶ ἀποδόσεως τῆς κινήσεως. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν μερικὰ ζωγραφικὰ στοιχεῖα μὴ στερούμενα ἐνδιαφέροντος (εἰκ. 157).

Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι εἰς ἀρκετὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας εἶναι ἐμφανὴς ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἁγ. Τριάδα, τὸ Ἴδε ὁ ἄνθρωπος, τὴν Μαστίγωσιν κλπ., ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου αἱ σκηναὶ τῆς Ἀποθεώσεως τῆς Θεοτόκου φαίνονται μᾶλλον ἐπηρεασμέναι ἀπὸ τὴν μεταγενεστέραν ρωσικὴν τέχνην.

* * *

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου θὰ ἀναφέρωμεν καὶ τὸ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον αὐτῆς τέμπλον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν, ἐφθαρμέναι δυστυχῶς, δύο καλῆς τέχνης εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὡς καὶ τρίτη τοῦ Ἁγ. Νικολάου, εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς ὁποίας εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *χεὶρ Νικολάου Δουμέη*. Τὸ προτελευταῖον γράμμα φαίνεται μᾶλλον ὡς λάμβδα ἢ ὡς ταῦ, ὅπερ θὰ ἦτο φυσικώτερον. Ὁ ζωγράφος οὗτος μοὶ εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστος. Ὡς Ὡραία Πύλη τοῦ αὐτοῦ τέμπλου χρησιμεύει μεγάλη (0.99×1.36) εἰκών, παριστάνουσα τὴν ρίζαν τοῦ Ἰεσσαὶ μὲ τὸν Ἰεσσαὶ κατακεκλιμένον καὶ ἄλλους προφήτας (Ιεζεκιήλ, Δανιὴλ κλπ.) προβάλλοντας διὰ μέσου τῶν διακλαδώσεων τοῦ δένδρου. Παρὰ τὸν Ἰεσσαὶ εἶναι δι' ἐρυθροῦ χρώματος γεγραμμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή, ἥτις μᾶς διδάσκει τὸν ἀφιερωτήν της:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ | Θεοῦ Κωνστα|ντήου ἀρχυερέ|ως μητροπω|λήτου Ρόδου.

Ὁ Κωνστάντιος διετέλεσε μητροπολίτης Ρόδου ἀπὸ τοῦ 1691 μέχρι τοῦ 1702[1]. Τὸ τέμπλον κατὰ ταῦτα εἶναι κατά τι ἀρχαιότερον τοῦ 1700.

Μνημονεύω ἐν τέλει καὶ τὸν ὡραῖον ξυλόγλυπτον ἐπισκοπικὸν θρόνον, ὅστις, κατ' ἐπιγραφήν, ἣν φέρει γεγραμμένην ἑκατέρωθεν, εἶναι ἔργον μὲν

[1] Τρ. Εὐαγγελίδου, Ροδιακὰ τ. Β, Ἀθῆναι 1929, σ. 30. Πβλ. καὶ Λ. Χαβιαρᾶν, ὁ Ρόδου Κωνστάντιος, ἐν Ροδιακῷ Ἡμερολογίῳ 1912.

Ἰγνατίου τοῦ *Λεσβίου* ἀφιέρωμα δὲ *Κωνσταντίνου* τινὸς καὶ *Ἀφέντρας*, γενόμενον *ἐν ἔτει σωτηρίῳ α΄ κ(αὶ) χ σὺν τῷ κ* (=1620). Τῆς αὐτῆς ἡ καὶ κατά τι μεταγενεστέρας ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ μετ' ἐνθέσεων ἀναλόγιον.

11. ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΙ ΝΑΟΙ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων ὑπάρχουσιν ἐν Ῥόδῳ καὶ πολὺ ἄλλοι μικρότεροι ναοὶ εἰς μᾶλλον δυσπρόσιτα μέρη διασώζοντες, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, τὴν γραπτήν των διακόσμησιν, ὡς καὶ ἐνδιαφερούσας κτητορικὰς ἐπιγραφάς[1]. Ἐκ τῶν μικροτέρων τούτων ναῶν ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅσους ἐπρόφθασα νὰ ἐπισκεφθῶ κατὰ τὴν τρίμηνον ἐν Ῥόδῳ παραμονήν μου, χωρὶς βεβαίως νὰ ἰσχυρίζωμαι ὅτι ἐξαντλῶ τὸν κατάλογόν των[2].

α) *Ἁγ. Ἀναστασία* Β.Α. Μονολίθου. Εἶναι μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ ἐξ ὁλοκλήρου τοιχογραφημένη, πλὴν δυστυχῶς παρουσιάζουσα σοβαρὰ ῥήγματα. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ της ἡ Δέησις μὲ τὸν Χριστὸν ἐν πελωρίᾳ προτομῇ καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον. Ἡ καλύπτουσα τὸν κυρίως ναὸν καμάρα ὑποδιαιρεῖται, ὡς ἡ τοῦ Βάρδα καὶ ἄλλων, εἰς 10 πίνακας, εἰκονίζοντας τὰς μεγάλας ἑορτάς. Αὗται ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν Ν.Α. γωνίαν ἀκολουθοῦσαι δὲ κατ' ἀρχὰς τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ θόλου, βαίνουσι πρὸς Δ. κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή, Βάπτισις καὶ Μεταμόρφωσις. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμίσεος συνέχεια γίνεται ἀπὸ Δ. πρὸς Α. μὲ τὰς ἑξῆς σκηνάς: Ἔγερσις Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Σταύρωσις, Ἀνάστασις, Ἀνάληψις. Κάτωθεν τῶν μεγάλων ἑορτῶν ὑπάρχει ζωφόρος ἐκ στηθαρίων ἁγίων καὶ ὑπὸ ταύτην ὁλόσωμοι ἅγιοι, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ πλαισιοῦνται ὑπὸ τόξων. Τέχνη μᾶλλον λαϊκὴ τοῦ 15ου πιθανῶς αἰῶνος.

β) *Ἁγία Κυρὰ Πυλώνας*. Θολωτὴ μονόκλιτος βασιλικὴ μὲ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον καμάραν. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία φέρουσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους (Βραχερνίτισσα) καὶ συνοδευομένη ὑπὸ 2 ἀγγέλων προσκλινόντων ἑκατέρωθεν. Χαρακτηριστικὸν γραφικὸν στοιχεῖον τῆς σκηνῆς τῆς βαπτίσεως: Παιδία ἱππεύουν ἰχθεῖς ἐν τῷ ὕδατι τοῦ Ἰορδάνου. 16ου πιθανῶς αἰῶνος.

γ) *Καθολικὴ Ἀφάντου*. (Εἰκ. 20). Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἡ Δέησις μὲ τὸν Χριστὸν ἔνθρονον ἐν τῷ μέσῳ. Εἰς τὴν κεντρικὴν ὑψηλὴν καμάραν 6 πίνακες τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἀνὰ 3 ἑκατέρωθεν ζώνης στηθαρίων. Ἀρχὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας. Νότιον ἥμισυ ἀπὸ Α. πρὸς

[1] Τινὰς τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρει ἁπλῶς ὁ Gerola (ἔ.ἀ.) χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὰς μεταγράφῃ.

[2] Πληρέστερον ὀνομαστικὸν κατάλογον τῶν τοιχογραφημένων ναϋδρίων τῆς Ῥόδου παρέσχεν ὁ Gerola ἐν Annuario I (1914) σ. 320-354.

Δ.: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή. Βόρειον ἥμισυ ἀπὸ Δ. πρὸς Α.: Βάπτισις, Μεταμόρφωσις, εἰς Ἅδου κάθοδος. Πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψις. Εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος ἡ Δευτέρα παρουσία. Μετρία τέχνη τοῦ $16^{ου}$ αἰῶνος. Διαφαίνεται καὶ παλαιότερον στρῶμα τοιχογραφιῶν.

δ) *Καθολικὴ Λάρδου*. (Κάτοψις καὶ τομὴ εἰκ. 50). Εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ ἡ Δέησις μὲ τὰς τρεῖς μορφὰς ἐν προτομῇ. Εἰς τὰς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰς ἀψῖδας πρὸς νότον μὲν Παναγία ἡ Καθολική, πρὸς βορρᾶν δ' ὁ Ἅγ. Γεώργιος ἔφιππος, 17ου αἰῶνος.

ε) *Κοίμησις Θεοτόκου, χωρίου Ἀσκληπιὸς* (κάτοψις εἰκ. 79). Κακότεχνοι τοιχογραφίαι τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ $17^{ου}$ αἰ. Ἐπὶ τοῦ βορείου πεσσοῦ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή:

> *† Ἐγ[ένετο ἡ] ζωγραφία τοῦ ἄρθι|κο[ς . . . . .] χος. ἐπι-*
> *ιροπε[ύοντος ὁ εὐσεβέ]στατος ἐν ἱερεῦσι | κ[υρός . . . . καὶ]*
> *ἡ πρεσβυτέρα αὐ|τ[οῦ καὶ τὰ τέκνα] αὐτῶν και ἠκονόμη*
> *αυτ[ῶν] | . . . . . . σα τοῦ ναοῦ. Ποίημα ἐμοῦ ἀναξί|ου καὶ*
> *ἁμαρτολοῦ Μιχαὴλ ἱερέος, ὁ ἐκ Νε[οχω]ρίου τῆς*
> *Χίου. . . . .*
> *. . . . . . . ἡ ζωγραφία . . . . . .*
> *ἔτος. . . . .*
> *[μηνὶ] δικεμβρίῳ. .*

ὁ Gerola (Annuario σ. 351) γράφει, ὅτι ἀνέγνωσε τὰ ἔτη 1646 καὶ 1677.

ς) *Ἁγ. Ἐλεοῦσα*, ὀλίγον ἔξω τῶν Καλυθιῶν. Μικρὸς μονοκάμαρος ναΐσκος (πλ. 3.30) μὲ ὑστερώτερον προστεθέντα νάρθηκα, καλυπτόμενον ὑπὸ βεργωτοῦ σταυροθολίου. Ἡ εἰκονογράφησις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τῆς κόγχης τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου (σ. 205 ἑ). Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ Ἁγ. Τριὰς μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καθημένους καὶ πατοῦντας ἐπὶ πτερωτῶν τροχῶν καὶ ἄνωθεν τὸ Ἅγ. Πνεῦμα. Ἑκατέρωθεν χοροὶ ἀγγέλων. Ὑπὸ τὴν Ἁγ. Τριάδα τὰ 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ ἔτι κατωτέρω μία ζωφόρος μὲ ἓξ ἀγγέλους. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Ἀνηστορίθι οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς καλουμένης Ἐλεούσης διὰ σηνδρομῆς τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου κὺρ Νεοφύτου δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ῥόδου κυρίου Καλλινίκου ἐν ἔτει σωτηρίῳ ΑΨΜΑ (=1741) κατὰ μῆνα Αὔγουστον. Χεὶρ Νεοφύτου ἱερομονάχου τοῦ ἀπὸ Σύμης»*. Ὁ ζωγράφος τῆς Ἐλεούσης εἶναι κατὰ ταῦτα συγχωριανὸς τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου ἀλλὰ κατά τινα ἔτη προγενέστερος ἐκείνου. Ἡ τέχνη των ὁμοιάζει καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἀμφότεροι ἀπὸ τὴν αὐτὴν σχολὴν τοῦ Πανορμίτου τῆς Σύμης.

ζ) *Κοίμησις Θεοτόκου Καττα βιᾶς.* Ὁ μὲ βαρείας ἀναλογίας σταυρικὸς οὗτος ναὸς (εἰκ. 75 καὶ 76) εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰῶνος, ἔργων Γρηγορίου τοῦ Χίου (Gerola, Annuario σ. 354)[1]. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἡ Πλατυτέρα μεταξὺ δύο ἀγγέλων. Ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ Β. καὶ Ν. σκέλους ὁ ναὸς φέρει ἐντειχισμένα «ρόδια» πινάκια. Τὰ δυτικῶς ἐκτισμένα δύο διαμερίσματα μὲ βεργωτὰ σταυροθόλια εἶναι προσθῆκαι τοῦ 19ου αἰ.

η) *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Κουφὰς)* Παραδείσι (Βιλλανόβα). Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ διατηροῦσα εἰς μὲν τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τὴν παράστασιν τῆς Δεήσεως, εἰς δὲ τὸν μακρὸν τοῖχον ὡραίαν εἰκόνα τοῦ φερωνύμου ἁγίου μὲ τὸν Πρόχορον. Εἰς τὸ μέσον τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: (διαστ. 0.40×0.43). *† Ἀνιστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου διὰ χειρὸς κἀμοῦ τοῦ ταπινοῦ ἀμαθῆ Μανουὴλ ιερεως καὶ σακκελίου Ρόδου· διὰ ἐξόδου τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν. Ὑπῆρχεν ἐπίτροπος Κωνταντῖνος ὁ*

. . . . *χορίου ὀνομαζόμενον* . . . . .

. . . . *[ἔτει σωτηρί.]ῳ ΑΧΠϚ'* (=1686)

θ) *Προφήτης Ἀμώς.* Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ εἰς τοποθεσίαν ἀρχιμανδρίτης, πρὸς νότον τῶν Καλυθιῶν. (Πλ. 2.60). Ἔχει ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ καὶ μεταγενέστερον νάρθηκα. Ἐντὸς τῆς τυφλῆς ἀψῖδος τῆς βορείου πλευρᾶς διασώζει εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου, ἄνωθεν δ' αὐτῆς τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν:

Δέησις [τ]οῦ δο[ύλου τοῦ θεοῦ] Ἰωακεὶμ Δεμ . . . . .
σοφρωσύνης . . . .[2]

Ὡς στηρίγματα τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ χρησιμεύουν δύο ἀντεστραμμένοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου.

ι) *Ἁγ. Εἰρήνη Κοσκινοῦ.* Ἡ μικρὰ αὕτη σταυρόσχημος ἐκκλησία διασώζει κατὰ μὲν τὴν ἀνατ. πλευρὰν τοῦ βορείου σκέλους της, τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ συνοδευομένην ὑπὸ 2 σεβιζόντων ἀγγέλων, κατὰ δὲ τὸ βόρειον τύμπανον ὑπερμεγέθη, ὁλόσωμον εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τὸν ὁποῖον ὁ λαὸς ἀποκαλεῖ *Πανορμιώτην*, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἐπὶ τῆς ἔναντι ἀκτῆς τῆς Σύμης κειμένης περιφήμου μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ Πανορμίτου. Εἰς τὰ κάτωθεν τοῦ τρούλλου λοφία ἐτέθησαν ἠχητικὰ ἀγγεῖα. (Πρβλ. σ. 114).

[1] Δυστυχῶς ἡ ὑπὲρ τὴν θύραν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἣν ἀνέγνωσεν ὁ Gerola καὶ ἥτις ἀνέφερε τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, ἔχει σήμερον καταστραφῆ.

[2] Ὁ Gerola (Annuario I σ. 320) ἀναφέρει καὶ δευτέραν ἐπιγραφὴν μνημονεύουσαν ἑνὸς Σταμάτη Ἀναγνώστη. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν σώζεται πλέον σήμερον.

ια) *Ὑπαπαντὴ Παραδείσι* (Βιλλανόβας). Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καθήμενος μεταξὺ δύο ἀγγέλων καὶ κρατῶν τὸν Ἐσταυρωμένον[1]. Τὴν κατὰ δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν ἐκτελεσμένην εἰκόνα ταύτην ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλην γειτονικὴν ἐκκλησίαν τοῦ προφήτου Ἀβακούκ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχουσιν οἱ ἄγγελοι.

ιβ) *Κοίμησις Θεοτόκου Τριάντα.* Ὁ κατὰ φραγκικὸν (ὅρα σ. 170) ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον ἐκτισμένος ναὸς οὗτος διασώζει πλὴν τοῦ λαμπροῦ ξυλογλύπτου τέμπλου του καὶ τὴν ἑξῆς κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἐντειχισμένην κατὰ τὴν Β. πλευράν, παρὰ τὴν θύραν.

† Ὁ περικαλλής, θεατά, ναὸς οὗτος τῆς Θεοτόκου καὶ Παρθένου Μαρίας ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ θεμελίων ἀρχιερατεύοντος μὲν ἀρχιθύτου κυρίου Ἱερεμίου τοῦ ἐκ Πάτμου, προστατεύοντος δὲ ἱερομονάχου κυρίου Ἰαμιανοῦ τοῦ ἐγχωρίου, ἐξόδοις τε χριστιανῶν φιλοχρίστων, ὧν περ τὰ ὀνόματα Κύριε γράψον ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ζώντων καὶ μακαρίων ΑΨΝϚ'ῳ (=1756).

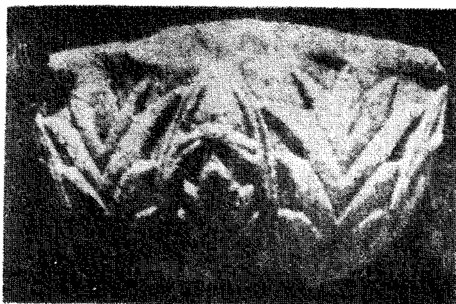
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Τὰ γλυπτὰ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι σχετικῶς πολυάριθμα. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἄλλοτε ἐντειχισμένα εἴτε εἰς ναοὺς εἴτε εἰς οἰκίας, ὁπόθεν ἀποτειχισθέντα μετεφέρθησαν εἰς τὸ μουσεῖον. Ἄλλα εὑρέθησαν κατὰ τὴν θεμελίωσιν νέων οἰκιῶν καὶ ἄλλα προέρχονται ἐξ ἄλλων μερῶν. Δυστυχῶς εἰσκομιζόμενα εἰς τὸ μουσεῖον ἀπετίθεντο εἴτε εἰς μίαν ἐσωτερικὴν αὐλὴν εἴτε εἰς τὸν ὄπισθεν κῆπον χωρὶς νὰ καταγράφωνται εἰς εἰδικὸν εὑρετήριον. Τούτου ἕνεκα ἀγνοοῦμεν ἐκ ποίων ναῶν ἢ μερῶν προέρχονται, δι' ὃ καὶ θὰ περιγράψωμεν ταῦτα κατὰ ὁμοειδεῖς κατηγορίας.

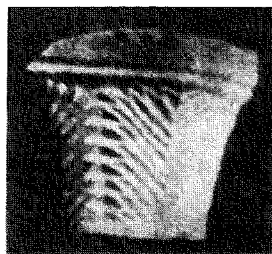
α) *Κιονόκρανα.* Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ διασωθέντα κιονόκρανα. Παλαιότατα ἐξ αὐτῶν εἶναι τρία λεβητοειδῆ (εἰκ. 159) ἀποκείμενα εἰς τὸν ὄπισθεν τοῦ μουσείου κῆπον. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἄβακός των εἶναι 0,405×0,435, τὸ δὲ ὁλικόν των ὕψος 0,34. Ἀντιστοιχοῦσι πρὸς κορμὸν κιό-

[1] Συχνὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι, εἰς φορητὰς ἰδίᾳ εἰκόνας, ἡ παράστασις τῆς Παναγίας κρατούσης τὸν ἐσταυρωμενον (Pietà) πβλ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸν Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1931 σ. 89 ἀρ. 275 καὶ 276.

νος διαμέτρου 0,25. Ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν των ὑπάρχει, ἀδρῶς γεγλυμμένον, μέγα φύλλον ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης, εἰς δὲ τὰς γωνίας τὸ περίγραμμα λογχοειδοῦς φύλλου (καλάμου;) εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου

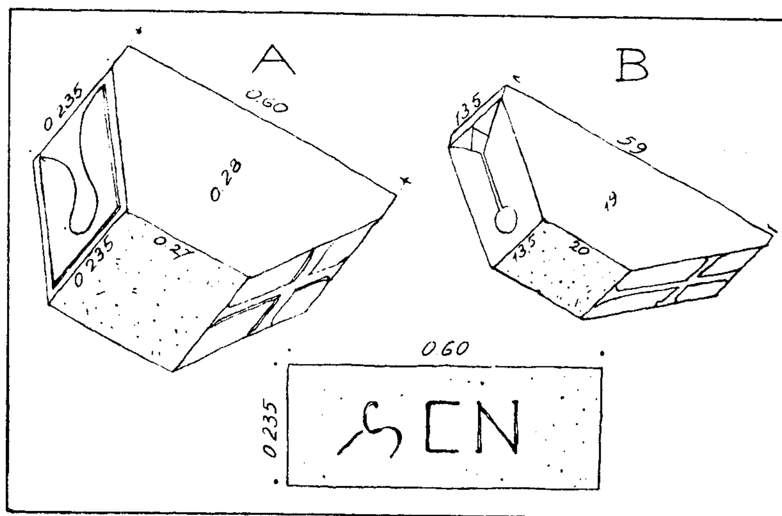

Εἰκ. 159. Λεβητοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 160. Καλαθοειδὲς κιονόκρανον.

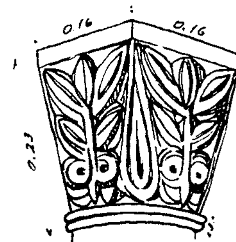
προβάλλει μικρότερον φύλλον ἀκάνθης. Ἡ λεβητοειδὴς μορφὴ τοῦ κιονοκράνου, ἡ μεγάλη σχηματοποίησις τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθης καὶ ἡ ἄνευ πλαστικότητος ἀπόδοσις αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ βιαστικὴ καὶ μὴ φροντισμένη ἐκτέλεσίς των,

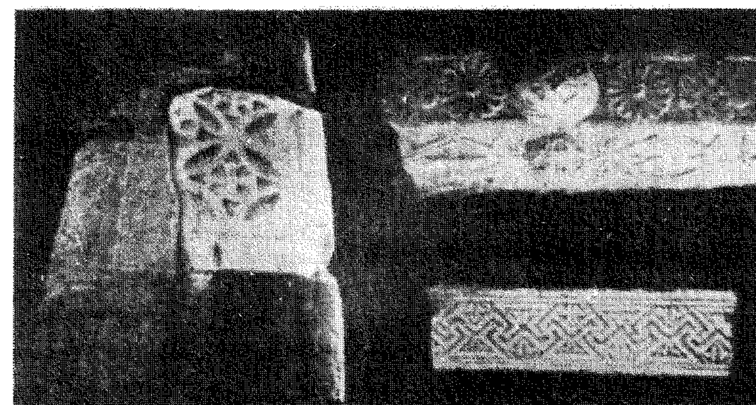
Εἰκ. 161. Ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων.

τάσσουσι τὰ ὑπ᾽ ὄψιν κιονόκρανα εἰς μεταϊουστινιανείους χρόνους, εἰς τὸν $7^{ον}$ ἢ τὸν $8^{ον}$ αἰῶνα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ τὸ ἤδη (σ. 10) ἐξετασθὲν ἐνεπίγραφον κιονόκρανον τῆς εἰκ. 160 ἐμφανίζον τὴν αὐτὴν περίπου

τεχνοτροπίαν καὶ διαφέρον μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ ἄκανθά του ἁπλοῦται οὐχὶ ἐπὶ λεβητοειδοῦς ἀλλ᾽ ἐπὶ καλαθοειδοῦς πυρῆνος. Σύγχρονα ἐπίσης εἶναι καί τινα ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων ἀποκείμενα σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ νοτίᾳ αὐλῇ τοῦ μουσείου. Τὰ ἐπιθήματα ταῦτα ἔχουσιν, ὡς συνήθως, τὸ σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἰσχυρῶς μειουμένης πρὸς τὰ κάτω. Αἱ δύο στεναὶ κεκλιμέναι παρειαὶ τῆς πυραμίδος ταύτης κοσμοῦνται ἡ μὲν δι᾽ ἀνισοσκελοῦς σταυροῦ, ἡ δὲ δι᾽ ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀλλ᾽ ἐντελῶς ἐπιπέδων ὑδροχαρῶν φύλλων (εἰκ. 161) τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β ἐπίθημα ἔχουσιν ἀποβάλει τὸ φυσικὸν περίγραμμα τῶν φύλλων καὶ ἀποβῆ ἁπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα, δηλούμενα διὰ βαθείας χαραγῆς. Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν ἐπιθημάτων εἶναι χαραγμένη ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἐπιθήματος διὰ μεγά-

Εἰκ. 162. Κιονόκρανον βυζαντινοῦ κιονίσκου.

Εἰκ. 163. Κοσμῆται καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου.

λων (ὕψ. 0,10) γραμμάτων, — ϚCN, — (6250)· ἀντιστοιχεῖ δ᾽ αὕτη πρὸς τὸ ἔτος 742 μ.Χ.

Ἓν τελευταῖον πυραμιδοειδὲς κιονόκρανον ἐντειχισμένον σήμερον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ αἰθρίου τοῦ παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον φύλλον καὶ προέρχεται πιθανῶς ἐκ κιονίσκου τέμπλου τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος (εἰκ. 162).

Διακοσμητικαὶ ταινίαι. Εἰς τὴν προσφάτως ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναστηλωθεῖσαν φραγκικὴν μονὴν τοῦ Φιλερήμου ἐνετειχίσθησαν παρὰ τὴν κλίμακα

τῆς ἀνόδου εἰς τὸν ἄνω ὄροφον καὶ εἰς τὸν τοῖχον τοῦ βάθους τῆς ἰσογείου στοᾶς, διάφορα μαρμάρινα βυζαντινὰ γλυπτά. Ἐκ τούτων δύο (εἰκ. 163 ἀριστερὰ καὶ κάτω δεξιᾷ) εἶναι τμήματα διακοσμητικῶν ταινιῶν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν εἶναι γεγλυμμένοι ἀλληλοτεμνόμενοι κύκλοι μὲ σταυροὺς κατὰ τὸ κέντρον, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης σύνθετος λοξὸς μαίανδρος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τρίφυλλα. Τοιούτους μαιάνδρους συναντῶμεν συχνὰ εἰς κοπτικὰ ἀνάγλυφα[1]. Ἀμφότεραι αἱ ταινίαι εἶναι ἔργα τοῦ 6ου πιθανώτατα αἰῶνος.

Θωράκια. (Εἰκ. 164). Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ διασωθέντα θωράκια τέμπλων. Δύο ἐξ αὐτῶν τεθραυσμένα, ἐκ λευκοῦ τὸ μὲν ἐξ ὑποκυάνου τὸ δὲ

Εἰκ. 164. Τεμάχια σαρκοφάγου (ἀριστερᾷ) καὶ θωρακίων τέμπλου (δεξιᾷ).

μαρμάρου (εἰκ. 164 δεξιᾷ) κοσμοῦνται διὰ ρόμβου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ συμπλεκομένου μετὰ κύκλων πληρούντων τὰ 4 μικρὰ κατὰ τὰς γωνίας δημιουργούμενα τρίγωνα, ἐν ᾧ τὴν ἐσωτερικήν του ἐπιφάνειαν καταλαμβάνει κύκλος. Καὶ οἱ μὲν μικροὶ γωνιαῖοι κύκλοι πληροῦνται διὰ ροδάκων καὶ πυροστροβίλων, ἐκ δὲ τῶν μεσαίων ὁ μὲν (εἰκ. 164 δεξιᾷ) διὰ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑκατέρωθεν ἀνερχόμενα φύλλα, ὁ δὲ (εἰκ. 164 ἐν τῷ μέσῳ) διὰ συμπλέγματος ἐκ τριῶν διασταυρουμένων λημνίσκων. Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα, οὐχὶ ὅμως γλυπτὸν τοῦτο ἀλλὰ χαρακτόν, κοσμεῖ καὶ τὸ ἐν εἰκ. 164 ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον γλυπτόν, ὅπερ παρουσιάζει οἱονεὶ ἐσχηματοποιημένον τι δένδρον μὲ κορμόν, ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑκατέρωθεν δύο κισσόφυλλα. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι

[1] Π.χ. τὸ ἐκ Baouit ἀνάγλυφον τοῦ Kaiser-Friedrich Museum ἐν Βερολίνῳ O. Wulff, Altchristliche und byzantin. Kunst, Berlin-Neubabelsberg, 1914, σ. 270 εἰκ. 255, ὡς καὶ τὸ ἐκ Καΐρου O. Wulff, Beschreibung der altchr. und mittelalt. Bildwerke τ. III, Zweiter Nachtrag ἀρ. 2217 σ. 66.

τοποθετημένον κάτωθεν τόξου στηριζομένου ἐπὶ κιονίσκου. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ἀνῆκον πιθανώτατα εἰς τὴν προσθίαν πλευρὰν σαρκοφάγου, ἔχει προφανῶς παραμείνει ἡμιτελές. (Πλ. 0,65, ὕψ. 0,68 πάχ. 0,08). Ἀναφέρω ἐν τέλει καὶ μικρὸν θραῦσμα θωρακίου (εἰκ. 164 ἄνω ἐν τῷ μέσῳ) εἰκονίζον ἐν μέσῳ κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος τὸ κάτω ἥμισυ ζῴου βαίνοντος πρὸς δεξιά. Πάντα τὰ περιγραφέντα γλυπτὰ καὶ λόγῳ τῶν θεμάτων των καὶ λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας των ἀνάγονται εἰς τὸν 11ον ἢ τὸν 12ον αἰῶνα.

Ἀπὸ τέμπλον πιθανώτατα προέρχεται καὶ πλὰξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (0,425×0,64×0,04) χρησιμεύουσα σήμερον ὡς φύλλον ἁρμαρίου τοῦ παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν κλίμακα ἀνόδου τοῦ Καστέλλου ἐγκατεστημένου ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν φραγκικοῦ παρεκκλησίου. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης (εἰκ. 165) εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου δύο ἀντιμέτωπα παγώνια ἱστάμενα ὄρθια καὶ πατοῦντα ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ περιρραντηρίου, ἐν ᾧ τὸ ἕν αὐτῶν κλίνει τὴν κεφαλὴν ἕνα πίῃ ἐκ τῆς λεκάνης[1]. Τὰ παγώνια ἔχουν γλυφῆ ἐν ἐξέργῳ τὸ δὲ πτίλωμά των ἔχει δηλωθῆ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ. Ἀντιθέτως τὸ κάτωθεν τῶν παγωνίων κόσμημα ἔχει ὅλως διάφορον τεχνικήν, εἶναι δὲ πολὺ ἀνοργάνως συνδεδεμένον πρὸς τὰ παγώνια. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὰ παγώνια ἐγλύφησαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπὶ προϋπάρχοντος παλαιοχριστιανικοῦ ἀναγλύφου ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ταινιῶν, ἐξ ὧν ἡ μέση διεκοσμεῖτο διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ἑξακτίνους ρόδακας.

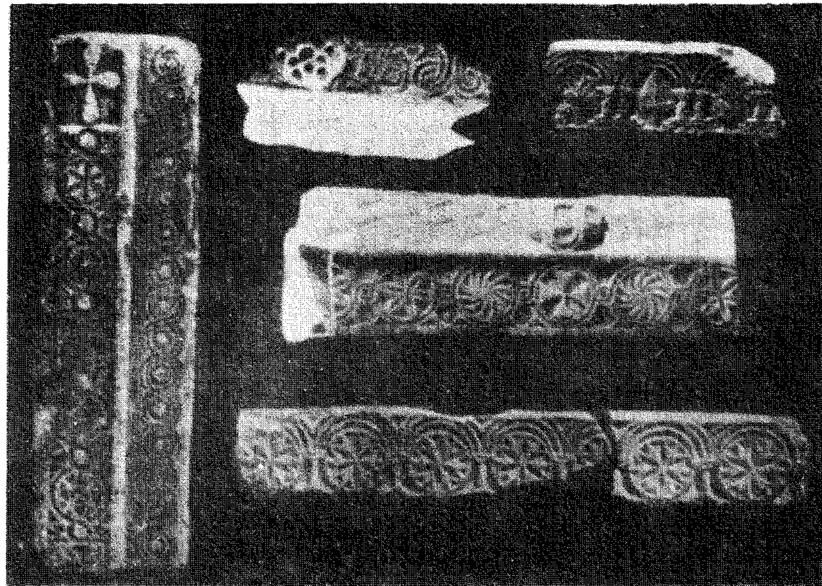

Εἰκ. 165 Θωράκιον τέμπλου (;).

Κιονίσκοι τέμπλων. Ἐκ τούτων διατηροῦνται τεμάχιά τινα παρουσιάζοντα τὴν συνήθη ὀκτάγωνον τομήν. Ταῦτα ἔβαινον ἄλλοτε ἐπὶ τετραγώνων πεσσίσκων, ἐκ τῶν ὁποίων προσάγω ἐνταῦθα ἕνα (εἰκ. 166) προερχόμενον ἐξ Ὡραίας Πύλης τέμπλου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σύζευξις αὐτοῦ πρὸς τὴν μικρὰν παραστάδα τοῦ βημοθύρου. Ἡ ἐξωτερικὴ κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ τε πεσσίσκου καὶ τοῦ παραστάτου εἶναι κατάκοσμος καὶ δὴ τοῦ μὲν πεσσίσκου διὰ «συριακῶν» τροχῶν καὶ σταυροῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος, τοῦ δὲ παραστάτου διὰ σπείρας (εἰκ. 166).

[1] Ἡ σύνθεσις παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ θωράκιον τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Torcello. Colasanti, L'arte bizantina in Italia πιν. 86.

Ἐπιστύλια τέμπλων. Ἐξ ὅλων τῶν γλυπτῶν ἀφθονώτερα εἶναι τὰ ἐπιστύλια τῶν τέμπλων, ἀναγνωριζόμενα εὐκόλως ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς τραπεζοειδοῦς τομῆς των καὶ τῆς λοξῆς πρὸς τὰ κάτω κλίσεως τῆς προσθίας των ἐπιφανείας. Ὁ πλούσιος διάκοσμος, τὸν ὁποῖον φέρουν τὰ ἐπιστύλια, ἐκτείνεται συνήθως εἴς τε τὴν κεκλιμένην ἐμπροσθίαν των ἐπιφάνειαν καὶ εἰς τὴν κάτω

Εἰκ. 166. Πεσσίσκος καὶ ἐπιστύλια τέμπλων.

ὁριζοντίαν, ἥτις ἦτο ὁρατὴ μεταξὺ τῶν κιονίσκων. Μόνον εἰς τὰ μικρὰ τετράγωνα τμήματα, ὅπου κάτωθεν ὑπῆρχον τὰ κιονόκρανα τῶν στηριζόντων κιονίσκων δὲν ὑπάρχουν κοσμήματα ἀλλ' ἐνίοτε βαθύνσεις πρὸς ὑποδοχὴν τῶν κιονοκράνων (ὅρα εἰκ. 167 κάτω). Ἐκ τῶν διακοσμούντων τὴν ἐμπροσθίαν ἐπιφάνειαν θεμάτων λίαν συνήθες εἶναι καὶ ἐδῶ τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski [1] τὸ πρῶτον ἀποκληθὲν «μικρασιατικὸν» θέμα, ὅπερ συνίσταται ἐκ σειρᾶς τόξων βαινόντων ἐπὶ ἁπλῶν (εἰκ. 167) ἢ διδύμων (εἰκ. 167) κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων διάφορα φυτικά, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, θέματα ἤτοι ἄλλοτε μὲν ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης ἢ ἀνθέμιον (εἰκ. 166 καὶ 167) ἄλλοτε ἐσχηματοποιημένον δένδρον (εἰκ. 167 κάτω) καὶ ἄλλοτε πάλιν ῥόδακα (εἰκ. 166). Ὁ Strzygowski (ἔ. ἀ) χρονολογεῖ τὰ μὲ τοιαύτην διακόσμησιν ἐπιστύλια ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ., λόγῳ κεχρονισμένου τινὸς τεμαχίου,

[1] Wiener Studien XXIV σ. 1 ἑξ. καὶ πίν. V.

νομίζω ὅμως, ὅτι ἡ χρῆσις των ἐσυνεχίσθη καὶ ἀργότερον [1]. Πλὴν τοῦ θέματος τῶν τοξυλλίων ἡ ἐμπροσθία λοξὴ ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κοσμεῖται ἐνίοτε καὶ διὰ δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 167 κάτω) ἀκόμη δὲ καὶ διὰ ῥοδάκων (εἰκ. 166), μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κατ' ἀποστάσεις καὶ

Εἰκ. 167. Ἐπιστύλια τέμπλων.

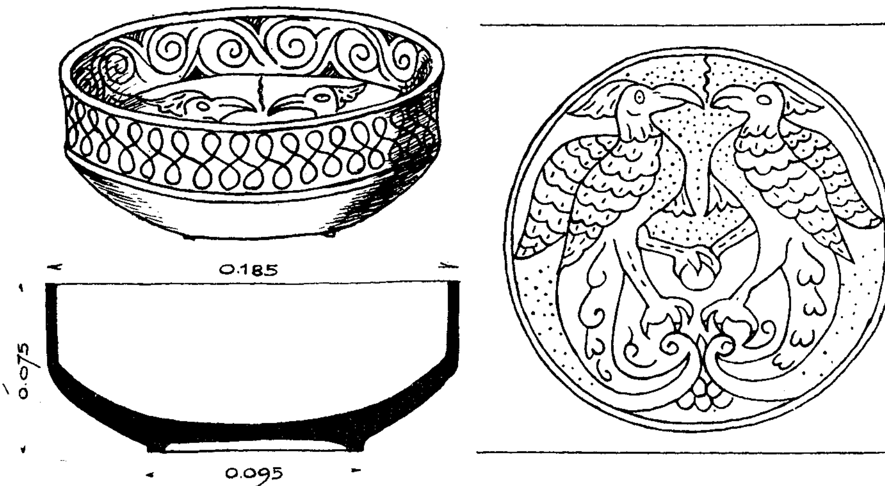
ἔξεργα, ἡμισφαιρικὰ κομβία (cabochons) μετ' ἀναγλύφου, οὐδέποτε δὲ διατρήτου, διακοσμήσεως. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κάτω ἐπιφάνειαν, αὕτη διεκοσμεῖτο συνήθως διὰ «συριακῶν» τροχῶν (εἰκ. 166 ἐν τῷ μέσῳ καὶ 167 κάτω), ἢ καὶ ῥόμβων (εἰκ. 163 ἄνω δεξιᾷ). Σπανίως δ' ἔφερεν αὕτη μεταξὺ τῶν κοσμημάτων καὶ ἔξέχοντα κομβία (εἰκ. 163 ἄνω).

Τὰ παρατεθέντα δείγματα ἐπιστυλίων χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 13ου αἰῶνος.

[1] Τὰ ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς Ὅσ. Λουκᾶν (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris πιν. 22), Μυστρᾶν (Millet, Mon. byz. de Mistra πιν. 48 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

Τὸ μουσεῖον τῆς Ρόδου κατέχει ὀλίγα δείγματα βυζαντινῶν ἀγγείων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκεραίων ἀγνώστου ὅμως, δυστυχῶς, προελεύσεως. Τὸ ὡραιό-

Εἰκ. 168. Ἀγγεῖον μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

τερον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 168) εἶναι «σκύφος» (bowl) ἄνω διαμέτρου 0.185 καὶ ὕψους 0.075, βαίνων ἐπὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμ. 0.095 μ. Ἡ διατομή του παρουσιάζει τὸ σχῆμα τῆς εἰκ. 168, κάτω ἀριστερᾷ. Ὅλη ἡ ἐσωτερική του ἐπιφάνεια καὶ τμῆμα τῆς ἐξωτερικῆς του κοσμεῖται διὰ καστανοῦ κοσμήματος χαραχθέντος ἐπὶ ζωηρῶς κιτρίνου κάμπου. Καὶ εἰς μὲν τὸν κοῖλον ἐσωτερικὸν πυθμένα εἰκονίζονται δύο ὄρθια ἀντιμέτωπα πτηνὰ μὲ παχὺ ράμφος καὶ θύσανον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, πατοῦντα διὰ τοῦ ἑνὸς προβεβλημένου πόδὸς ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐρυθρᾶς σφαίρας, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑψηλοῦ κατακορύφου χείλους ἐσωτερικῶς μὲν σπεῖραι, ἐξωτερικῶς δὲ σειρὰ συνεχομένων λημνίσκων (εἰκ. 168). Ἡ ἐκτέλεσις τῆς διακοσμήσεως ἠκολούθησε τὴν ἑξῆς πορείαν. Κατ' ἀρχὰς τὸ ἀγγεῖον ἠλείφθη δι' ἑνὸς πολὺ λεπτοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐν ὅσῳ δ' ἀκόμη τοῦτο ἦτο νωπόν, ἐχαράχθη δι' αἰχμηροῦ ἐργα-

λείου τὸ κόσμημα, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἐπιχρίσματος, ἔλαβε τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἔπειτα τὸ ὅλον ἐκαλύφθη διὰ ζωηρῶς κιτρίνου βερνικίου (ὑδρυάλου) διὰ τοῦ ὁποίου μετὰ τὴν ὄπτησιν, ἡ μὲν ὅλη ἐπιφάνεια ἀπέκτησε

Εἰκ. 169. Ἀγγεῖον μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

στιλπνότητα, τὸ δὲ κόσμημα, λόγῳ τῆς ἑνώσεως τοῦ βερνικίου μετὰ τοῦ πηλοῦ, ἀπέβη σκοτεινὸν καστάνινον. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διακοσμήσεως ἀπῄτει καὶ χειρὸς ἐλαφρότητα καὶ δεξιότητα τοῦ σχεδιαστοῦ μεγάλην [1].

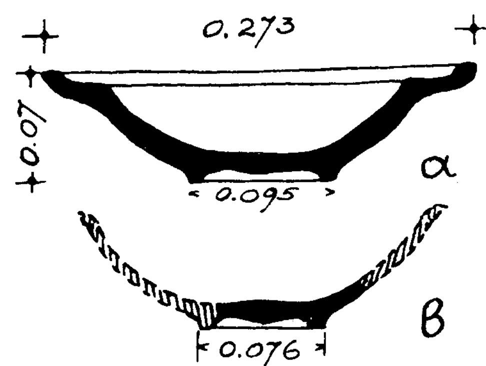
Λόγῳ τοῦ σχήματος τῆς τομῆς του [2] (εἰκ. 168) καὶ τῆς ἐπιμελοῦς χαράξεως τῶν κοσμημάτων του τὸ ἐξεταζόμενον ἀγγεῖον δύναται νὰ ταχθῇ μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ $12^{ου}$ καὶ τῶν μέσων τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος. Πάντως τὸ θέμα τῆς διασκοσμήσεως τοῦ πυθμένος του παρουσιάζον πτηνὰ ἐξωτικὰ (οἷα συνήθως συναν-

[1] Τὴν δεξιότητα ταύτην τῶν Ἑλλήνων ἐπαινεῖ ἰδιαιτέρως ὁ κατὰ τὸν $10^{ον}$ (;) αἰῶνα ζήσας πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Θεόφιλος ἐν τῷ «περὶ τῶν διαφόρων τεχνῶν» βιβλίῳ του (II. 16, τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ch. de l'Escalopier, Paris 1843 σ. 95) γράφων, ὅτι ἐγνώριζον νὰ διακοσμοῦν τὰ ἀγγεῖα των διὰ κύκλων, τετραγώνων, ζώων, πτηνῶν, φυλλωμάτων καὶ νὰ καλύπτουν αὐτὰ πρὸ τῆς ὀπτήσεως διὰ χρωμάτων περιεχόντων κονιοποιημένην ὕαλον, ἵνα ἐπιτύχωσιν ἔγχρωμον διαφανὲς βερνίκιον.

[2] Ὅρα ὁμοίαν τομὴν ἀγγείων της Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν παρὰ M. Alison Frantz. Middle byzantine pottery in Athens, Hesperia 7 (1938) σ. 466 εἰκ. 33, C5.

τῶμεν εἰς ἔργα Περσικῆς τέχνης) καὶ δὴ ἐραλδικῶς διατεταγμένα, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀνατολικῆς του προελεύσεως [1].

Τοιούτων ἐξ ὀπτοῦ πηλοῦ ἀγγείων ἀντὶ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἔκαμον ἀργότερον χρῆσιν (14[ον] αἰ.) καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ὡς ρητῶς μαρτυρεῖ τοῦτο καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς [2]. Τὸ κίτρινον χρῶμα ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀπεμιμεῖτο τὸν παλαιὸν χρυσόν.

Εἰκ. 170. Τομαὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 2 καὶ 3 ἀγγείων.

Δεύτερον ἀκέραιον ἀγγεῖον παρουσιάζει τομὴν πλέον ἀβαθῆ καὶ ἀνοικτὴν ἀπὸ τὸ πρῶτον (εἰκ. 170 ἄνω)· διότι τὸ ἄνω χεῖλος του ἀντὶ νὰ βαίνῃ κατακορύφως κάμπτεται ὁριζοντίως. Τούτου ἕνεκα ἡ διάμετρος εἰς τὸ ἔξω χεῖλος φθάνει τὰ 0.273, ἐν ᾧ τὸ ὕψος του εἶναι μόνον 0.07. Ὡς τὸ πρῶτον οὕτω καὶ τὸ δεύτερον ἀγγεῖον βαίνει ἐπὶ μιᾶς πολὺ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμέτρου 0.095. Εἰς τὸν κοῖλον πυθμένα του εἰκονίζονται δύο παραλλήλως μὲν ἀλλ' ἀντιθέτως βαίνοντα ἐπάλληλα ὀψάρια (εἰκ. 169), ἕκαστον τῶν ὁποίων συμπλέκεται χιαστὶ πρὸς φανταστικὸν ζῶον (φώκην;) ἔχον κεφαλὴν μὲν τετραπόδου ἀντὶ δὲ ποδῶν πτερύγια ἰχθύος καὶ ὡς οὐρὰν φύλλον κισσοῦ (εἰκ. 169). Τὰ κενὰ τῆς συνθέσεως πληροῦσι 4 μικραὶ σπεῖραι. Τέλος τὸ ὁριζόντιον χεῖλος τοῦ ἀγγείου διακοσμεῖται διὰ τεθλασμένου γραμμικοῦ κοσμήματος (ζὶγκ-ζὰγκ) (εἰκ. 169).

Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ κιτρίνου γανώματος, οὐχὶ ὅμως τόσον ζωηροῦ ὡς εἰς τὸ πρῶτον οὔτε καὶ πανταχοῦ καλῶς διατηρουμένη. Μόνον τὰ σπειροειδῆ του μικρὰ κοσμήματα εἶναι πράσινα. Τὸ εἶδος τοῦ χαρακτοῦ κοσμήματος ὡς καὶ τὸ σχῆμα τῆς τομῆς του [3] καὶ ἡ ἐν γένει ἐπιμελὴς αὐτοῦ ἐκτέλεσις τάσσουσι καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἰς τὰ τέλη τοῦ 12[ου] ἢ τὸν 13[ου] αἰῶνα.

[1] Ἀνάλογα διακοσμητικὰ θέματα μὲ δύο ἀντωπὰ ἢ ἀντίνωτα πτηνὰ συναντῶμεν καὶ εἰς βυζαντινὰ ὑφάσματα τοῦ 11[ου] ἢ 12[ου] αἰῶνος (O. von Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921, εἰκ. 191, 194, 196, 198) καὶ εἰς ἱστορημένα χειρόγραφα ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10[ου] αἰῶνος (J. Ebersolt, La miniature byzantine Paris 1926 πίν. 30,$_2$, 33 κλπ.).

[2] Ἱστ. XV, 11. Ἐκδ. Βόννης σ. 788.

[3] Πβλ. ὁμοίας τομῆς ἀγγεῖα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν παρὰ M. Alison Frantz, Middle byzantine Pottery in Athens, Hesperia 7 (1938) σ. 466 εἰκ. 33 A16 καὶ A45.

Τρίτον καὶ τελευταῖον δεῖγμα βυζαντινοῦ ἀγγείου προσάγω θραῦσμα (εἰκ. 171) ἐκ πυθμένος σκύφου πιθανώτατα, βαίνοντος ἐπὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμ. 0.076 (εἰκ. 170 κάτω). Διαστάσεις σωζόμεναι 0.065×0.07 Πάχος 0.008.

Ἐπὶ τοῦ θραύσματος σώζεται χαρακτὸν τὸ σχέδιον τοῦ προσθίου ἡμίσεος πτηνοῦ βαίνοντος πρὸς δεξιὰ καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ πυκνῶν φυλλωμάτων.

Εἰκ. 171. Θραῦσμα βυζαντινοῦ ἀγγείου.

Τὸ κόσμημα ἐχαράχθη ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος δ' οὐχὶ πολὺ ὀξέος ἐργαλείου καὶ ἐκαλύφθη ὑπὸ ἀχρόου στιλπνοῦ γανώματος. Ὅμοιον ἐλαφρὸν ἐπίχρισμα ἀλλ' ἄνευ γανώματος ἐκάλυπτε καὶ τὴν ἐξωτερικήν του ἐπιφάνειαν. Τὸ ὑπ' ὄψιν ἀγγεῖον ὁμοιάζει πολὺ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1250 ἐγχάρακτον ἀγγεῖον τοῦ μουσείου Κορίνθου [1], χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 12[ου] αἰῶνος, πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ πιθανώτατα σύγχρονον.

[1] Ch. H. Morgan, Corinth XI, The byzantine pottery, Cambridge Massachusetts 1942, σ. 132 εἰκ. 107. Περὶ τῶν χαρακτῶν, (sgraffito) ἀγγείων καθόλου ὅρα D. Talbot Rice, Byzantine glazed pottery, Oxford 1930.

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΧΡΙΣΤ. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

1) Ἐπὶ τῆς ἄνω ὁριζοντίας ἐπιφανείας ἐπιθήματος διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου, φέροντος ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης παρειᾶς αὐτοῦ ἀνά-

Εἰκ. 172. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ μουσείου Ῥόδου.

γλυπτον πυροστρόβιλον (εἰκ. 172 ἐν τῷ μέσῳ) εὕρηται κεχαραγμένη διὰ μεγάλων γραμμάτων (ὕψ. 0.07) ἡ κάτωθι κολοβὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 172, ἄνω)

/////// ταις ///// *θυρίσ[ιν ;]* ///////

/////// *τά τῆς οἰκοδομῆς ἅπαντα μ* ////

διαστάσεις 0.72 × 0.18 μ.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι προφανῶς προγενεστέρα τοῦ ἐπιθήματος, διότι ἐκολοβώθη ἵνα κατασκευασθῇ τοῦτο. Ἴσως ἀνῆκε εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος. Ἀπόκειται ἐν τῷ ὑποστέγῳ τοῦ κήπου τοῦ μουσείου.

2) Ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας παλαιοχριστιανικοῦ ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀποκειμένου ἐν τῷ ὄπισθεν τοῦ μουσείου κήπῳ εὕρη-

ται, κεχαραγμένη ἀντιστρόφως, ἤτοι βλέπουσα πρὸς τὰ ἄνω, ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή : (εἰκ. 172 ἐν τῷ μέσῳ)

Δ]έησις τοῦ δ(ού)λ(ο)υ τοῦ Θ(εο)ῦ. Γεωργ(ίου). τοῦ Σπαθᾶ

μῆκος 0.56 μ. ὕψ. γραμ. 0.04.

Λόγῳ τῆς θέσεως, ἔνθα ἐχαράχθη καὶ τῆς ἀντιστρόφου αὐτῆς φορᾶς, ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ ἐπίθημα, ἐφ' οὗ ἐχαράχθη, οὐδ' εἶναι σύγχρονος πρὸς αὐτὸ ἀλλὰ πολὺ μεταγενεστέρα. Τοῦτο ἄλλως τε προσεπικυροῖ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων της καὶ αἱ πολλαὶ συντμήσεις τῶν λέξεων ἃς παρουσιάζει. Τὴν τελευταίαν λέξιν θεωρῶ μᾶλλον ὡς ἐπώνυμον ἢ ὡς συντομογραφίαν τοῦ *σπαθαρίου*, ὅπερ ἦτο ἀνώτερον στρατιωτικὸν ἀξίωμα ἀπονεμόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως, εἰς ἀνθρώπους τοῦ ἀμέσου του περιβάλλοντος[1]. Ἕν τοιοῦτον πρόσωπον δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωσίν του ἐπὶ παλαιοῦ, ἀχρήστου κιονοκράνου. Προτιμῶ διὰ τοῦτο τὴν ἀνάγνωσιν Σπαθᾶ[2], τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον προηγεῖται ταύτης καὶ τὸ ἄρθρον *τοῦ*. Ὁ Γεώργιος Σπαθᾶς μοῦ εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν.

3) Ἐπὶ δύο τεμαχίων μαρμαρίνου λοξοτμήτου γείσου καμπτομένου κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἔχοντος τὴν κάτω ἐπιφάνειαν ἀδρῶς κατειργασμένην εὕρηνται τὰ ἑξῆς ἀποσπάσματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀναμφιβόλως ἐπιγραφῆς: (εἰκ. 172, κάτω)

τεμάχιον α: *δαψινῇ καὶ πλούσι[α]*

(διαστ. 0,30×0,27×0,073) ὕψ. γραμ. 0,06

τεμάχιον β: *λ]ύτρον ἀμπλ[ακημάτων]*

διαστ. (0,35×0,27×0,073). (Εἰκ. 172, κάτω)

Εἰς τὴν πρώτην ἐπιγραφὴν ὁ χαράκτης ἔγραψεν ἐκ παραδρομῆς μὲ νῦ ἀντὶ μὲ λάμβδα τὴν λέξιν δαψιλῆ ἠθέλησε δ' ἔπειτα νὰ διορθώσῃ τὸ σφάλμα του καὶ ἀπέξεσεν ἐν μέρει τὸ νῦ, ὅπερ οὕτω φαίνεται σήμερον ἐλαφρότερον χαραγμένον. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συμπλήρωσιν τῆς δευτέρας λέξεως τοῦ τεμαχίου β, αὕτη εἶναι ἀσφαλής, τῆς φράσεως «λύτρον ἀμπλακημάτων» ἀπαντώσης συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰς ἐπιτυμβίας ἐπιγραφάς, οἷα ἀναμφιβόλως εἶναι καὶ ἡ προκειμένη, ἥτις εὑρέθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 1925, παρὰ τὸ παλάτιον τοῦ Μ. Μαγίστρου, ἀπόκειται δὲ σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ νοτίᾳ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

4) Μάρμαρον ὀρθογώνιον κολοβὸν πρὸς τὰ δεξιὰ διαστ. μεγ. σωζ. μ. 0,76, ὕψ. 0,235 πλ. 0,30. Φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας του χαραγμένην διὰ μεγάλων γραμμάτων (ὕψ. 0,12) τὴν ἐπιγραφήν ;

Ν(ι)κόλ(αο)ς Ἀρμ. . . . .

Εὑρέθη εἰς τὴν νοτίως τοῦ Μουσείου ἀνοιχθεῖσαν ὑπόνομον καὶ ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ ὑπόστεγον τοῦ κήπου.

[1] Ὅρα τὰς σχετικὰς μαρτυρίας παρὰ Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis ἐν λέξει σπαθάριος.
[2] Σπαθᾶς σημαίνει, κατὰ Du Cange ἔν ἀ., τὸν μαχαιροποιόν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ϛ΄

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὴν σελ. 194 εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν (στ. 32) νὰ προστεθῇ ἡ φράσις: Κατὰ ταῦτα ὁ πατὴρ τῆς κόρης λογοθέτης θὰ ἐπωνομάζετο Βαρδο(ϊ)άν(ν)ης.

Η ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ Δ΄-Ϛ΄
ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ
ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠ' ΑΡ. 187 ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΙΡΑΝ ΤΗΣ *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΓΙΝΕ ΤΟ 1999
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Ε. ΠΕΡΠΙΝΙΑ»

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ